

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI**

**GÜLLÜDERE DEMİR ÇAĞI YERLEŞMESİNİN
KUZEYDOĞU ANADOLU ARKEOLOJİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Resul İBİŞ**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. S.Yücel ŞENYURT**

Ankara-2006

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Resul İbiş'e ait "Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin
Kuzeydoğu Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi" adlı çalışma, jürimiz
Tarafından

.....
Anabilim/anasanat Dalında DOKTORA/SANATTA YETERLİK/ YÜKSEK
LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)

Başkan

Doç. Dr. S. Yücel ŞENYURT (Danışman)

(İmza)

Üye.....

Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN

(İmza)

Üye.....

Yrd. Doç. Dr. Muhammet GÖRÜR

ÖNSÖZ

“Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin Kuzeydoğu Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi” adlı bu çalışmada, Erzurum, Güllüdere Kurtarma Kazısında açığa çıkartılan Demir Çağı'na ait tüm arkeolojik buluntular arkeolojik açıdan değerlendirilerek, öncelikle coğrafi olarak içinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu ve sonrasında çevre komşu kültür bölgeleri ile karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Güllüdere arkeolojik yerleşmesi ve mezarlık alanından elde edilen buluntuların karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesi ile, Güllüdere'nin Kuzeydoğu Anadolu'da az bilenen Demir Çağı içindeki yerinin netleştirilmesi, sosyoekonomik ve sosyopolitik yapısının belirlenmesi, Kuzeydoğu Anadolu ve çevre kültür bölgeleri arasında olabilecek ilişkilerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın ana malzemesini oluşturan, Güllüdere kazı malzemesini master tezi olarak çalışmama, tüm kazı arşivlerine ulaşmama izin veren, değerli bilgileri, maddi ve manevi desteği ile beni yönlendiren tez danışmanım Sayın Hocam Doç. Dr. S. Yücel ŞENYURT'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca bu çalışma sırasında benden özellikle teknik konulardaki desteklerini ve bilgi paylaşımını esirgemeyen Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi'ndeki arkeolog arkadaşlarıma, Çankırı Müze Müdürü Sayın Yusuf DEMİRCİ'ye ve Prof. Dr. Ayla Sevim'e teşekkürlerimi sunarım.

Resul İBİŞ

2006

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
TABLolarVE LEVHALAR LİSTESİ	v
GİRİŞ	1

BÖLÜM 1

GÜLLÜDERE:

COĞRAFİ KONUM VE TARİHSEL ÇERÇEVE.....	6
1.1. Coğrafi Konum	6
1.2. Fiziki Coğrafya ve Beşeri Özellikler.....	7
1.2.1. İklim.....	8
1.2.2. Bitki Örtüsü	8
1.2.3. Tarım ve Hayvancılık	10
1.2.4. Yerleşim Özellikleri	11
1.2.5. Bağlantı Güzergahları	13
1.3. Tarihsel Çerçeve.....	14

BÖLÜM 2

MİMARİ KALINTILAR	22
2.1. A-B/11-12 Açmaları.....	24
2.2. A/18-19 Açmaları	28
2.3. Mimari Veriler ve Yerleşim Özellikleri.....	28

BÖLÜM 3

KÜÇÜK BULUNTULAR 31

3.1. Pişmiş Toprak Buluntular	31
3.2. Madeni Buluntular	32
3.3. Taş Buluntular	34

BÖLÜM 4

ÇANAK ÇÖMLEK..... 36

4.1. Mal Grupları	37
4.1.1. Siyah Mallar	37
4.1.2. Gri Mallar	38
4.1.3. Koyu Gri Hamurlu - Kahverengi astarlı Mallar..	39
4.1.4. Siyah Hamurlu - İnce Bej Astarlı Mallar.....	40
4.1.5. Kalın Siyah Özlü Kırmızı Mallar.....	41
4.1.6. Kırmızı Hamurlu ve Astarlı Mallar.....	42
4.1.7. Kırmızı Hamurlu İnce Krem Astarlı Mallar.....	43
4.1.8. Boya Bezemeli İnce Mallar	44
4.2. Çanak çömlek Tipolojisi	48
4.2.1. Açık Kaplar	49
4.2.1.1. Tabaklar	49
4.2.1.2. Çanaklar	52
4.2.2. Kapalı Kaplar.....	56
4.2.2.1. Çömlekler	57
4.2.2.2. Şişeler.....	65
4.2.2.3. Testiler.....	65
4.2.2.4. Küpler	66
4.3. Demir Çağı Seramiğinin Analizi	69

BÖLÜM 5

MEZARLAR	77
-----------------------	-----------

5.1. Basit Toprak Mezarlar.....	79
---------------------------------	----

5.2. Çömlek Mezarlar	81
----------------------------	----

5.3. Mezarlar ve Ölü Göm m e Adetleri	82
---	----

SONUÇ	88
--------------------	-----------

KAYNAKLAR.....	92
-----------------------	-----------

TABLolar.....	106
----------------------	------------

EKLER

LEVHALAR

SERAMİK KATALOĞU

ÖZET.....	179
------------------	------------

ABSTRACT.....	180
----------------------	------------

TABLO, ÇİZİM VE LEVHALAR LİSTESİ

Resim:

1. 1-5 Siyah Seramikler, 6-14 Gri seramikler.
2. Koyu gri hamurlu- kahverengi astarlı seramikler.
3. Koyu gri hamurlu- kahverengi astarlı seramikler.
4. Koyu gri hamurlu- kahverengi astarlı seramikler.
5. Koyu gri hamurlu- kahverengi astarlı seramikler.
6. Siyah hamurlu-ince bej astarlı seramikler.
7. Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.
8. Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.
9. Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.
10. Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.
11. Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.
12. Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.
13. Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.
14. Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.
15. Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.
16. Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.
17. Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.
18. Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.
19. Kırmızı hamurlu ince krem astarlı seramikler.
20. Boya bezemeli ince yapım seramikler.
21. Boya bezemeli ince yapım seramikler.

Tablo:

1. Güllüdere Demir Çağı çanak çömleğine ait mal grupları tablosu.
2. Güllüdere çanak çömlek malzemesinin mal gruplarına dağılım tablosu.
3. Güllüdere mal gruplarının perdelama oranları tablosu.
4. Güllüdere ana mal gruplarının tiplere dağılım tablosu.

5. Güllüdere Demir Çağı bireylerinin mezar numaralarına göre dağılım tablosu (Sevim ve başk. Basımda: Tablo:1).

Levha :

1. Güllüdere ve yakın çevresinin 1:25.000'lik haritası.
2. Güllüdere kazı alanının topografik haritası ve kesiti.
3. Güllüdere Demir Çağı mezarları ve yapıların açmalara genel dağılım planı.
4. A-B/11-12 açmaları Demir Çağı yapılarının mimari çizimi.
5. A/19 açması Demir Çağı yapısı mimari çizimi.
- 6.1. Güllüdere köyünün güneyinden, kazı alanı ve Aşkale Ovası.
- 6.2. Karadağ Tepe'den Güllüdere kazı alanına bakış.
- 7.1. B/3 açması çanak çömlek parçaları.
- 7.2. B/6 açması, Ortaçağ mezarlarını kapatmakta kullanılan plaka taşlar.
- 8.1. B/7 açması, Ortaçağ mezarı.
- 8.2. B/10 açması, yapılara ait dağılmış temel taşları.
- 9.1. B/11 açması, M-8 mezarı ve C mekanın temel taşları.
- 9.1. A/16 açması, taş duvar sırası.
- 10.1 A/19 açması, haç motifli mezar taşları.
- 10.2. B/21 açması, Ortaçağ yapısına ait taş duvarlar.
- 11.1. B-C/22 açmaları, Ortaçağ tandır ve insitu küçük kap.
- 11.2. A-B/11 açmaları, taş döşeli C mekanı ve diğer duvarlar.
- 12.1. B/12 açması taş döşeli A mekanı ve duvarlar.
- 12.2. B/11 açması, 6 nolu mekanın içindeki yuvarlak taş dizisi.
- 13.1. A/19 açması, Demir Çağı yapısına ait taş temel kalıntıları.
- 13.2. M-8 Demir Çağı mezarı.
- 14.1. B/8 açması, M-11 mezarı ve insitu kolye mühür.
- 14.2. B/8 açması M-12 mezarı ve insitu bronz bilezik.
- 15.1. M-16 Demir Çağı mezarı.
- 15.2. M-41 Demir Çağı mezarı.
- 16.1. M-42 Demir Çağı mezarı.

- 16.2.** M-43 Demir Çağı mezarı.
- 17.1.** M-44 Demir Çağı mezarı.
- 17.2.** M-37 Demir Çağı çömlek mezarı.
- 18.1.** M-40 Demir Çağı pithos mezarı.
- 19.1.** Demir Çağı pişmiş toprak ağırşak.
- 19.2.** Demir Çağı pişmiş toprak kartal başı biçimli tutamak.
- 20.1.** Demir Çağı skaraboid fomlu taş kolye mühür.
- 20.2.** Demir Çağı damla biçimli fayans boncuk.
- 20.3.** Demir Çağı taş ağırşak.
- 20.4.** Demir Çağı perdah taşı.
- 21.1.** Demir Çağı bronz iğne başı.
- 21.2.** Demir Çağı bronz spatül.
- 21.3.** Demir halka.
- 22.1.** Demir Çağı bronz bilezik.
- 22.2.** Demir Çağı bronz bilezik.
- 22.3.** Demir Çağı gümüş yüzük.
- 22.4.** Demir Çağı gümüş yüzük.
- 23.1.** Demir Çağı kaşlı demir yüzük.
- 23.2.** Demir Çağı bumalı bronz yüzük.
- 23.3.** Demir Çağı demir hançer.
- 24.1.** Siyah mal grubuna ait seramik örneği.
- 24.2.** Gri mal grubuna ait seramik örneği.
- 25.1.** Koyu gri hamurlu - kahverengi astarlı mal grubuna ait seramik örneği.
- 25.2.** Siyah hamurlu - ince bej astarlı mal grubuna ait seramik örneği.
- 26.1.** Kalın siyah özlü kırmızı mal grubuna ait seramik örneği.
- 26.2.** Kırmızı hamurlu ve astarlı mal grubuna ait seramik örneği.
- 27.1.** Kırmızı hamurlu, ince krem astarlı mal grubuna ait seramik örneği.
- 27.2.** Boya bezemeli ince mal grubuna ait kalın bant bezemeli seramik örneği.
- 27.3.** Boya bezemeli ince mal grubuna ait figürlü seramik örneği.

GİRİŞ

Bu çalışma, Erzurum İli, Aşkale İlçesine bağlı Güllüdere Köyünün 1km kuzeyinde yer alan Güllüdere yerleşim yerinde açığa çıkarılan Demir Çağı'na ait arkeolojik yerleşim ve mezarlık alanından elde edilen bilimsel sonuçları içermektedir.

Güllüdere ilk kez, 2002 yılında Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi (BTC HPBH), Temel ve Detay Mühendislik Aşaması çalışmaları kapsamında, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Miras Yönetim ve Yürütme Ünitesi tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir.¹ Yüzey araştırmasında yaklaşık 510 x 775 m boyutlarında bir alana dağılmış olarak Demir Çağı ve Ortaçağ'a ait çok sayıda seramik parçaları ile yapılara ait duvar izleri tespit edilmiş ve bir yamaç yerleşiminin varlığı anlaşılmıştır.

Güllüdere kurtama kazısı, BTC HPBH Arkeolojik Kurtama Kazıları Projesi çerçevesinde, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi (GÜ-ARÇED)'nin oluşturduğu kazı ekibi ile 02 Temmuz–25 Ekim 2003 tarihleri arasında Erzurum Müze Müdürü Mustafa Erkmen başkanlığında ve Prof. Dr. Hakkı Acun'un bilimsel sorumluluğunda yapılmıştır. Kurtarma kazısı çalışmaları, yüzey araştırması ile tespit edilen, yaklaşık 510 x 775 m.lik arkeolojik hassasiyete sahip Güllüdere yamaç yerleşmesinin üzerinde, 28 x 280 m. uzunluğundaki boru hattı koridoru içerisinde gerçekleştirilmiştir.

¹ Şenyurt 2005b: 208.

Güllüdere'de 10x10 m.lik 25 adet, 4x10 m.lik 4 adet olmak üzere toplam 29 açmada çalışılmıştır (**Levha 2; 6: 2**). Ayrıca arkeolojik alanın doğu sınırını belirlemek için yapılan çalışmalarda 4x2 m.lik B/26 ve 4x10 m.lik B/28 sondajları açılmıştır. B/26 ve B/28 açmalarında yapılan sondaj çalışmalarında (**Levha 2**) birkaç çanak çömlek parçası haricinde buluntuya rastlanmamıştır. Dere alüvyonlarının düzleştirdiği kesimde yer alan B/28 sondajının, Güllüdere Arkeolojik alanının doğu sınırını oluşturduğu anlaşılmıştır.

Güllüdere'de kazı alanının en batı ucunda yer alan B/1–5 açmalarında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında yüzey toprağı içinden çok az sayıda ele geçen amorf seramik parçaları haricinde arkeolojik hiçbir veriye rastlanmamıştır. Bu açmalarda yaklaşık 1,20 m. derinleştikten sonra ana kayaya ulaşılmıştır. B/1–2 açmalarında gerçekleştirilen çalışmalar, Güllüdere arkeolojik alanının batı sınırını belirlemiştir.

Güllüdere arkeolojik alanı 0.30 m ile 1.00 m arasında değişen sığ bir kültür toprağına sahiptir. Yerleşim alanında Demir Çağı ve Ortaçağ'a ait iki ayrı döneme ait yerleşim olmasına rağmen bir höyükleşme görülmemektedir. Bunun sebebi her iki dönemde bir birine yakın, fakat farklı alanlarda yapılaşma olmasıdır. Yani Güllüdere'de stratigrafik bir tabakalaşmadan söz etmek mümkün değildir. Demir Çağı yapıları arkeolojik alanın orta kesiminde yer alırken, Ortaçağ'a ait yapıların alanın doğusunda, dere yatağına daha yakın kesimlerde yer aldığı saptanmıştır. Ancak Ortaçağ yerleşimcileri mezarlarını Demir Çağı'na ait mezarlık ve yerleşim alanı üzerine yapmışlardır. Bu iki farklı döneme ait mezarlar arasında büyük seviye farkları görülmemektedir.

Çalışmalar sonucunda, tahribata uğramış dikdörtgen ve kare planı verebilecek yapılara ait taş temel kalıntılarına, taş döşemelere, ocaklara ve

mezarlara rastlanılmıştır. Bulunan yapılar ile mezarların içinde ve çevresinde, Demir Çağı ve Ortaçağ özelliklerini yansıtan çanak çömlek parçaları ve küçük buluntular ele geçirilmiştir. Güllüdere kazıları Doğu Anadolu'nun Demir Çağı ve Ortaçağı hakkındaki sınırlı bilgilere önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle Demir Çağı için, bu döneme ait yerleşim ve mezarlık alanları, Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde arkeolojik kazılarla henüz yeterince aydınlatılabilmiş değildir.

Kuzeydoğu Anadolu'da son zamanlarda artan arkeolojik çalışmalar geçici bir senteze ulaşma olanağı sağlamıştır. Ancak bu çalışmaların devamı ve sonuca ulaşan kazıların raporlarının yayınlanması, ortaya çıkarılan sonuçlarda dikkate değer değişiklikler yapılmasına neden olabilir. Bu nedenle bu çalışmanın önemi, büyük oranda ortaya çıkarılan malzemenin tanıtılması ve Kuzeydoğu Anadolu'nun Demir Çağlarına ait verilerin artışına katkı sağlamasının umulmasıdır. Gelecekte, Güllüdere ve Doğu Anadolu ile çevresindeki dağlık alanlarda yürütülecek arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları bu çalışmada sunulan verilerin daha kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesine olanak sağlayacaktır. Eğer bu çalışma daha fazla kanıta ve daha iyi sentezlere yol açan tartışmaları teşvik ederse en önemli görevini yerine getirmiş olacaktır.

Bu çalışmanın amacını, Erzurum-Güllüdere kazılarında açığa çıkartılan ve Demir Çağı'na tarihlenen malzemenin (mimari, mezarlar, küçük buluntu ve seramikler) arkeolojik ve kültürel açıdan değerlendirilmesi oluşturmıştır. Bu değerlendime ile; Güllüdere yerleşiminin ve malzemesinin Demir Çağı içindeki yerinin netleştirilmesi, sosyoekonomik ve sosyopolitik yapısının belirlenmesi, Kuzeydoğu Anadolu ve çevre kültür bölgeleri arasında olabilecek ilişkilerin ortaya konulması ve bunların neticesinde bölgede yapılacak kazı ve yüzey araştırmalarında ortaya çıkarılacak benzer buluntuların değerlendirilmesinde yardımcı olabilecek bir çerçevenin ortaya

ıkartılması hedeflenmiştir.

Bu amaçlara ulaşabilmek için tez beş ana bölüme ayrılarak řu sıralama izlenmiştir:

Çalışmanın birinci bölümünde Erzurum'un içinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu'nun fiziki ve beşeri coğrafyası ile Demir ağı'ndaki siyasal yapısı mevcut kaynaklardan taranarak anlatılmıştır.

İkinci bölümde Güllüdere'nin Demir ağı'na ait olan yapılarının konteksleri belirlenmiş ve teknik çizimleri yapılmıştır. Daha sonra mimari unsurların yapı teknikleri ve kullanım amaçları anlatılarak, dönemin yerleşim stratejileri hakkındaki veriler ortaya konulmuştur.

nc bölümde; kazıda ele geçen küçük buluntular cinslerine göre tasnif edilmiş, çizimleri ve fotoğraflama işlemleri yapılmış, katalog bilgileri, kontekstleri belirtilmiştir. Yapılan karşılaştırmalar ile bulunabilen paralellere göre tarihlendirmeleri yapılmıştır.

Dördüncü bölümde, Demir ağı'na ait çanak çömlek buluntuları tanımlanmıştır. Çanak mlek buluntular öncelikle hamur gruplarına ayrılarak, niteliksel ve niceliksel özellikleri ve yoğunlukları saptanmıştır. Her mal grubuna ait çanak çömlek parçalarının teknik çizimleri ve katalog bilgileri, seramik katalogu bölümünde gösterilmiştir. Ayrıca hamur gruplarının diğer kazı yüzey araştırmalarında elde edilen çanak çömlek buluntuların hamursal özellikleri ile karşılaştırmaları yapılarak rölatif kronolojileri de oluşturulmaya çalışılmıştır. Hamur gruplarının tanıtılmasından sonra çanak çömlek

malzemenin tipolojisi yapılarak ana ve ara tipler belirlenmiştir. Her tipin tanımları yapılmış, tanımların daha kolay anlaşılır olması için her tipin bir çizimi bu tanımların hemen altında verilmiştir.

Beşinci bölümde, Güllüdere Demir Çağı mezarları, yapım tekniklerine göre basit toprak mezarlar ve çömlek mezarlar olarak ikiye ayrılarak katalog bilgileri ve fotoğrafları verilerek tanıtılmaya çalışılmıştır. Daha sonra Güllüdere'de bulunan Demir Çağı mezarlarının teknik özellikleri ve ölü gömme adetleri anlatılarak, Doğu Anadolu'daki benzer mezarlarla karşılaştırmaları ve tarihlendirilmeleri yapılmıştır.

Sonuç bölümünde ise bu beş bölümden elde edilen veriler ışığında Güllüdere'nin Demir Çağı içindeki kronolojik yeri, sosyoekonomik, sosyopolitik yapıları, çevre kültürlerle olan etkileşimleri ve önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BÖLÜM 1

GÜLLÜDERE: COĞRAFİ KONUM VE TARİHSEL ÇERÇEVE

Güllüdere düz yerleşimi ve nekropol alanı; Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde, Erzurum İli, Aşkale İlçesinin 7 km. güneydoğusundaki Güllüdere (Pırtın) Köyünün, 500 m. kuzeybatısında yer almaktadır (**Levha 1**). Güller dağının bir uzantısı olan, Kızıldağ Tepenin Aşkale Ovasına iniş yaptığı kuzey eteğinde, ovaya hakim bir alanda, doğal bir teras üzerinde yer almaktadır. Bu teras batıdaki en yüksek yeri olan 1806 m. rakımdan, doğuda 1785 m. rakımlı dereye doğru hafif bir eğim yapmaktadır (**Levha 2; 6: 1-2**). Tespit edilen yerleşimin yaklaşık 300x200 m. boyutlarında bir alanı kapladığı anlaşılmaktadır. Alanın batısında Pırtın çayları, güneyinde modern Güllüdere köyü (Pırtın), kuzeyinde batıdan gelerek Kandilli'ye doğru giden antik yol, doğusunda Güllüdere dere yatağı ve Karadağ Tepesi yer almaktadır.

1.1. Coğrafi Konum

Büyük Asya kıtasının en batı ucunda, Avrupa denizlerine sokulmuş Anadolu yarımadasının kuzey ve güneyinde, kabaca doğu-batı yönünde uzanan sıra dağların birbirine yaklaştığı ve yükseldiği kısımdan itibaren başlayan coğrafya Doğu Anadolu bölgesi olarak tanımlanmaktadır.²

Doğu Anadolu, kuzeyde Trans-Kafkasya, doğuda Kuzeybatı İran, güneyde Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye, batıda ise Orta Anadolu gibi

² Tarkan 1974: 7.

büyük kültür coğrafyaları ile çevrilidir. Dağlık yer şekillerinin yanı sıra sert iklimsel özelliklere sahip olan Doğu Anadolu, söz konusu bölgeler arasında tarih boyunca gerçekleşen karşılıklı siyasi ve kültürel etkileşimlerin merkezindeki konumu ile ön plana çıkmaktadır.³

Doğu Anadolu, Alp sistemine bağlı sıradağların birbirine yaklaşp sıklaştığı, dar çöküntü alanları ile yüksek dağlar arasında yer yer yüksek ve geniş düzlüklerin bulunduğu oldukça engebeli bir coğrafyadır. Bölgenin orta kısmı dağların birbirine gimesinden meydana gelen büyük bir kale manzarası göstermektedir.⁴ Bu yönüyle bölge dışarıya karşı kapalı ve izole bir coğrafi bütünlük sergilemektedir. Erzurum İli işte bu dışarıya kapalı izole coğrafi bütünlük içindeki Doğu Anadolu'nun, kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum-Kars coğrafya bölgesinin batı yarısını teşkil etmektedir. İlin kuzeyini Doğu Karadeniz bölgesinin iç kısımları, güneyini de Doğu Anadolu bölgesinin yukarı Fırat ve yukarı Murat bölümleri çevrelemektedir.⁵

1.2. Fiziki Coğrafya ve Beşeri Özellikler

Erzurum İli arazisinin % 61'ini 2000 m.den daha yüksek alanlar teşkil etmektedir.⁶ Bölgeye hayat veren Erzurum Ovası, Fırat nehrinin bir kolu olan Karasu'nun iki tarafında güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu bir sahaya tekabül etmektedir. Bu çukurluk sahanın uzunluğu 52 km ve genişliği ise 32 km' dir. Ovanın en geniş yeri, kuzeydoğudaki Gürcü Boğazı ile güneybatıdaki Pırtın (Güllüdere) köyü arasında 60 km.yi bulmaktadır. Ortalama yükseltisi 1750 m

³ Şenyurt 2006: 7.

⁴ Erzen 1984: 2.

⁵ Sözer 1974: 27.

⁶ Sözer 1974: 27.

olarak kabul edilmektedir⁷. Erzurum Ovası'nın toprakları genel olarak alüvial topraklarla kestane renkli step topraklarından ibarettir.⁸

1.2.1. İklim

Doğu Anadolu'nun en soğuk bölümü üzerinde bulunan Erzurum Ovası'nda kış mevsimi yılın yarısından daha uzun bir süreyi kapsamaktadır. Ekim ayında alçalmaya başlayan sıcaklık, özellikle Ocak ayında ortalama olarak $-8,6^{\circ}\text{C}$ ye düşer. Kar yağışlı olan bu devre şiddetli soğuktur ve kar yağışı genellikle Nisan ayı ortalarına kadar devam eder. Buna karşılık, çok kısa olan yaz devresi ise bir hayli sıcak geçmektedir. Bu durum, yıllık sıcaklık farkının büyüklüğünü göstermektedir.⁹ Diğer taraftan Erzurum'un bazı depresyonlarında şiddetli karasal karakterin yerini daha ılık bir iklime terk ettiği de bilinmektedir. Buralarda kış daha kısa ve soğuk, yaz ise uzun ve sıcak olup, daha çok mikro klima iklim özellikleri kendini göstermektedir.¹⁰ Dağlık coğrafya şartlarına, karasal derecesine ve coğrafi konuma bakarak, Erzurum Ovası'nı "şiddetli karasal" bir iklim sınıfına dahil etmek mümkündür.¹¹

1.2.2. Bitki Örtüsü

Genellikle bir bölgenin doğal bitki örtüsü ana çizgileriyle iklim ve yüzey şekilleri şartlarına bağlıdır.¹² Doğu Anadolu'nun ve Erzurum İli'nin büyük

7 Sözer 1970: 3.

8 Sözer 1970: 25.

9 Sözer 1970: 11.

10 Tarkan 1974: 12.

11 Sözer 1970: 11.

12 Tarkan 1974: 13.

kısmı, doğal step sahalarını içine almaktadır. Bölgede omanın doğal alt sınırı 1900–2000 m. olmakla beraber, bazı tarihi deliller ve oman kalıntıları (Palandöken silsilesinin doğu kısımları), bitki örtüsünün insan eliyle çok eski devirlerden beri tahrip edildiğini göstermektedir.¹³ Orman tahribinden önce, ancak çukur alanlarda kendini gösteren step bitki örtüsü, oman tahribatından sonra alanını oman aleyhine genişletmiş ve bugün adeta bölgenin her yeri step görünümünü almıştır.¹⁴ Bu yüzden doğanın telafi edemediği, Orta-Anadolu'dan Umiye Gölü'ne kadar az yağışlı alanlar ağaçsız çıplak bölge haline gelmiştir.¹⁵

Erzurum'un kuzeydoğu kesiminde yer alan omanlar, oldukça sınırlı bir sahaya yayılmaktadır. Sarıçam (*Pinus silvestris*) ve meşe (*Quercus*) toplulukları, Oltu, Şenkaya ve Olur'da nispi bir yoğunluk kazanmakla birlikte, batıda yalnız Aşkale ile Tercan arasında baltalık meşe formasyonlarına rastlanabilmektedir. Bölgedeki yüksek plato steplerinde, depresyonları işgal eden asıl step sahalarından çok daha farklı bir manzara mevcuttur. Kışları şiddetli ve uzun geçen, daha elverişli nemlilik şartlarına ve serin bir yaz mevsimine sahip olan bu sahalarda ot formasyonları daha sık ve uzun boylu, her zaman yeşilliğini muhafaza eden bir örtü teşkil eder. Bu sahaların, yaylacılık ve yayla otlatmacılığı bakımından arz ettiği önem büyüktür. Yüksek plato steplerinin üzerinde ise, daha yüksek yerlerin ot formasyonları olan dağ çayırları (Alp otlakları veya Alp çayırları) yer almaktadır.¹⁶

¹³ Sözer 1974: 32.

¹⁴ Tarkan 1974: 14.

¹⁵ Koşay 1974: 40.

¹⁶ Sözer 1974: 32.

1.2.3. Tarım ve Hayvancılık

Doğu Anadolu bölgesinde ekonomik faaliyetler tarıma ve hayvancılığa dayalıdır. Bölgenin ortalama yüksekliğinin 2000 m. civarında olduğu göz önünde tutulursa, tarımın bölge nüfusuna sağladığı imkânların son derece az olduğu rahatlıkla görülebilir. Tarım faaliyetleri genellikle alçak ve çukur kesimlerde yapılmaktadır. Bölgede tarım faaliyetlerini sadece iklim ve yükseltinin sınırlandığını düşünmemek gerekir. Belki bu etmenler kadar, hatta daha da fazla, toprak kalitesini hesaba katmak gerekir. Asırlar boyu şiddetli orman tahribine maruz kalmış bölgede, bunun sonucu olarak geniş alanlarda çok etkin bir toprak erozyonu söz konusudur. Buna depresyonların yağış bakımından fakirliği de eklenince, bu alanlarda tarımın doğal şartlarda gösterdiği uygunsuzluk kolaylıkla ortaya çıkmaktadır. Bu doğal uyumsuzluk, bölgede sadece belirli tarım ürünlerinin üretilmesine yol açmaktadır. Söz konusu doğal koşullar sonucunda Doğu Anadolu bölgesinde tahıl ekimi başlıca ürünü teşkil eder. Ekili topraklarının hemen hemen % 92'sinin ayrıldığı tahılın bölgede ilkçağlardan beri başlıca ürün olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinde hayvancılık, tarım ile birbirini tamamlayan bir ekonomik etkinliktir. Mera ve çayırılık alanlarının ekime elverişli arazinin en az dört katını oluşturması nüfusu hayvancılığa zorlayan en önemli faktörlerden biri olarak görülmektedir.¹⁷

Erzurum Ovası'nda zirai faaliyetlerin tarihi, yerleşme tarihi kadar eski bir temele dayanmaktadır. Arkeolojik kazılar, ön tarihte bu ovaya yerleşen insanların, çiftçilik ve hayvancılığa bağlı kuwetli bir köy kültürüne sahip olduklarını ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Coğrafi şartlara bağlı kalarak, tam bir devamlılık gösteren bu faaliyetlerin, iktisadi karakterini günümüze kadar muhafaza ettiği muhakkaktır. Yine arkeolojik araştırmalar, çiftçilikte hububat

¹⁷ Tarkan 1974: 17- 18.

ziraatının esas meşgaleyi teşkil ettiğini, bu faaliyetlerin yanında yer alan hayvancılığın ise ziraata güç unsuru temin etmek kadar, beslenme ve giyim bakımından da büyük değer taşıdığını göstermektedir. Yani geçmişten günümüze ovanın yoğun bir yerleşme sahası oluşuna bakarak, tarihi devirler boyunca kalabalık bir kır nüfusunun, çiftçilik yapmak için burada elverişli tabii şartları bulmuş olduğu görülmektedir¹⁸.

1.2.4. Yerleşim Özellikleri

Erzurum İlinde hakim yerleşme tarzını, toplu yerleşme teşkil eder. Toplu yerleşmeyi temsil eden köylerin hemen hepsi, “küme köy” özelliğini taşır. Bu köyler, bir merkez etrafında, daire veya daireye yakın bir şekilde meskenlerin bir araya toplanması ve adeta yığılması ile teşekkül etmişlerdir. Evler birbirine abanmış durumdadır ve bunların meydana getirdiği düzensiz mesken yığınlarından iç kısımlara nüfuz etmek oldukça güçtür. Toplu ve sıkışık mesken gruplarını, dar ve dolambaçlı sokaklar birbirinden ayırır. Toplu yerleşme olgusunu ve bunun hakim tipini meydana getiren küçük köyler coğrafi çevrenin yarattığı bir sonuç olarak kabul edilmektedir. Özellikle iklim şartları, şiddetli ve çok uzun geçen bir kış devresi, meskenlerin bir araya toplanarak yığılmasına ve toprağa gömülmesine sebep olmuştur. Pasinler ve Aşkale- Erzurum depresyonunda yer alan köylerin çoğu yayladan mahrum oldukları için geçimlerini büyük ölçüde tarla ziraatından temin etmektedir. Aşkale-Erzurum depresyonu çevresindeki dağlık ve tepelik alanlarda tıpkı köyler gibi fakat daha küçük devamlı yerleşme merkezleri görülür. Birkaç ailenin veya 15–20 ailenin bir araya geldiği ve iktisadi faaliyetlerin merkezini hayvancılığın oluşturduğu bu yerleşimleri “kom”lar meydana getirmektedir¹⁹.

¹⁸ Sözer 1970: 51.

¹⁹ Sözer 1974: 33- 35.

İldeki hayvancılığa dayalı yayla yerleşimi ve yaylacılık faaliyetleri daha çok Karadeniz'e komşu olan sahalarda Şenkaya-Olur, Tortum ve İspir gibi yörelerde daha çok önem kazanır. Yaylacılığa bağlı olarak ta bu yörelerde daha çok dağınık yerleşme eğilimi görülmektedir²⁰.

Erzurum ilindeki kır meskenleri, malzeme, yapı ve fonksiyon bakımından, hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır. Kır meskenleri, genellikle tek katlı, düz toprak damlı ve taş meskenlerden ibarettir. Kerpiç meskenler, ancak ovanın merkezi kısımlarında önem kazanmaktadır. Kerpice göre taşın üstünlüğü, fiziki çevre şartları ile izah edilmektedir. Ovanın kenarında, dağ ve tepelerin eteğinde, vadi boylarında kurulmuş köylerin büyük kısmı, civardaki taş malzemeden bol miktarda istifade imkanına sahiptirler. Bu malzemeyi bölgede çok yaygın olan bazalt, andezit, tuf ve anglomera gibi volkanikler meydana getirmektedir. Temel ve duvar inşasında kullanılan malzeme taş ve çamurdur. Duvarlar yontulmamış taşların çamur harçla örülmesinden meydana getirilmektedir. Duvarların içine dayanıklılığı arttırmak için çam ve kavak hatıllar yerleştirilmektedir. Yapıların kapıları normal boyutlara sahiptir ancak pencereler genellikle küçük ve kullanışsızdır. Oturma odalarının pencereleri çok ender olarak sokağa veya avluya açılmaktadır. Odaların içi daha çok tavan pencerelerinden ışık ve hava almaktadır²¹. Buda iklime bağlı sıkışık toplu ve yerleşmenin bir sonucu olarak kabul edilmektedir²².

20 Sözer 1974: 34.

21 Güllüdere yerleşiminde ortaya çıkarılan yapılarda her ne kadar temel seviyesinde ele geçse de soğuğa karşı aynı tedbirler alınmış olmalıdır. Zira, gerek Güllüdere gerekse Erzurum-Tasmaşor kazılarında ortaya çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan patolojik çalışmalar yeterli güneş ışığı alamamaktan kaynaklanan osteomalasi'nin varlığını ortaya koymaktadır. Sevim ve başk., (basımda); Erdal, (basımda).

22 Sözer 1974: 35-36.

1.2.5. Bağlantı Güzergahları

Doğu Anadolu'da ulaşım, bölgenin asırlardan beri en önemli problemlerinden birini teşkil eder. Oldukça yüksek ve sarp dağlar, kuvvetli eğim, uzun ve sert kışlar bu problemin çözümlenmesini güçleştiren faktörlerdir. Bölgenin ulaşım güzergâhını sarp ve geçit vermeyen dağlar arasındaki doğal geçitler belirlemektedir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde, doğu-batı yönünde uzanan ana sistemle, bunu yer yer kesen dik ulaşım sistemleri mevcuttur. Boyuna uzanan doğal sistem Sivas - Erzincan - Erzurum, Kars veya Erzurum - Doğu Beyazıt yoludur. Bu yol işlek olup, hem kara yolu ve hem de demiryolu ile ulaşım imkanı vermektedir. Bu yolu kuzeye ve güneye bağlayan dikey yollar ise, Malatya - Sivas - Samsun ile Erzurum - Trabzon yollarıdır. Ayrıca bugün önemini az çok kaybetmiş eski transit yolu olan Trabzon -Erzurum - İran yolu da bunlardan biridir.²³ Bölgede doğu-batı yönünde uzanan yol aynı zamanda bölgenin tarıma elverişli depresyonlarını birbirine bağlamaktadır. Bu nedenle depresyonlarda kurulmuş olan yerleşme merkezleri aynı zamanda bölgenin en zengin ve gelişmiş noktalarıdır.²⁴

Doğu Anadolu içinden geçen bu doğu-batı eksenli yollar uzun ve zor etaplar olmakla birlikte kuzey-güney yönlü ilişkilerde ikinci derece öneme sahiptirler. Diğer taraftan donlu ve uzun kış günleri nedeniyle hangi yönde olursa olsun ticari ve askeri yol güzergâhları açısından Doğu Anadolu'dan geçen yollar pek tercih edilebilir değildir. Ana yollar bir tarafa, dağlık kesimlerdeki daha tali yolların kışın üç aydan fazla kapalı kaldığı bilinmektedir.²⁵

²³ Tarkan 1974: 19.

²⁴ Tarkan 1974: 18

²⁵ Altınlı 1963: 2.

Transkafkasya ile Mezopotamya ve Suriye arasındaki kuzey-güney yönlü ilişkiler çoğunlukla Doğu Anadolu'nun doğusu, Urmîye Gölü'nün batısı ve Zagrosların kuzeybatısından geçen, uzun olmasına karşın daha kolay geçit veren bir güzergâhla sağlanmaktadır.

Yukarıda belirtilen yer şekilleri ve iklim özelliklerinin zorlaştırdığı şartlara rağmen Doğu Anadolu'nun, Prehistorik dönemlerden Geç Demir Çağı'na kadar, daha çok kuzey-güney yönlü gelişen karşılıklı siyasi ve kültürel etkileşimlere sahne olduğu anlaşılmaktadır. Akamenid dönemi ve sonrasında ise doğu ve batı merkezli güç odakları arasındaki siyasi çekişmelere²⁶ paralel olarak bölgenin batı kökenli Antik Çağ kültürlerinden de etkilendiği görülür.²⁷

1.3. Tarihsel Çerçeve

Erzurum İli, Transkafkaslar ile Anadolu arasında önemli bir geçiş noktası üzerinde yer almaktadır. Erzurum ilinde, Pasinler Ovası'nda, Sos Höyük²⁸ ve Bulamaç Höyük'te,²⁹ Erzurum Ovası'nda ise Karaz,³⁰ Pulur,³¹ ve Güzelova'da³² gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, bölgenin Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren sürekli bir yerleşime sahne olduğunu göstermektedir.

²⁶ Marro 2004: 91-92.

²⁷ Şenyurt 2006: 17.

²⁸ Güneri 2002: 1-58; Sagona ve başk. 1996: 29.

²⁹ Güneri ve başk. 2003: 249-258.

³⁰ Koşay ve Turfan 1959.

³¹ Koşay ve Vary 1964.

³² Koşay ve Vary 1967.

Arkeolojik verilerin yanında az sayıda da olsa yazılı kaynaklarda bölgenin tarihi coğrafyası hakkında bilgiler vermektedir. Bunlardan en eski yazılı kaynaklar Hitit kaynaklarıdır. Hitit kralı Murşili'nin yıllıklarında geçen Azzi-Hayasa ülkeleri kesin sınırları belli olmamakla birlikte çoğunlukla Erzurum ve çevresine lokalize edilmektedir.³³ Azzi ve Hayasa olarak verilen iki ismin, tek bir kral tarafından yönetilen iki ayrı politik gücü mü yoksa iki farklı coğrafi bölgeye yayılmış kabileler konfederasyonu şeklindeki tek bir politik gücü mü ifade ettiği halen tartışılan bir konudur.³⁴

Hitit kaynakları yanında, Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin tarihi coğrafyasına ışık tutan bir diğer erken yazılı kaynaklar ise Asur kral yıllıklarıdır. I. Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 1114–1076) tahta çıkışının ikinci yılında kuzeye yapılan sefer anlatırken, bölge, Hurri ile bir tutulan,³⁵ Haria Ülkesi olarak isimlendirilmiştir.³⁶ Aynı kralın üçüncü yılında Nairi ülkelerine yaptığı seferde adı geçen Daiaeni Krallığı, Urartu kaynaklarında geçen Diauehi ile ilişkilendirilerek³⁷ Erzurum ve çevresine lokalize edilmek istenmektedir. III. Shalmanaser'in (M.Ö. 858–824) üçüncü ve on beşinci yıllarına ait seferlerinde de Daiaeni ülkesi³⁸ geçmektedir. Ancak, Daiaeni ve Diauehi ilişkisi kesin olmadığı için³⁹ bu lokalizasyon önerisi henüz tartışma konusudur. Buna karşın, Hitit ve Asur kaynaklarında Daiaeni'nin yanı sıra adları geçen, birçok küçük krallık veya ülke, M.Ö. 2. bin yıl sonlarında Doğu Anadolu bölgesinin, sınırları kesin olmayan çok sayıda küçük siyasi organizasyonlara bölünmüş olduğunu göstermektedir.

33 Garstang ve Gurney 1959: 36-38; Herzfeld 1968: 119; Macqueen 1986: 46-48, 54, 78; Yakar 1992: 508; Yakar 2000: 431; Sagona C. 2004: 27-28; Koşay 1974: 50-51.

34 Herzfeld 1968: 119; Yakar 2000: 430-431.

35 Sagona C. 2004: 27.

36 Luckenbil 1926: 78.

37 Sagona C. 2004: 30-35.

38 Luckenbil 1926: 219, 241.

39 Russel 1984: 187; Burney ve Lang 1971: 137.

Hitit ve Asur kaynaklarına nazaran Urartulara ait yazılı kaynaklar, Doğu Anadolu hakkında daha anlaşılır bilgiler sunmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'ya yönelik ilk Urartu seferleri Ispuini (M.Ö. 830–810) döneminde başlamaktadır. Urartu kralı Menua'ya (M.Ö. 810–781) ait, Pasinler'in doğusunda bulunan Yazılıtaş kitabesi bu dönemden itibaren Urartuların bölgede etkin bir rol oynadıklarının önemli bir göstergesi olarak görülmektedir. Söz konusu kitabede adı geçen Diauehi ülkesi Erzurum ve çevresine lokalize edilmektedir.⁴⁰ Ancak, Diauehi ülkesinin sınırları kesin olarak ortaya konamamıştır. Kimi araştırmacılar⁴¹ Pasinler Ovası ve Aras Vadisi'ni Diauehi ülkesinin merkezi olarak görmek isterken, diğerleri⁴² Erzurum Ovası ve Tercan'a kadar olan bölgeyi bu ülkenin merkezi bölgesi olarak görmektedir. Bazı araştırmacılar⁴³ Erzurum'dan kuzeye Çoruh Vadisi'ne kadar uzanan bölgeyi Diauehi olarak kabul ederken, bazı araştırmacılar⁴⁴ Muratsu Vadisi'nden Malazgirt-Muş-Bingöl civarına kadar uzanan bölgeyi, bazı araştırmacılar⁴⁵ da Horosan'ın doğusundan başlamak üzere Sarıkamış ve Kars bölgesini ön planda tutmaktadır.

Urartu krallarının Erzurum yöresine seferleri, Körzüt, Aznavurtepe, Ağrı ve Hasankale (Pasinler) yoluyla kuzeye giden yol ile sağlanmıştır. Ancak Erzurum yöresinde yaşayan Diauehi Krallığı'nın, Menua'nın tahmininden daha güçlü bir askeri yapıya ve dayanma gücüne sahip olduğu düşünülmektedir. Hasankale ve Delibaba arasında Yazılıtaş mevkiinde bulunan Menua'ya ait bir yazıtta Tanrı Haldi'nin gücüyle Diauehi ülkesinin ele geçirildiği, krali kent Şaşılı'nun zapt edildiği yazılmakta ve Diauehi kralı Utupurşuni'nin, Menua'nın ayaklarına kapanarak af dilediği ve Menua'nın vergi ve haraç karşılığı kralı affettiği yazılıdır. Seferin sonunda elde edilen

40 Russel 1984: 186; Işıklı 2000: 49-72; Sagona C. 2004: 33-35; Köroğlu 2005: 101.

41 Sagona C. 2004: 35.

42 Burney ve Lang 1971: 136; Çilingiroğlu 1982: 192; Işıklı 2000: 55-56.

43 Diakonof ve Kashkai 1981: 25-27.

44 Barnett 1982: 330; Russel 1984: 185.

45 Belli ve Ceylan 2002: 124.

altın ve gümüş gibi değerli madenler, Menua'nın toprak kazanma girişimlerinin dışındaki niyetini açıklamaktadır. Erzurum yakınındaki Zivin kasabasında ele geçen bir başka yazıtta Şaşılıu kentinin ele geçirildiği yazılmış olmasına karşın, Diauehi Krallığı'nın Urartu egemenliğine geçmesi yine sağlanamamıştır. Menua'nın oğlu Argiştı döneminde. Diauehi'nin Urartu'ya karşı ayaklanmış oluşu bu durumun yeterli kanıtıdır. Erzurum ve daha kuzeydeki Doğu Karadeniz dağlarının güney yamaçları Urartu'nun ihtiyaç duyduğu altın ve gümüş madenleri açısından oldukça zengindir. Argiştı'nın, kuzeyden gelen bazı göç dalgalarını durdurabilmenin yanında, yöreye sefer yapmak arzusunun diğer bir temel nedeni bu zenginlikler olarak görülmektedir⁴⁶.

Ayrıntılı bilimsel çalışmaların yetersiz olması ve gerçekleştirilen kazılarda Urartu dönemi açısından beklenen neticelerin alınamaması nedeniyle, Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki Urartu etkinlikleri konusundaki bilgiler büyük ölçüde yazıtlar ve yüzey araştırmalarından elde edilmiş verilere dayanmaktadır.⁴⁷ Buna bağlı olarak, yukarıda da belirtildiği gibi Urartu için oldukça önemli olan bu bölgenin tam anlamıyla Urartu hakimiyeti altında olmadığı, Diauehi Krallığı'nın bulunduğu Erzurum bölgesinin, II. Sarduri döneminin sonuna kadar vergi ve haraç vermek koşulu ile yerel beylerin yönetimine bırakılmış olduğu yaygın bir görüştür.⁴⁸

Erzurum ve çevresi, Urartu krallığının Kimmer ve İskitlerin güneybatıya yayılışlarından kaynaklanan, bir kamaşa dönemiyle ortadan kalkmasından⁴⁹ sonra sırasıyla, Med, Akemenid-Pers ve antik çağda Roma hakimiyetine girmiştir. Kuzey kavimlerinin istilasının yanı sıra Kuzeybatı İran'da

46 Çilingiroğlu 1997: 32-33.

47 Köroğlu 2001: 717, 739.

48 Köroğlu 2001: 738.

49 Burney ve Lang 1971: 171; Sagona C. 2004: 77.

Kyakseres'in (M.Ö. 633-584) tahta geçmesiyle hızla genişlemeye başlayan Medler'in M.Ö. 625'ten itibaren Doğu Anadolu'yu tehdit etmeye başladığı bilinmektedir. Nitekim, M.Ö. 590 yıllarında Medler Van'ı ele geçirip Kızılırmak kavsine kadar ulaşmışlardır. Doğu Anadolu'da Med varlığı ile ilgili bilgilerimiz çok azdır.⁵⁰ M.Ö. 13.-9. yüzyıllara ait Asur kaynaklarında geçen ve Doğu Anadolu bölgesinde olduğu düşünülen, Madani, Amadan, Namdanu ve Matiatı yer adları Medler ile ilişkili görülmektedir. I. Aurnasirpal'in (M.Ö. 1047-1029) Dicle'nin kuzeyine yaptığı seferde adı geçen Matieni adının⁵¹ da kültürel açıdan Medlerle ilişkili bir Doğu Anadolu konfederasyonu olduğu öne sürülmektedir.⁵² Daha da fazlası, Matieni'nin, daha önce Asur kaynaklarında geçen ve Aras Vadisi'ne verilen Madani ile benzerliğine dayanılarak aynı bölgeyle ilişkilendirildiği görülmektedir.⁵³ Diğer taraftan, Herodot'un Kolhis ve Çoruh Vadisi'ne yakın bölgeler için hem Matiene⁵⁴ ve hem de Media⁵⁵ isimlerini kullanması bu öneriyi destekleyen bir kanıt olarak görülmektedir.⁵⁶ Buna bağlı olarak, Matiene'nin Med ülkesinin batısında bulunan önemli bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.

Med Devletinin Akamenid hanedanlığı tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Doğu Anadolu bölgesi Akamenid-Pers egemenliğine geçmiştir. Erzincan-Altıntepe Kuzeydoğu Anadolu'nun bu dönemine ait önemli arkeolojik veriler sunmuştur. Bölgenin tarihi coğrafyası daha çok Herodot ve Xenofon'dan elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Erzurum ve Pasinler arasındaki Deveboynu eşığının antik Abos Dağı ile bir tutulmasına dayanılarak, Darius (M.Ö. 522-485) döneminde 10. (*Media*) ve 13. (*Armenia*)

⁵⁰ Sagona C. 2004: 42.

⁵¹ Luckenbil 1926: 154.

⁵² Sagona C. 2004: 42.

⁵³ Sagona C. 2004: 42.

⁵⁴ Herodot III: 94.

⁵⁵ Herodot I: 104.

⁵⁶ Sagona C. 2004: 43.

satraplıkların,⁵⁷ Kserkses (M.Ö. 485-465) ve Artaksarkses (M.Ö. 464-425) dönemlerinde ise 19. (*Batı Armenia*) ve 18. (*Doğu Armenia*) satraplıkların⁵⁸ sınırlarının Deveboynu eşiği tarafından ayrıldığı kabul edilmektedir.⁵⁹ Diğer taraftan, 19. satraplığın merkezinin Altıntepe olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁰ Gerek mimari ve seramik buluntularıyla Akamenid varlığının kanıtlandığı Altıntepe,⁶¹ gerekse Darius döneminde Med satraplığı olan 10. satraplığın Pasinler'in doğusuna verilmesi Erzurum ve çevresindeki Akamenid varlığını kanıtlayan önemli veriler olarak kabul edilmektedir.

Aras ve Karasu vadileri yoluyla doğudan batıya uzanan güzergahın antik kaynaklarda geçen Med Yolu ve Kral Yolu olduğu öne sürülmektedir.⁶² Bu öneri 1999 yılında Pasinler yüzey araştırmasında tespit edilen taş döşeli antik⁶³ yola dayandırılmaktadır. Buna bağlı olarak, Xenofon'un dönüş yolu için de, güneyden gelen ordunun Akveren Geçidi vasıtasıyla Pasinler Ovası'na indiği ve Deveboynu Geçidi'nden geçerek batıya doğru devam ettiği önerilmiştir.⁶⁴

Erzurum ve çevresi Perslerin hakimiyetini kaybetmelerinden sonra Büyük İskender'in doğu seferinin siyasi sonuçlarından etkilenmiş olmakla beraber Helenistik kültürün baskın olduğu bölgelerden bir haline gelmemiş aksine Urartu, Med, Akamenid/Pers, Armenia gibi lokal kültürlerin uzantıları bölgede varlığını sürdürmüştür. Roma devrinde Kelkit yakınlarındaki Satala'nın Roma'nın bir uç garnizonu olduğu bilinmektedir. Geç Roma döneminde ise Erzurum (Theodosiopolis) ön plana çıkmış ve Roma

⁵⁷ Herodot III: 92-93.

⁵⁸ Herodot III: 94.

⁵⁹ Sagona C. 2004: 49-51.

⁶⁰ Summers 1993: 96.

⁶¹ Summers 1993: 85-108.

⁶² Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Sagona C. 2004: 312, 319, 321-323.

⁶³ Sagona C. 1999: Fig. 1; Sagona C. 2004: 309.

⁶⁴ Sagona C. 2004: 301-311.

İmparatorluğu'nun doğu sınırını Sasaniilere karşı koruyan bir uç şehir haline gelmiştir. Bizans döneminde Erzurum'un Emeni piskoposluklarından biri olduğu görülmektedir.⁶⁵ Selçuklular'ın Malazgirt savaşından (M.S. 1071) sonra Doğu Anadolu'da yayılmaya başlamaları ile birlikte Erzurum ve civarı Türklerin hakimiyetine girmeye başlamıştır. Malazgirt savaşından sonra Erzurum Saltukluların eline geçmiştir.⁶⁶

Güllüdere yerleşim alanı ve nekropolünün kuzeybatısında M.Ö. 3. ve 2. bine ait Aşkale Höyüğü⁶⁷ (**Levha 6: 1**) yer almaktadır. Güllüdere'nin yaklaşık olarak 4 km batısında BTC HPBH 2002 yılı yüzey araştırmasında tescil edilen Mağaratepe yerleşimi yer almaktadır. Mağaratepe yerleşiminde gerçekleştirilen ayrıntılı yüzey araştırmasında; Geç Kalkolitik, Eski Tunç Çağı, Demir Çağı, Helenistik, Roma ve Ortaçağ'a ait çok sayıda çanak çömlek parçaları ile meskenlere ve bir şehir suruna ait duvar izleri tespit edilmiştir⁶⁸. Güllüdere'nin güneyinde ise, Güllüdere köyünün güneydoğusunda yer alan ve Aşkale boğazı da dahil olmak üzere oldukça geniş alana egemen bir konuma sahip, Urartu ve Bizans dönemlerinde kullanılmış olduğu düşünülen Pırtın Kalesi⁶⁹ bulunmaktadır (**Levha 1**).

Güllüdere yerleşiminin yaklaşık 1 km kuzeyinde taş döşemeli bir antik yol bulunmaktadır. Bu yol Kandilli bucağından gelerek, Güllüdere'nin kuzeyinden, batıya yönelerek, kuzeybatı ve güneybatı istikametine doğru ikiye ayrılmaktadır. Kuzeybatıya giden yol Aşkale'ye, güneybatıya ayrılan yol da Ortaçağ'da çok önemli bir konaklama istasyonu olan Çiftlik⁷⁰ üzerinden

⁶⁵ Sagona C. 2004: 93.

⁶⁶ Sinclair 1989: 281.

⁶⁷ Koçhan ve başk. 2005: 6.; Ceylan 2002: 169.

⁶⁸ Şenyurt ve İbiş 2005 a: 63; Şenyurt ve İbiş 2005 b: 123.

⁶⁹ Başgelen 1987: 18, Res.8; Koçhan ve başk. 2005: 10.

⁷⁰ Bu yolun Ortaçağ'daki kullanımını kanıtlayan Çiftlik'teki kervansaray kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır.

Tercan Ovası'na bağlanmaktadır. Bu yol eski çağlarda da bölgenin doğu-batı bağlantısını sağlayan jeopolitik bir güzergâha sahiptir.

Güllüdere ve çevresi, jeopolitik konumunun yanı sıra, içinde bulunduğu yüksek ve geniş düzlükleriyle, hem tarım ve hem de hayvancılık açısından önemli coğrafi özellikler sunmaktadır. Bu nedenlerle Güllüdere ve çevresi Geç Kalkolitik dönemden günümüze kadar çeşitli toplumlar tarafından yerleşim alanı olarak tercih edilmiştir⁷¹.

71 Aşkale ve çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen yerleşim ve mezarlık alanları için bkz., Şenyurt 2005b: 207-213; Karaosmanoğlu ve başk. 2003:347-348; Ceylan 2001: 74; 2002: 169; 2003: 315.

BÖLÜM 2

MİMARİ KALINTILAR

Güllüdere'de gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda, Demir Çağı'na ait bir yerleşimin varlığını kanıtlayan yapılara ait taş temelli yapılar, mezarlar ve bunlara ait küçük buluntu ve çanak çömlek parçaları ortaya çıkarılmıştır.

B/9–10 açmalarından itibaren dağınık halde taş mimari unsurlarla karşılaşmıştır. Fakat yapılara ait bu taş temeller çok fazla tahrip olmuş ve dağılmıştır. Bu nedenle bu açmalardaki yapıların planları anlaşılamamıştır (**Levha 8: 2**). Bu yapı kalıntıları B/11 açmasında görülen mimarinin devamı niteliğindedir. B/10 açmasının 1/ı-j plankaresinde bir ocağa ait olması gereken sıvalı bir taban çok tahrip olmuş bir şekilde bulunmuştur. B/1 açmasından itibaren görülen az sayıdaki Demir Çağı seramikleri B/9–10 açmalarındaki mimari unsurlarla beraber yoğun olarak ele geçmeye başlamıştır.

A-B/11–12 açmalarında taş duvarlar ve taş döşeme ile karşılaşmıştır. Bu açmalarda ortaya çıkan taşlar nispeten düzgün bir mimari göstermektedir. Yapıların bazılarının içleri dere taşları ile döşenmiştir. Yerleşim alanının üzerindeki kültür dolgusunun az olması ve üzerinde yapılan tarım faaliyetleri sonucunda yapılar çok tahrip olmuştur. Bu nedenle yapıların girişleri ve planları çok iyi anlaşılamamaktadır (**Levha 3-4; 11: 2; 12: 1**). A/12 açmasının 7/b-c plan karesindeki yapılarla alakalı olması gereken bir ocak bulunmuştur. Açmalardaki kültür dolgusu içinden ve mimarinin taban döşemeleri üzerinden çok sayıda çanak çömlek parçaları ve hayvan kemikleri ele geçmiştir. Bu açmalarda çoğunluğu kaba günlük kullanım ve depolama kaplarından oluşan çanak çömlek parçaları ve az sayıda da ince işçilik gösteren boyalı veya

monokrom çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Bunların haricinde B/12 açmasında demirden yapılmış bir hançer (**Levha 23: 3**) ve demir obje (**Levha 21: 3**), A/12 açmasında taş ağırşak (**Levha 20: 3**) ve perdah taşı (**Levha 20: 4**) bulunmuştur. Bu açmalarda bulunan seramikler ağırlıklı olarak Demir Çağı özelliği göstermektedir. B/11 açmasındaki bir diğer buluntu M-8 olarak adlandırılan yarım hocker tarzında yatırılmış gömüsü olan bir Demir Çağı mezarıdır (**Levha 9: 1; 13: 2**). Güney-kuzey yönlü olan gömünün B/11 karesindeki yapı ile iç içe yapılmıştır. Yapının duvarının bir kısmını bozmuş olan bu mezar, yapının kullanımının sona erdiği evreden sonraya ait olmalıdır.

B/14-15 açmalarında az sayıdaki çanak çömlek parçaları ve demir bir bıçak haricinde mimariye ve mezara rastlanmamıştır. A/16 açmasında kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan tek sıra taş dizisi (**Levha 9: 2**) ortaya çıkarılmıştır. Açma boyunca uzanan bu taş sırası diğer açmalarda devam etmemektedir ve bir çevre duvarı izlenimi vermektedir.

A/19 açmasında ilk olarak, tarım faaliyetleri nedeniyle tarla taşlarının temizlenmesi esnasında toplanmış olan yoğun bir taş kümesi ile karşılaşmıştır. Bu taş kümesinin içinden buraya atılmış olan, üzerlerinde haç motifleri bulunan mezar taşları toplu halde bulunmuştur (**Levha 10: 1**). Bu taş kümesinin kaldırılmasından sonra, bir mekâna ait üç taş duvar açığa çıkarılmıştır (**Levha 5; 13: 1**). Yoğun olarak toplanan çanak çömlek parçaları Demir Çağı özellikleri göstermektedir, az miktarda da Ortaçağ çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır. Küçük buluntu olarak pişmiş toprak bir ağırşak ele geçmiştir (**Levha 19: 1**). Ayrıca buradaki mekanın doğu duvarını tahrip ederek yapılmış bir Ortaçağ mezarı bulunmuştur.

B/19 açmasının 1–6/a-j plankarelerinde A/19 açmasındaki mimarinin devamı olan duvarın devamı ve döküntüsü ile karşılaşmıştır. 7–10/a-j plan

karelerinde yukarıdaki mimari ile farklılık gösteren Ortaçağ yapılarına ait taş duvarlar bulunmuştur (**Levha 10: 2**) ve buradan itibaren bulunan çanak çömleğin karakteri tamamen değişmiştir. A/19 açmasında az miktarda görülen Ortaçağ çanak çömleği burada hakim konuma geçmiştir.

B/21–22 açmalarında yapılan çalışmalarda B/19 ve B/20 açmasında çıkan seramiklerle benzer Ortaçağ çanak çömleği devam etmiştir. B/21 açmasının 7–10/a-j plankarelerinde Ortaçağ yapılarına ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. B/22 açmasının 9–10/a-c plankareleri ile C/22 açmasının 1/a-c plan karelerine denk gelen alanda, B/21 deki mimarinin devamı olan uzun dar bir odaya ait iki taş duvar ve bir tandır bulunmuştur (**Levha 11: 1**). B/22 açmasında tarım toprağının kaldırılması sırasında pişmiş toprak kartal başı tutamak bulunmuştur (**Levha 19: 2**).

Güllüdere’de ortaya çıkarılan Demir Çağı’na ait yapıların büyük çoğunluğu planları anlaşılacak şekilde tahrip olmuştur. Bunların içinden sadece A-B/11-12 ve A/18-19 açmalarında ortaya çıkarılan yapıların planları ve yapım teknikleri tam olmasa da anlaşılabilir.

2.1. A-B/11-12 Açmaları

Güllüdere’de yürütülen kazı çalışmalarda A-B/11-12 açmalarına yayılmış çeşitli mekan ve avlulardan oluşan bir yapı kompleksi ortaya çıkarılmıştır (**Levha 3-4**). Buradaki yapılar kuzeydoğu-güneybatı yönünde yumuşak bir eğimle inen arazinin yapısına uygun olarak, aynı yönde inşa edilmişlerdir. Yapıların inşasında kullanılan malzeme çevreden rahatlıkla sağlanabilecek olan çeşitli boyutlardaki dere taşlarıdır. Temel hizasında ele

geçen duvarlar 1.40 ile 0.80 m arasında değişen kalınlıklara sahiptir. Duvar örgü tekniği olarak, duvarların iki dış kısmına iri taşlar dizilmiş, bunların arası daha küçük taş ve molozla doldurulmuştur. Kazılar esnasında kerpiç izine rastlanmamış olması ve çevredeki çok fazla taş döküntü, duvarların yükseltilmesi için kullanılan malzemenin de taş olabileceğini göstermektedir. Zaten taş örgü mimari tarzı, halen Erzurum'un günümüz köylerinde de en fazla uygulanan mimari tarzıdır⁷². Ortaya çıkartılan mekanlardan 3 tanesinin tabanları, duvarlarda kullanılan dere taşlarına nazaran daha yassı dere taşları ile kaplanmıştır. Taş döşeli bu mekanlar A, B, ve C mekanları olarak adlandırılmıştır. Bu mekanların tabanlarının taş döşemeli olması bu mekanların üstleri açık avlu veya önleri açık revak şeklinde kullanılmış olabilecekleri izlenimini vermektedir. Bu yapı kompleksi, alanın üzerindeki yoğun tarım faaliyetleri ve erozyon gibi etkenlerle çok fazla tahribata uğramıştır. Yapıların duvarlarının tamamı temel seviyesinde ele geçmiştir. Bu nedenlerle ana girişler ve mekanlar arasındaki geçiş yerleri tespit edilememiştir. Ancak ana girişlerin taş döşemeli alanlardan sağlanmış olması ihtimal dahilindedir.

A Mekanı

Taş döşemeli mekanlardan en güneybatıda yer alan A mekanı 2 x 4.5 m boyutlarında dikdörtgen inşa edilmiştir (**Levha 4; 12: 1**). Mekanın sadece batı ve güney duvarının bir kısmı korunmuştur. A mekanı 1 nolu mekan olarak adlandırdığımız bölümle bağlantılıdır. Ancak 1 nolu mekanın duvarları batıdaki tek duvar haricinde tamamen yok olmuştur. Bu nedenle A mekanına bağlanan mekan veya mekanların boyutları ve sayısı hakkında bir fikir elde edilememiştir.

⁷² Bkz. Bölüm 1, yerleşim özellikleri, s. 11-12.

B Mekanı

İkinci taş döşemeli mekan B mekanıdır ve A mekanının batısında yer almaktadır (**Levha 4**). B mekanı 4.20 x 5.60 m boyutlarında dikdörtgen bir plana sahiptir. Döşemeler yer yer tahrip olmuştur. Bu mekan A mekanından yaklaşık 50 cm daha yüksek bir kota sahiptir. Mekanın doğu duvarı A mekanı ile ortaktır. Bu duvar haricinde mekanın kuzey duvarının tamamı ve batı duvarının yarısı korunmuştur. Güney kısmında duvara rastlanmamıştır ve bu kısım büyük ihtimalle açıktır. B mekanın kuzeybatısında bu mekanla bağlantılı olduğunu düşündüğümüz 2, 3, 4 ve 5 nolu mekanlar yer almaktadır.

2 nolu mekan dikdörtgen bir plana sahiptir. güneydeki genişliği 2.90 m.dir, ancak uzun kısmı kazılmayan alana doğru uzandığı için ölçülememiştir. Bu mekanın güney ve batı duvarının birleştiği köşede, A/12 açması, 7/b-c plankarelerine denk gelen alanda bir ocak bulunmuştur. İki yanı plaka taşlarla çevrelenmiş olan ocak 60x60 cm boyutlarındadır. Ocağın içinden pişmiş kil sıva parçaları bulunmuştur.

3 nolu mekan dikdörtgen bir görünüm arz etmektedir ancak bu mekanında büyük kısmı kazılmayan alanda kalmıştır ve boyutları saptanamamıştır.

4 nolu mekan, 1.80 x 3.20 m. boyutlarında dikdörtgen bir mekan ile 1.40 m genişliğindeki bir koridorun birleşmesi ile oluşturulmuş "L" şeklinde plana sahiptir. Koridorun korunan uzunluğu 2 m.dir.

B mekanı ile dolaylı olarak bağlantılı olduğunu düşündüğümüz 2 m. genişliğindeki 5 nolu mekanın uzunluğu tespit edilememiştir.

C Mekanı

Üçüncü taş döşemeli mekan C mekanı olarak adlandırılmıştır (**Levha 4 ; 11: 2**). Bu mekan 2.80x5.50 m boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Bu mekanın batısında 2.20x5.50 m boyutlarında 6 nolu mekan yer almaktadır. C mekanı ile 6 nolu mekanı birbirinden ayıran duvarın bir kısmı korunmuştur. 6 nolu mekanın içinde B-11 açması, 1-2/c-d plankarelerine denk gelen alanda iç çapı yaklaşık 1m olan taşlarla oluşturulmuş yuvarlak bir yapı yer almaktadır (**Levha 4; 12: 2**), ancak işlevi anlaşılamamıştır.

6 nolu mekanın arkasında 7 nolu ikinci bir mekanın varlığı tespit edilmiştir. Bu mekan A-B/10 açmalarına doğru uzanmaktadır. Ancak bu açmalarda mimari tamamen tahrip olmuştur ve planlar anlaşılamamaktadır.

C mekanının doğudaki dış duvarına bitişik konumda ve temel seviyesinde, B/11 açması 3-4/h-ı plankarelerine denk gelen alanda M 8 olarak adlandırılan mezar bulunmuştur (**Levha 4; 9: 1; 13: 2**). Yapının duvarları mezarı tahrip etmemiştir. Bu da M-8 mezarının yapının kullanılıp, yıkıldıktan sonra yapılmış olduğunu işaret etmektedir.

A-B/11-12 açmalarında bulunan bu yapılardan ele geçen Demir Çağı'na ait çok sayıda pişmiş toprak kap parçalarının, günlük kullanıma yönelik pişirme, servis ve depolama kaplarından oluşması, 2 nolu mekanda yer alan ocak, bu mekanların Demir Çağı'nda ikamet etme amaçlı yapılmış olduklarını göstermektedir.

2.2. A/18-19 Açmaları

Güllüdere kazısında bulunan bir diğer yapı A/19 açmasında yer almaktadır ve yapının sadece iki mekana ait tek sıra temelleri ortaya çıkarılabilmektedir (**Levha 5; 13: 1**). Buradaki 1 nolu mekanın duvarları 2.20 ila 1.50 m arasında değişen kalın taş duvarlara sahiptir. Duvarlar iki yana iri taşlar dizilerek ortasına daha ufak taş ve molozun doldurulmasıyla oluşturulmuştur. 1 nolu mekanın ortaya çıkarılabilen ölçüleri 4.40 x 4.50 m'dir ve batı taraftaki A/18 açmasına doğru devam etmektedir. Ancak A/18 açmasında duvarların tamamen tahrip olması nedeni ile planlar anlaşılamamıştır. 1 nolu mekanın kuzeyinde 2 nolu mekanın sadece bir köşesi açığa çıkarılabilmektedir. Kuzey tarafı kazı izni verilen 28 m koridorunun dışına doğru devam ettiği için açılamamıştır.

A/19 açmasında ve mekanlar içinden çıkarılan çanak çömlek parçalarının tamama yakın kısmı Demir Çağına aittir bu nedenle bu yapıda seramiklerle aynı döneme ait olmalıdır.

2.3. Mimari Veriler Işığında Yerleşim Özellikleri

Güllüdere arkeolojik yerleşim alanı üzerinde gerçekleştirilen yoğun makineli tarım faaliyetleri ve erozyon nedeni ile bugün ortaya çıkarılan bu Demir Çağı yapıları ve mezarların büyük kısmı çok fazla tahribat görmüştür. Mekânlara ait duvar ve döşeme taşları tarla temizlemek amacıyla belirli yerlere toplanmıştır. Ortaya çıkarılan kısıtlı mimari öğeler yapıların birbirine bitişik, taş döşemeli avlulu veya girişli olduklarını göstermektedir.

Doğu Anadolu’da bugüne kadar gerçekleştirilen kazılar genellikle Urartu kaleleri ve nekropollerinde yoğunlaşmıştır. Orta Demir Çağı’nda Urartu Devletinin sivil mimarisi ile ilgili birkaç örnek dışında bilgimiz yok denecek kadar kısıtlıdır. Sos Höyük ve Büyüktepe Höyükte yapılan kazılarda ise Demir Çağı tabakaları ve mimarisi daha geç dönem tabakaların çöp çukurları ve yapı temelleri nedeni ile çok tahrip olmuş bir şekilde ele geçmiştir. Bu nedenle Güllüdere’deki kısıtlı bir kesimde ele geçen yapıların mimarisini kapsamlı olarak karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır. Buna rağmen, taş avlulu, taş duvarlı bu yapıların yakın benzeri Erzurum-Tasmasor Höyükte⁷³ görülmektedir.

Doğu Anadolu’da Erken Demir Çağı’nın nasıl ve hangi nedenlerle başladığı bölgede yapılan bilimsel araştırmaların azlığı nedeniyle net olarak anlaşılamamaktadır. MÖ. 2. bin yılın sonuna doğru bir kültür değişimi olmuş, yeni bir takım kültür öğeleri ortaya çıkmıştır. Bölgede ani bir nüfus artışını gösteren Demir Çağı olarak nitelenen yerleşimlerin sayısı, Geç Tunç Çağı yerleşimlerine göre %50 artış göstermiştir. Bu yerleşimlerdeki ortaya çıkan mimari özelliklere baktığımızda istisnasız olarak sadece basit köysel yapılar gözlemlenmektedir⁷⁴. Bu yapı tipi Anadolu’da uzun zamandan beri tanınan yapı izlerine uymaktadır. Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kuzey Suriye’nin Demir Çağı açık bir şekilde birbiriyle sınırlandırılmış “seramik köyleri” tarafından tanımlanmıştır ve bunlar birbirleri ile zayıf sosyal, politik ve kültürel ilişkilere sahiptir. Güllüdere’de ortaya çıkarılan mimari unsurlarda bu basit köysel yapı anlayışına uyum göstermektedir.

Burada bulunan yerleşimin tek tabaklı olması ve herhangi bir yangın tahribatının tespit edilememesi, Güllüdere’nin mevsimlik bir yerleşim alanı olarak ta kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca yapılar içinden

⁷³ Şenyurt ve başk (basımda).

⁷⁴ Bartl 1994: 516.

ve çevresinden ele geçen seramiğe baktığımızda ancak belli bir hizmeti görebilecek form ve özelliklerde kaplar karşımıza çıkmaktadır. Basit çanak, kase ve pişirme kapları günlük kullanım amacını karşılayacak nitelikte üretilmişlerdir. İlginç olan bir özellikte saklama ve depolama kaplarının taşınması kolay küçük boyutlarda çömleklerden oluşmasıdır⁷⁵.

⁷⁵ Taşınması zor olan iri pithos türü depolama kaplarına ait olabilecek parçaların -birkaç orta boy küp parçası hariç- yokluğu, Güllüdere'nin mevsimlik yerleşim alanı olarak kullanılmış olabileceği fikrini desteklemektedir.

BÖLÜM 3

KÜÇÜK BULUNTULAR

Güllüdere kazısında ortaya çıkarılan küçük buluntular mezarlar, mekanlar ve kültür dolgusu içinden ele geçmiştir. Sayıca az olan bu küçük buluntular yapıldıkları maddelere göre, pişmiş toprak, taş ve metal olarak üç ana gruba ayrılmaktadır.

3.1. Pişmiş Toprak Buluntular

Pişmiş topraktan yapılmış küçük buluntu olarak bir ağırşak ve kartal başı şeklinde yapılmış bir tutamak parçası bulunmuştur.

Pişmiş Toprak Ağırşak: A/19 açması, 3/b plankaresinde yüzeyden 94 cm derinlikte 1792.36 kodunda 1 nolu mekanda bulunmuştur. Yatay kesiti yuvarlak, dikey kesiti koni biçimindedir. Yüzeyinin üçte birlik kesimi dökülmüştür. Kahverengi (7,5YR 4/3) hamura sahip olan ağırşağın yüzey rengi sarımsı kırmızıdır (5YR 6/6) (**Levha 19: 1**). Çapı 2.48 cm. yüksekliği 1.47 cm.

Karşılaştırma: Stronach 1978: Fig. 104: 5. (Pasargade, Post-Akamenid)

Kartal Başı Biçimli Pişmiş Toprak Tutamak: B/22 açması, 2/b plankaresinde yüzeyden 1 m derinlikte yer alan 1787.09 kodunda kültür dolgusu içinde bulunmuştur. Herhangi bir mimariye veya mezara bağlı olmaksızın bulunmuş olan bu eser muhtemelen sürüklenerek veya başka yollarla yer değiştirmiştir. Boyundan gövdeye birleştiği yerden kırılan eserin sadece boyun ve baş kısmı korunmuştur. Kartal başının yapıldığı seramik hamuru yaşken, yuvarlak bir cismin hamura bastırılması ile bir birine orantısız

iki göz oluşturulmuştur. Başının üstünden boyuna doğru uzana tüyler dört adet sığ yivle betimlenmeye çalışılmıştır. Ucu küt olan gaga kısmı kare kesitli ve iri betimlenmiştir. Koyu grimsi kahverengi (10YR 4/2) hamurlu olan eserin yüzeyi açık kahverengi (7,5YR 6/3) ince astarlı ve perdahlıdır (**Levha 19: 2**). Korunan yüksekliği 5.7 cm, boyundaki en geniş yeri 3.3 cm.

3.2. Madeni Buluntular

Güllüdere'de bulunan madeni eserler, bronz, demir ve gümüşten imal edilmişlerdir.

Bronz İğne Başı: B/8 açması, 8/g plankaresinde, yüzeyden 90 cm derinlikte 1803.83 kodunda M12 mezarında bulunmuştur. Bronzdan üretilmiş olan iğne başı, içi boş mantar biçimlidir ve bağlantı yerinden kopuktur (**Levha 21: 1**). Çapı. 0.96 cm, yüksekliği 0.5 cm, kalınlığı 0.05 cm.

Bronz Spatül: B/4 açması, 1-6/a-j plankaresinden çıkan kültür toprağının elenmesi sırasında bulunan bronz spatül, kalıp ve dövme tekniği ile şekillendirilmiştir. Sap ile yassı kısmının bağlandığı bölümünde iki boğum yapılmıştır. Yuvarlak kesitli sap iki parça olarak bulunmuştur (**Levha 21: 2**). Yoğun korozyona uğramıştır. Boyu 8 cm, sap kalınlığı 3 cm.

Karşılaştırma: Moorey 1980: Fig. 25: 591 (Kefrik Köyü, Geç Demir Çağı)

Demir Halka: B/12 açmasında 6/g plankaresinde yüzeyden 32 cm derinlikte 1799.68 kodunda A mekanında bulunmuştur. Ortasında 0.3 çapında bir delik bulunan, 2.6 cm çapında, 0.2 cm kalınlıkta yuvarlak plaka ile plakanın

kulpuna geçirilmiş 3.3 cm çapında, 0.3 cm kalınlıkta bir halkadan oluşmaktadır (**Levha 21: 3**). Delikli yuvarlak plaka bir yere aplike edilerek kullanılmış olmalıdır. Ancak işlevi için net bir şey söylemek zordur.

Bronz Bilezik: B/8 açması, 8/g plankaresinde, M12 mezarındaki gömünün kolunda *insitu* olarak bulunmuş olan bronz bilezik tamdır ve iyi korunmuştur. Bileziğin iki ucu açıktır ve bu uç kısımlara doğru kalınlaşmaktadır Uç kısımlarından başlayıp, gövdeye doğru giden 3 mm aralıklarla kazıma tekniğinde yapılmış üçlü paralel çizgi grupları ve iki uca yapılmış çapraz çizgi bezemeleri vardır (**Levha 22: 1**). Çapı 5.1 cm, kalınlığı minimum 0.3 cm, maksimum 0.45 cm.

Karşılaştırma: Haenrick 1989: fig. 4: 6-7. (Gilan, Akamenid Dönemi); Popa 1978: taf. 18: 58.2.; taf. 15: 33: 6-7. (Kamid El-Loz,); Moorey 1980: fig. 11: 246 (Devehöyük, Geç Demir Çağı); 24: 571 (Kefrik Köyü); Belli 2003: 168, (Van Müzesi, Env. No. 16.9.77., M.Ö. 7. yüzyıl.)

Bronz Bilezik: A/19 açması, 9/c plankaresinde yüzeyden 80 cm derinlikte, 1791.58 kodunda bulunmuştur. Yuvarlak kesitli bronz bileziğin bir ucuna, gövdeden daha ince bir tel sarılmıştır. Parçanın tamamı korunmamıştır ve korozyona uğramıştır (**Levha 22: 2**). Kalınlığı 0.3 cm.

Karşılaştırma. Haenrick 1989: Fig. 5: 5-6, (Gilan, Akamenid Dönemi),

Gümüş Yüzükler: B/8 açması, 8/g-h plankarelerinde M12 mezarından bulunan iki gümüş yüzük, kalıp ve bükme tekniği ile şekillendirilmişlerdir, yuvarlak kesitli ve birleşme uçları açıktır.

Çap 2.2 cm, kalınlık, maksimum 0.26 cm, minimum 0.2 cm (**Levha 22: 3**)

Çap 2.8 cm, kalınlık maksimum 0.25 cm, minimum 0.2 cm (**Levha 22: 4**)

Karşılaştırma: Moorey 1980: Fig.12:314-316 (Devehöyük, Geç Demir Çağı); Von Der Osten 1937: Fig. 503:d1846. (Alişar)

Kaşlı Demir Yüzük: A/18 açması, 10/a plankaresinde, yüzeyden 1 m. derinlikte 1792.64 kodunda bulunmuştur. Demirden yapılmış olan yüzüğün halka kısmının üçte birlik kısmı yoktur. Kaş kısmı halkası ile birdir. Yoğun korozyondan dolayı herhangi bir bezeme görülememektedir (**Levha 23: 1**). Çap 2 cm halka kalınlığı 0.2 cm, kaş kalınlığı 0.5cm.

Burmali Bronz Yüzük: B/18 açması, 3/ı plankaresinde yüzeyden 80 cm derinlikte 1792.43 kodunda bulunmuştur. Bronzdan imal edilen yüzük burgu tekniği ile yapılmıştır (**Levha 23: 2**). Çapı 2 cm, kalınlık maksimum 0.2 cm, minimum 0.16 cm.

Karşılaştırma: Haenrick 1989: Fig. 3: 6. (Gilan, Akamenid Dönemi); Moorey 1980: Fig.12: 325–326 (Devehöyük, Geç Demir Çağı)

Demir Hançer: B/12 açması, 1/g plankaresinde yüzeyde 56 cm derinlikte, 1 nolu mekanda 1799.64 kodunda bulunmuştur. Kalıp ve dövme tekniğinde demirden üretilmiştir. Gövde yarım hilal şeklindedir. Sapa bağlanan kısmının ucu çatal şeklinde ve iki adet perçin deliği vardır. Kare kesitli perçinler üzerinde korunmuştur (**Levha 23: 3**). Uzunluğu 13.8 cm, genişliği 2cm, kalınlığı maksimum 0.3 cm, minimum 0.15 cm.

Karşılaştırma: Moorey, 1980: Fig. 9: 160 (Devehöyük, M.Ö. 5. yy. GDÇ)

3.3. Taş Buluntular

Demir çağına ait taş eser olarak, bir damga mühür, bir boncuk, bir ağırşak bir de perdah taşı bulunmuştur.

Damga Mühür: B/8 açması, 9/f plankaresinde yüzeyden 70 cm derinlikte, 1804.01 kodunda M-11 olarak adlandırılan mezardaki iskeletin göğüs kısmına yakın olarak bulunmuştur. Yeşilimsi siyah renkte sert bir taştan (serpantin ?) skaraboid formda yapılmıştır. Düzeltilmiş ön yüzüne kazıma tekniği ile stilize edilmiş, hareketli bir at figürü işlenmiştir. Mührün arka yüzü dışbükey bombelidir. Yatay ip deliklidir, bu delikten bir ip geçirilerek boyuna asılarak kullanılmış olmalıdır (**Levha 20: 1**). Eni 1.9 cm, boyu 1.4 cm, kalınlık 0.6 cm delik çapı 0.24 cm.

Karşılaştırma: Von Der Osten 1937: Fig. 419: e1748, e1805, e1869 (Alışar, Post Hitit, Frig, Helenistik)

Fayans Boncuk: B-17 açması, 1/h plankaresinde yüzeyden 88 cm derinlikte 1793.78 kodunda M 40 mezarı içinden bulunmuştur. Fayanstan yapılmış olan bu boncuk enine yuvarlak, dikine damla şekilli kesitlidir. Üst kısmında enine bir deliği bulunan boncuğun üst kısmı mavi alt kısmı sarı renktedir (**Levha 20: 2**). Boyu 1.5cm, kalınlık maksimum. 0.53 cm, minimum 0.27 cm.

Taş Ağırşak: A-12 açması, 7/g plankaresinde yüzeyden 15 cm derinlikte 2 nolu mekanda 1800.50 kodunda bulunmuştur. Yatay kesiti yuvarlak, dikey kesiti yarım küreseldir (**Levha 20: 3**). Çapı 2.15 cm, yüksekliği 1.19 cm.

Perdah Taşı: A12 açması, 7/f plankaresinde yüzeyden 30 cm derinlikte, 1799.65 kodunda 2 nolu mekanda bulunmuştur. Yarım hilal biçimli, kareye yakın kesitli, kalın ucu yuvarlatılmış sivri ucu kırıktır (**Levha 20: 4**). Uzunluk 11.2 cm, eni maksimum 2.4 cm, minimum 0.7 cm, kalınlık maksimum 2 cm, minimum 1.3 cm.

BÖLÜM 4

ÇANAK ÇÖMLEK

Güllüdere'de gerçekleştirilen kurtarma kazısı çalışmalarda hemen hemen tüm açmalarda Demir Çağı seramiğine rastlanmıştır. Ancak malzemenin en çok yoğunlaştığı alanlar, mimari yapıların bulunduğu, A-B/ 10-12 ve A-B/ 17-19 açmalarıdır. B/19 açmasından itibaren Demir Çağı'na ait malzemenin sayısının hızla düştüğü ve B/20-23 açmalarında Ortaçağ'a ait mimari ve çanak çömlek malzemenin yoğunluk kazandığı saptanmıştır.

Yerleşim alanının üzerindeki kültür dolgusunun azlığı ve yoğun tarım faaliyetleri seramik malzemenin tahribatını arttırmıştır. Bu yüzden tümlenebilecek malzemenin sayısı çok azdır. Elimizdeki seramiklerin tamamı yakını, ağız, dip, kulp, akıtacak gibi profil veren parçalar ve bezemeli gövde parçalarıdır. Toplam 1031 adetten oluşan bu çanak çömlek parçaları içinden 279 adetinin çizimi ve katalog bilgileri burada verilmiştir. Parçaların seçiminde belki de aynı kaba ait olabilecek tekrar eden anı tipler ayıklanarak, sadece en iyi korunmuş olanlarının buraya alınmasına özen gösterilmiştir. Seramik buluntunun mantıklı gruplanması ve tiplere ayrılması, yayınlanan malzemenin diğer çağdaş merkezlerin malzemeleri ile karşılaştırılmasında ayrıntılı verilerin ortaya çıkmasını ve yorumlanmasını sağlamaktadır⁷⁶. Bu nedenle seramiklerin gruplandırılmasında tüm parçalar değerlendirilmiştir.

⁷⁶ Ökse 2002: 7.

4. 1. Mal Grupları

Güllüdere kazısında ortaya çıkarılan çanak çömlek parçalarının içinden profil veren ağız, dip, kulp, akıtacak ve bezemeli gövde parçalarının tamamı, kil rengi, katkı maddeleri ve yüzey renkleri gibi teknik özelliklerine göre 8 ayrı ana mal grubuna ayrılmıştır (**Tablo 1**). Perdahlama, boya bezeme ve diğer bezeme unsurları bu grupların alt gruplarının oluşturulmasında bir ayırım unsuru olarak ele alınmış ve katalog kısmında her parçanın bu tür özellikleri belirtilmiştir. Buna göre mal numarasında yer alan sayı ana mal grubunu belirtirken, sayıdan sonra gelen, “A” harfi iç ve dış perdahlı, “B” harfi perdahsız, “D” harfi sadece içi perdahlı ve “E” harfi sadece dışı perdahlanmış parçaları göstermektedir.

4.1.1. Siyah Mallar (1. Mal Grubu)

Güllüdere mal grupları içerisinde 6 parça ile tüm mal gruplarının %1’ini oluşturan siyah mallardır (**Tablo 2**). Genel ayırt edici özelliği siyah hamur ve siyah (7.5YR 2.5/1)⁷⁷, (10YR 3/1) astar rengidir (**Levha 24: 1**). Tamamı çark yapımı ve iyi perdahlıdır (**Tablo 3**). İçi ve dışı hamurunun renginde normal astarlıdır. İnce nitelikli, sıkı ve gözeneksiz hamurlarına çok küçük taşçık, ince kum ve az mika karıştırılmıştır. Pişme dereceleri iyidir.

Formların tamamını ince cidarlı, basit veya dışa çekik ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli veya dışa eğik düz gövdeli çanaklara ait ağız parçaları

⁷⁷ Serami klerin renk tanımlamaları için Munsell Soil renk kataloğu 2000 kullanılmıştır.

oluşturmaktadır (**Resim 1: 1-5**). Bu parçaların tamamı B/3 açmasında herhangi bir mimari unsura veya mezarlara bağlı olmaksızın bulunmuşlardır.

Siyah hamurlu ve siyah astarlı olan bu mallar, Bayburt⁷⁸ ve Pasinler⁷⁹ yüzey araştırmalarında, Büyüktepe⁸⁰, Sos Höyük⁸¹ ve Tasmasor⁸² kazılarında bulunan, Demir Çağı siyah mallarına benzerlik göstermektedir. Bayburt ve Erzurum Pasinler bölgesinde yaygın olarak bulunan siyah mallar genel olarak M.Ö. birinci binin ikinci yarısına (500-300) Akamenid dönemine tarihlendirilmektedir⁸³.

4.1.2. Gri Mallar (2. Mal Grubu)

Güllüdere mal grupları içerisindeki yoğunluğu 18 parça ile %2'dir (**Tablo 2**). Taşçık, kalker, kuvars ve mika katkılı sıkı ve az gözenekli hamurludur. Hamur rengi gri (N 6/) ve kahverengimsi gridir (2,5Y 5/2). İç ve dış hamurlarının renginde veya açık kahverengimsi gri (10YR 6/2) renkte astarlıdır (**Levha 24: 2**). Tamamında iç ve dış yüzeyler perdahlanmıştır (**Tablo 3**). El yapımı olan bu parçalar, kötü veya orta dereceli fırınlanmışlardır. Kap fomlarını, çeşitli çanaklar (**Resim 1: 7-13**), bir boyunlu iri çömlek (**Resim 1: 14**) ve muhtemelen altlık olarak kullanılmış kaba el yapımı sığ bir tabak (**Resim 1: 6**) oluşturmaktadır.

78 Sagona ve Sagona 2004: 195-198, Ware 6:2. 1.

79 Sagona ve Sagona 2004: 198.

80 Sagona ve başk. 1992: 34.

81 Sagona ve başk. 1996: 32.

82 Şenyurt ve başk., (basımda) M.N. 1. 2.

83 Sagona ve Sagona 2004: 195.

Gri mallar Doğu Anadolu'da yaygın olarak karşılaşılan mal gruplarından bir tanesini oluşturmaktadır⁸⁴. Benzer Gri Mal grupları Bayburt⁸⁵ yüzey araştırmasında⁸⁶, Sos Höyük Demir Çağı tabalarında ve Tasmator⁸⁷ Demir Çağı seramikleri içerisinde de bulunmaktadır.

4.1.3 Koyu Gri Hamurlu- Kahverengi Astarlı Mallar (3. Mal Grubu)

Toplam 182 parça ve %18'lik oranıyla yoğunluk açısından üçüncü sırayı alan bu gruptaki mallar (**Tablo 2**), koyu gri (7,5YR 3/1) hamurlu, kahverengi (7,5YR 5/4) astarlıdır. Yüzey rengi kabın her tarafında homojen değildir. Bu gruptaki malların tamamında grinin çeşitli tonlarından siyaha varan alacalanmalar görülmektedir (**Levha 25: 1**). Parçaların % 62'si perdahlanırken %38'inde perdahlama yapılmamış ancak parçaların yüzeylerindeki pürüzler düzeltilmiştir (**Tablo 3**). Sıkı ve az gözenekli hamurlarına taşçık, ince kum, kuvars, kalker ve az mika karıştırılmıştır. Büyük çoğunluğu elde şekillendirilen bu gruptaki mallar orta dereceli pişirilmişlerdir.

Tabaklar, çanaklar ve çömleklerden oluşan bu mal grubuna ait seramikler (**Resim 2: 1-16; 3: 1-13; 4: 1-16; 5: 1-19**), Güllüdere yerleşim alanının A-B/10-19 açmalarında gerçekleştirilen çalışmalarda, geniş bir alanda yoğun olarak bulunmuştur.

⁸⁴ Sagona ve Sagona, 2004: 208.

⁸⁵ Sagona ve Sagona 2004: 201-202, Ware 6:2.5.

⁸⁶ Güllüdere Gri malları Bayburt'ta yüzey araştırmasında bulunan ve MÖ. 5. yüzyıla tarihlendirilen Grey-Slipped Brown-Black Ware ile benzerlik göstermektedir. Ancak Güllüdere'dekiler daha kaba ve el yapımı olmaları bakımından farklılık göstermektedir. Ayrıca tipolojik olarak yapılan karşılaştırmalar, Erken Demir Çağı'ndan, Geç Demir Çağı'na kadar geniş bir dönemde kullanım gördüklerini işaret etmektedir.

⁸⁷ Şenyurt ve başk., (basımda): M.N. 2

Van–Ayanis Kalesi⁸⁸, Erzurum Tasmaşor⁸⁹, Doğu Anadolu⁹⁰ ve Kuzey Doğu Anadolu’da⁹¹ gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile İran’daki Demir Çağı yerleşim alanlarında⁹² bulunan benzer alacalı kahverengi mallar, Urartu seramiklerine benzerlikleri ile M.Ö. 8. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Benzer mal gruplarının bulunduğu bu yerleşim alanlarından bulunan çanak çömlek malzeme ile yapılan tipolojik karşılaştırmalar⁹³, Güllüdere Koyu Gri Hamurlu, Kahverengi Astarlı Malların yoğun olarak Orta Demir Çağı’nda kullanılmış olabileceğini işaret etmektedir. Ayrıca Doğu Anadolu dışında Orta Anadolu bölgesinde yer alan Boğazköy-Büyükaya’nın⁹⁴ Erken ve Orta Demir Çağı seramikleri ile de tipolojik paralellikler kurulabilmektedir.

4.1.4. Siyah Hamurlu - İnce Bej Astarlı Mallar (4. Mal Grubu)

Genel ayırt edici özelliği siyah hamuru (10YR 3/1) ile ince bej renkteki (2.5Y 7/2, 7/3) astarıdır. Diğer tüm gruplar içindeki yoğunluğu 20 parça ile % 2’dir (**Tablo 2**). Ağır çark veya elde üretilmiş olan bu gruptaki malların iç ve dış yüzeyleri zayıf perdahlıdır (**Tablo 3**). Orta yoğunlukta taşçık, az miktarda kalker, orta yoğunlukta mika, ince beyaz kum katkıdır ve iyi pişirilmiştir. Pişirme esnasında uygulanan redüksiyon sonucu parçaların dış kısımlarının dış kısımları ince bir tabaka halinde kiremit kırmızısı renk alırken, içleri kalın

88 Kozbe ve başk., 2001: 95-97, Urartu Kralı II Rusa (M.Ö. 685-665) tarafından yaptırılan Van Ayanis Kalesinde gerçekleştirilen kazılarda bulunan seramiklerin % 43’ünü Taşçık Katkılı Kahverengi Astarlı Mallar oluşturmaktadır. Ancak Ayanis’te bulunanların %85 gibi bir yoğunluğunun yapım tekniğinin çark yapımı olması Güllüdere’de örnekleri ile biraz farklılık göstermektedir.

89 Şenyurt ve başk., (basımda): Erzurum-Tasmaşor Kurtarma kazısında bulunan Demir Çağı seramiklerinin %12’sini Kahverengi-Siyah Alacalı Mallar (MN 7) oluşturmaktadır ve yoğunluğu el yapımıdır.

90 Russell, 1980: Group KK.

91 Sagona ve Sogona, 2004: 191.

92 Kroll, 1976.

93 Bkz. Katalog: 2-5.

94 Genz, 2004.

siyah ve gri özlü bir renk almıştır. Pişirme amaçlı kullanılanların dış yüzeylerde islenmeler görülür (**Levha 25: 2**).

Kap formlarını, çanaklar ve çömlekler oluşturmaktadır (**Resim 6: 1-10**). Basit içe çekik ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli derin büyük çanağın ağız kenarının hemen altına bir akıtacak eklenmiştir (**Resim 6: 5**). Bu akıtacaklı çanağın yakın benzerleri Erzurum Tasmator ve Tetikom Demir Çağı seramikleri içerisinde de bulunmaktadır. Bir başka kap formu da silindirik akıtacaklı çaydanlık tarzı bir çömlektir (**Resim 6: 8**). Her iki akıtacaklı kap formunun benzerlerinin Boğazköy-Büyükaya Erken Demir Çağı kap repertuarı içerisinde de görülmesi ilginçtir⁹⁵.

Güllüdere yerleşim alanındaki dağılımlarına baktığımızda A-B/11-12 ve A/18-19 açmalarında karşımıza çıkmaktadır.

4.1.5. Kalın Siyah Özlü Kırmızı Mallar (5. Mal Grubu)

Güllüdere mal grupları içerisinde 363 parça ve %35'lik oranıyla ikinci yoğun görülen grubu oluşturmaktadır (**Tablo 2**). Hamur rengi sarımsı kırmızıdır (5YR 5/6-4/6), hepsi kalın siyah özlüdür. İç ve dış hamurunun renginde normal astarlıdır veya bazılarının içi ıslak sıvazlanmıştır. Pişirme esnasında fırına giren oksijenin düzensiz olarak verilmesi veya açık hava fırınlarının kullanılmış olması sonucu bazı kapların yüzeylerinde grinin çeşitli

⁹⁵ Bu gruba ait çanak çömlekler üzerinde yapılan tipolojik karşılaştırmalar Demir Çağı'nın erken evresinden geç evresine kadar olan uzunca bir süreyi işaret etmektedir. Bu durum Güllüdere'de bulunan 4. mal grubunu Demir Çağı'nın belirli bir evresine yerleştirmeyi zorlaştırmaktadır.

tonlarında renk değişimleri ve alacalanmalar görülebilmektedir (**Levha 26: 1**). Orta ısıda pişirilmişlerdir. Çoğunluğu el yapımıdır. Parçaların %47'si iyi perdahlanırken, %53'ünün yüzeyi düzeltilmiştir (**Tablo 3**). Perdah içe ve dışa uygulandığı gibi sadece dışa veya sadece içe de uygulanana parçalar görülmektedir. Katkı maddeleri az taşçık, kalker, ince beyaz kum ve mikadır. Kap formlarını çeşitli ağız ve gövde biçimlerine sahip tabaklar, çanaklar (**Resim 7: 1-16; 8: 1-17; 9: 1-13**), çeşitli boylarda çömlekler (**Resim 10: 1-15; 11: 3-13**), şişe veya testi benzeri kaplar (**Resim 11: 1-2**) ve iri depolama küpleri (**Resim 12: 1-5**) oluşturmaktadır. Bu malzemenin Güllüdere yerleşim alanında dağılımlarına baktığınız zaman A-B/11-12 ve A-B/18-19 açmalarında yoğunlaştıkları görülmüştür.

Doğu Anadolu Bölgesi ve Batı İran Demir Çağı yerleşim alanlarından bulunan seramikler ile yapılan tipolojik karşılaştırmalar ağırlıklı olarak Orta Demir Çağı'ndan Geç Demir Çağı'na kadar olan bir süreyi işaret etmektedir. Orta Anadolu'da Boğazköy-Büyükaya ile yapılan karşılaştırmalarda ise Erken Demir Çağı formları ile önemli ölçüde paralellikler görülmüştür. M-40 mezarı olarak kullanılan ve tümlenebilen kalınlaştırılmış ağız kenarlı, boyunsuz oval gövdeli ve düz dipli iri küpün (**Levha 12: 5**) tipolojik olarak benzerleri, Malatya-Değimentepe⁹⁶ ve Boğazköy-Büyükaya⁹⁷ Orta Demir Çağı tabakalarında bulunmuştur.

4.1.6. Kırmızı Hamurlu ve Astarlı Mallar (6. Mal Grubu)

Güllüdere mal grupları içerisinde 395 parça ve %38'luk oran ile en yoğun görülen gruptur (**Tablo 2**). Hamur rengi sarısı kırmızıdır (5YR 5/6-4/6).

⁹⁶ Ökse 1988: abb. 1083.

⁹⁷ Genz 2004: taf. 71: 2.

İçi ve dışı hamurunun renginde normal astarlanmıştır (**Levha 26: 2**). Ağır çarkta veya elde üretilmiştir. Parçaların %59'u perdahlıdır, geriye kalan %41'inin ise yüzey pürüzleri düzeltilmiştir (**Tablo 3**). Az taşçık, ince beyaz kum, kalker ve mika katkılı orta nitelikli hamurları, orta veya iyi pişirilmişlerdir. Kap formlarını; tabaklar, çanaklar (**Resim 13: 1-17; 14: 1-15**); , şişeler veya testiler (**Resim 16: 1-6; 17: 4**), çeşitli boylarda boyunsuzdan boyunluya değişen formlarda çömlekler (**Resim 15: 1-14; 16: 7-19; 17: 1-3, 5-13**), boyunsuz ve boyunlu iri küpler oluşturmaktadır (**Resim 18: 1-11**). Bu gruptaki malzeme A-B/10-13 ve A-B/17-19 açmalarında yoğun olarak bulunmuştur.

Doğu Anadolu'da Orta Demir Çağı'ndan Akamenid döneminin sonuna kadar olan sürede görülen kırmızı astarlı ve hamurlu mallara⁹⁸ benzemektedir⁹⁹.

4.1.7. Kırmızı Hamurlu, İnce Krem Astarlı Mallar (7. Mal Grubu)

Kırmızı (2.5YR 5/6) renkte hamurlu, bazıları gri (5Y 5/1) özlü. İç ve dış kirli krem (10YR 7/3) renginde ince astarlı ve perdahlıdır (**Tablo 3**). Tamamı çarkta şekillendirilmiştir. Taşçık, ince beyaz kum, kalker, kuvars ve mika katkılıdır. Sıkı ve az gözenekli, orta nitelikli hamurları orta ve iyi ısıda

⁹⁸ Sagona ve Sagona 2004: 188-191, Ware 6: 1.3.; Özfirat ve Marro 2005: 306.; Şenyurt ve başk., (basımda): MN. 5.; Bingöl Zülümtepe'de bulunan açık kiremit ve daha az olarak ta devetüyü renkte hamurlu, orta derecede kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, hafif perdahlı ve orta derecede pişirilmiş seramikleri M.Ö. 8.-7. yüzyıllara ait olabileceği belirtilmiştir Sevin 1987: 285. ; Büyüktepe'de de bulunan bu türdeki mallar M.Ö. 8. yüzyılın sonundan Akamenid dönemi ne kadar olan süreye tarihlendirilmiştir Sagona ve başk. 1992:33-34. Ancak Büyüktepe'deki ve Zülümtepe'deki benzer mal grubunun tamamının çark yapımı olması yönünden Güllüdere'dekilerden ayrılmaktadır.

⁹⁹ Bu gruptaki kapların Doğu Anadolu Bölgesinde ve Kuzey Batı İran'daki çalışmalarda yer alan seramiklerle karşılaştırmaları da ağırlıklı olarak bu fikri desteklemektedir. Ancak Boğazköy-Büyükkaya ile yapılan karşılaştırmalar bu tiplerin Orta Anadolu'da Erken Demir Çağı monokrom kaba el yapımı seramiği ile de büyük bir benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

pişirilmiştir. Diğer gruplardan ayırt edilen en önemli özellikleri astar rengidir (**Levha 27: 1**). Tüm gruplar içindeki yoğunluğu 32 parça ile %3'dür (**Tablo 2**). Kap formlarını; tabaklar, çanaklar (**Resim 19: 1-4**), çömlekler (**Resim 19: 5-7**) ve iri küpler oluşturmaktadır (**Resim 19: 8**). Güllüdere'deki dağılım alanı A-B/11 ve A19 açmalarında yoğunlaşmaktadır.

Krem astarlı malların, Doğu Anadolu'da Geç Tunç Çağı'ndan Geç Demir Çağı'nın başlarına kadar geniş bir zaman diliminde kullanım gördüğü düşünülmektedir¹⁰⁰. H.F. Russell, C. Bumeý'in Elazığ ve Van bölgesinden topladığı bu tipteki mal grubu için, M.Ö. 8. yüzyıl sonu M.Ö. 7. yüzyılı önememektedir¹⁰¹. Krem astarlı mallara Kuzey Doğu Anadolu'da, Bayburt yüzey araştırması¹⁰², Büyüktepe Höyük¹⁰³, Sos Höyük¹⁰⁴ ve Tasmason¹⁰⁵ Demir Çağı malları içinde rastlanmaktadır.

4.1.8. Boya Bezemeli İnce Mallar (8. Mal Grubu)

Tamamı çarkta üretilmiş ve iyi pişirilmiştir. Yüzeyler perdahsızdır ancak düzeltilmiştir (**Tablo 3**). İnce kum, kalker, mika ve şamot katkılı, sıkı ve az gözenekli, ince nitelikli hamurludurlar. Hamur renkleri, kırmızımsı sarı (5YR 7/8) veya pembedir (7.5YR 6/4) (**Levha 27: 2-3**). Krem renkte astarlı olanlar ince nitelikli hamurları ile 7. mal grubundan ayrılmaktadır. Tüm gruplar içindeki yoğunluğu 14 parça ile %1'dir (**Tablo 2**). Astar renkleri ve bezeme özelliklerine göre üç alt tipe ayrılmaktadır.

¹⁰⁰ Sagona ve Sagona, 2004: 181.

¹⁰¹ Russell 1980: 38, Group JJ.

¹⁰² Sagona ve Sagona 2004: 202, Ware 6:3.

¹⁰³ Sagona ve başk. 1992: 33-35.

¹⁰⁴ Sagona 1999: 153.

¹⁰⁵ Şenyurt ve başk., (basımda): MN. 6.

Mal No 8A: Kalın bant boya bezemelidir. Güllüdere'de bu tipe dahil edilebilecek iki parça bulunmaktadır. Bunlarda ilki içe dönük basit ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli bir çanak ağız parçasıdır. Çanağın iç kısmı korunduğu kadarının tamamı, dışınınsa ağız kenarından omuz dönüşüne kadar kırmızı renkte (2,5YR 4/6) boyalıdır (**Resim 20: 4**) diğer kısımları kabın hamurunun renginde pembe (7,5YR 6/4) yalın bırakılmıştır.

Diğer parça ise bir kabın gövdesine aittir. Parçanın dışı krem renkte (10YR 8/3) astar üzerine kırmızı renkte (2.5YR 4/6) kalınlığı her yerde aynı olmayan kalın bant bezemelidir. Parçanın iç yüzeyi deforme olduğu için, iç yüzey özellikleri anlaşılamamaktadır (**Resim 21: 6**).

Mal No 8B: Krem renk (10YR 8/3) astar üzerine kırmızımsı kahverengi (2.5YR 4/4) ve siyah (5YR 2.5/1) çift renk boya bezemelidir. Bu tipte yedi parça bulunmaktadır. Bunlardan ilki sivri ağız kenarlı, dışbükey gövdeli, ağız kenarı altında yalancı tutamağı bulunan derin çanaktır (**Resim 20: 1**). Kabın içi ve dışı krem renkte astarlıdır. Dış yüzeyinde, dış konturları siyah renkte boya ile çizilerek bir panel oluşturulmuştur. Panelin içinde yine siyah renkte çizgi ile üstte ikisi dar altta tek geniş olmak üzere üç friz oluşturulmuştur. En üstteki dar frizin içine iki sıra siyah, onların ortasında tek sıra kırmızı renkte fisto bezeme yapılmıştır. İkinci frizin içine tek sıra kırmızı çizgi bezeme yapılmıştır. En alttaki geniş frizin içinde dış konturları siyah içi tek sıra kırmızı renkte boya ile yapılmış bir helezon motifi yapılmıştır. Parçanın az bir kısmı korunduğu için motifin tamamı anlaşılamamaktadır.

İkinci boya bezemeli parça bir tabağa ait gövde parçasıdır (**Resim 21: 7**). İçi dışı krem renkte astarlı olan bu tabak parçasının içi bezemelidir. Öncelikle tabağın biçimine uygun olarak siyah renkte ince çizgi ile daire şeklinde bir panel oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu çizginin çok az bir kısmı

korunmuştur. Bu panelin içine dış konturları siyah renkte boya ile çizilmiş bir hayvan (Keçi ?) figürü yapılmıştır. Hayvanın boyun ve gövdesi yine siyah ve kırmızı renkte yatay çizgilerle taranmıştır. Hayvanın ön sağrısı, yukarı kıvrılmış kuyruğunun içi ile alt ve üst çenesi kırmızı boya ile doldurulmuştur. Arka sağrısının içi, kırmızı renk boya ile içi boş ters damla motifi ile bezenmiştir. Siyah renkte tek çizgi ile belirtilen ön bacaklar toynakların betimlenmesi ile bitirilmiştir. Hayvanın başı çok stilize betimlenirken göz başa göre çok iri yapılmıştır. Hayvanın ensesinden arkaya doğru uçuşan yele izlenimi veren siyah ve kırmızı renkte dalgalı bir bezeme bulunmaktadır. Bu hayvan figürünün önünde, muhtemelen yine aynı tipte bir hayvanın kuyruğu ve arka sağrısının çok az bir kısmı korunmuştur. Buradan da tabağın içinin, arka arkaya üç veya dört adet aynı tipte hayvan figürüyle doldurulduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü parça küçük bir çömleğe ait gövde parçasıdır (**Resim 21: 5**). Çömlek parçasının dışı pembemsi krem renkte astarlıdır. Boyun kısmı birbirine paralel yatay ikisi kalın bant, üçü daha ince siyah çizgi bezemelidir. Üstteki iki sıra siyah çizginin arası tek sıra kırmızı renkte dalga bezeme ile doldurulmuştur. Bunların altında çok silik olmasına rağmen, kabın omuz kısmını çepeçevre dolandığı anlaşılan bir sıra kırmızı, bir sıra siyah olmak üzere iç içe “^” şeklinde iki sıra bezeme seçilebilmektedir. Bu ters “V” şekillerinin içi de yine kırmızı renkte küçük çizgilerle taranmıştır. İki motifin arasına kırmızı renkte içi boş ters damla motifi işlenmiştir.

Geriye kalan dört parça, krem renkte astar üzerine, kırmızı ve siyah renkte bitkisel veya taramalarla oluşturulmuş bezemeleri olan kaplara ait gövde parçalarıdır (**Resim 21: 1-3, 8**).

Mal No 8C: Kırmızı renkte (2,5YR 4/6) boya astar üzerine, krem renkte (10YR 8/3) bir panel oluşturularak, onların üzerine diğer bezemelerin işlendiği parçalardan oluşmaktadır. Bu tipte beş adet parça bulunmaktadır. Bunlarda ilki içe eğik kesik ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli bir çanağa ait parçadır (**Resim 20: 2**). Kabın içi ve dışı kırmızı boya astarlıdır. Çanağın dışına krem renkte bir panel oluşturulmuştur. Panelin içindeki kırmızı tek çizgi ve siyah tek sıra dalga motifi korunmuştur.

İkinci parça hafif dışa dönük basit yuvarlak ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli bir çanağa ait ağız parçasıdır (**Resim 20: 3**). Çanağın dışı kabın renginde yalın bırakılırken içi kırmızı renkte boya astarlıdır. Bunun içine krem renkte bant şeklinde bir panel oluşturulmuş ve içine birbirine paralel kırmızı ve siyah renkte iki sıra çizgi bezeme yapılmıştır.

Üçüncü parça; dışa dönük sivri ağız kenarlı bir çanağın ağız parçasıdır (**Resim 20: 5**). Çanağın içi ve dışı kırmızı boya astarlıdır. Kabın dışında krem renkte bir panel oluşturularak içine birbirine paralel siyah ve kırmızı renkte iki sıra dalgalı çizgi motifi işlenmiştir.

Dördüncü parça; dışa dönük ağız kenarlı, omurgalı bir çanak parçasıdır (**Resim 20: 6**). Parçanın içi hamurunun renginde bırakılırken, dışına kırmızı renkte boya astar üzerine krem renkte panel oluşturulmuştur. Panelin üzeri kırmızı renkte tek sıra yatay çizgi bezeme altına içi boş üçgen bezemelerle işlenmiştir.

Son parça muhtemelen bir çömleğe ait gövde parçasıdır (**Resim 21: 4**). Parçanın içi yalın bırakılmıştır. Dış yüzey kırmızı boya astarlıdır. Onun üzerine krem renkte bir panel oluşturulmuştur. Panelin içine birbirine paralel

yatay iki siyah çizgi ile bir friz oluşturulmuş ve içi tek sıra kırmızı renkte fisto bezeme ile doldurulmuştur.

Genel olarak boyalı mallar Doğu Anadolu'da bulunan, Geç Demir Çağı Akamenid boyalı ince mallara¹⁰⁶ benzemektedir. Ayrıca Maşat Höyük'te bulunan ve M.Ö. 6. yüzyılın ortasından M.Ö. 5. yüzyıl içlerine kadar kullanılan¹⁰⁷ boyalı seramikler ile de kullanılan renkler ve üslup açısından büyük benzerlikler görülmektedir.

4. 2. Çanak Çömlek Tipolojisi

Güllüdere'de bulunmuş olan tüm çanak çömlek parçaları içinden profil veren parçaların tamamının teknik çizimleri yapılarak, parçaların elverdiği ölçüde tipolojik bir ayrıma gidilmiştir. Güllüdere seramiğinin büyük oranda kırık ağız parçalarından oluşması nedeniyle, duruş açısı, gövde profili, ağız çapı, cidar kalınlığı gibi özelliklere göre tipolojik dizilim yapılmaya çalışılmıştır. Burada ilk olarak “açık kaplar” ve “kapalı kaplar” olarak iki ana ayırım gerçekleştirilmiştir. Daha sonra her ana grup, derinlik ve büyüklükleri göz önünde tutularak kendi alt gruplarına ayrılmıştır.

4.2.1. Açık Kaplar

Ağız çapı gövde genişliğinden fazla olan geniş ağızlı yayvan kaplar genel olarak açık kaplar veya açık biçimler olarak tanımlanmaktadır¹⁰⁸. Bu

106 Sagona ve Sagona 2004: 192-194, Ware 6: 1.5, 194-195, Ware 6: 1.8; Sevin ve başk. 1998: 575-577; Sevin ve başk. 2000: 410-411.; Sagona ve başk. 1992: 34; Özfirat ve Marro 2005: 306.

107 Özgüç 1978: 47, lev: 79:2; 82:1-4.; 1982: 57-58, lev:74:1-8.

108 Çanak çömlek parçalarının tanımlamaları için A.T.Ökse'nin Seramik Terimleri Sözlüğü (1993) kullanılmıştır.

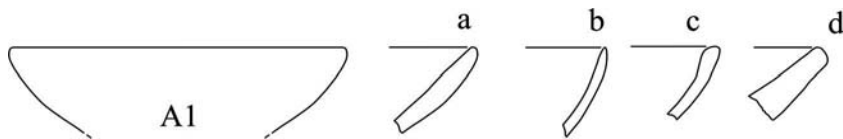
gruba giren kaplar tabak, çanak, kase ve altlık gibi kap biçimlerini içemektedir.

4.2.1.1. Tabaklar

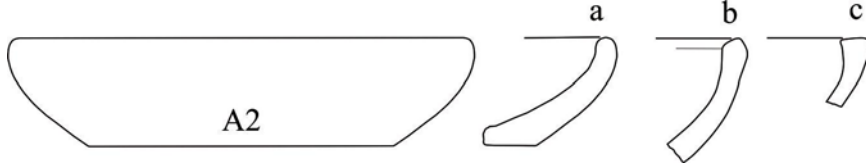
Genellikle derinliği az yayvan kaplara tabak adı verilmektedir. Tabaklarda ağız çapı, kap yüksekliğinin dört katına eşit veya daha fazladır. Tabaklarda kendi içinde gövde şekillerine göre A1'den A10 'a kadar on ayrı ana tipe ayrılmaktadır.

Tip A1: Dışa eğik düz yayvan gövdeli derin tabaklar. Bu tipteki basit gövdeli tabakların, ağız kenarı biçimlendirilmesi bakımından a-d olmak üzere dört ayrı ağız kenarı tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Basit sivri ağız kenarlı, c) Hafif içe kalınlaştırılmış ağız kenarlı, d) Basit düz ağız kenarlı tabaklar.

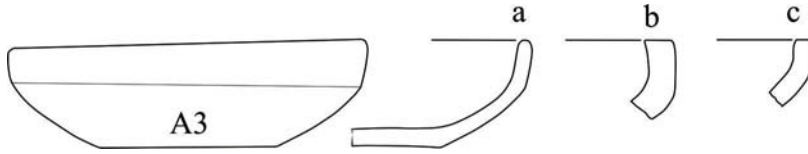
A1 tipindeki tabaklar Orta Anadolu Bölgesinden Kuzey Batı İran'a kadar geniş bir bölgede tipolojik olarak hemen hemen tüm dönemler boyunca yakın benzerler bulmaktadır.

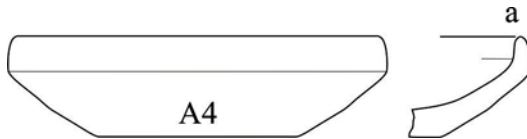
Tip A2 : İçe dönük ağız kenarlı, dışa eğik düz gövdeli tabaklar. Ağız biçimlerine göre a-c olmak üzere üç ayrı tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) İçe ve dışa düz kesik kalınlaştırılmış ağız kenarlı, c) Yukarı doğru kalınlaşan ağız kenarı yere paralele düzleştirilmiş tabaklar.

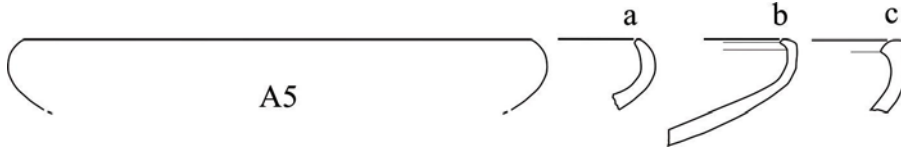
Tip A3 : Dik ağız kenarlı, keskin omuz dönüşlü, dışa eğik hafif dışbükey gövdeli tabaklar. Ağız biçimlerine göre üç ayrı tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Basit düz ağız kenarlı, c) Dıştan hafif inceltilmiş, düz ağız kenarlı.

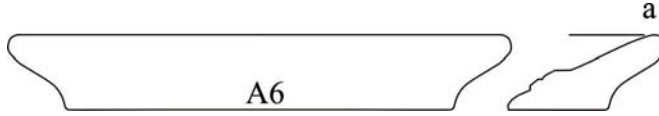
Tip A4 : İçe eğik sivri ağız kenarlı, dışa eğik hafif dışbükey gövdeli tabaklar.

Tip A5 : İçe kıvrık ağız kenarlı, yuvarlak omuz dönüşlü, dışa eğik yuvarlak gövdeli tabaklar. Dudak tiplerine göre üç ayrı tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Basit sivri ağız kenarlı, c) Dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı tabaklar.

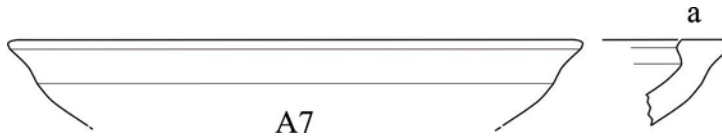

Tip A6 : Basit yuvarlak ağız kenarlı, dışa eğik düz gövdeli, kenarlı düz dipli sığ tabaklar.

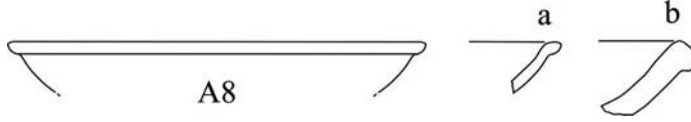
Tip A7 : İçe ve dışa sivri kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı, dışa eğik gövdeli hafif omurgalı tabaklar.

Dönem : MÖ. 8. yüzyıldan Akamenid dönemi içlerine kadar¹⁰⁹.

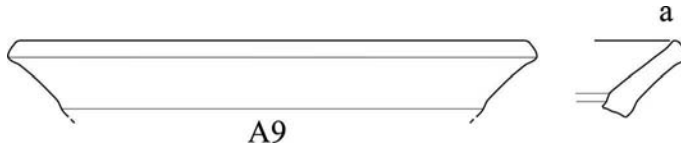

¹⁰⁹ Bu tipteki çanaklar Bayburt Büyüktepe Höyük'te, Van Alikelle'de, Erzincan Cimintepesi II' de, Altınova Kaleköy'ünde, Godin II' de ve Kuzey Batı İran'da benzer paralellere bulabilmektedir. Tarihlendirilmesi bu yerleşim alanlarından bulunan benzerlerine göre yapılmıştır.

Tip A8 : Dışa eğik dışbükey gövdeli tabaklar. Ağız biçimine göre iki farklı tipi bulunmaktadır: a) Dışa kıvrık yuvarlak ağız kenarlı, B) Dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı tabaklar.

Tip A9 : İçe ve dışa hafif kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı, dışa eğik bileşik gövdeli tabak.

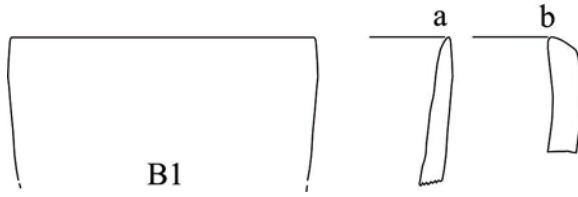
Tip A10 : Basit sivrice ağız kenarlı, hafif dışa eğik gövdeli, düz dipli altlık türü sıg tabaklar.

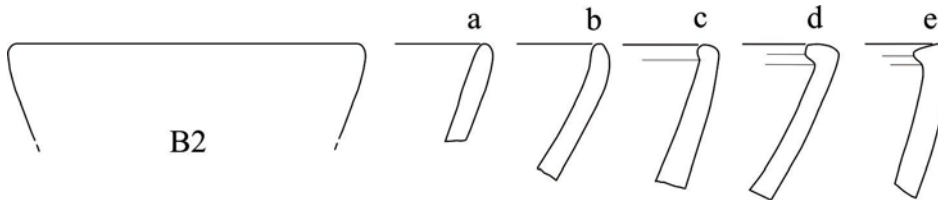
4.2.1.2. Çanaklar

Ağız çapı kap yüksekliğinin iki katından az olan açık form lu kaplara derin çanak, çapı yüksekliğinin iki katından fazla olan açık form lu kaplara çanak adı verilmektedir. B1'den B10 'a kadar 10 ana tipi bulunmaktadır.

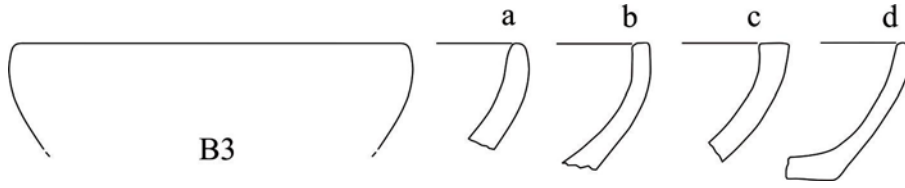
Tip B1: Düz gövdeli derin çanaklar. Ağız biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a)Basit sivri ağız kenarlı, b) Dışa eğik kesilmiş ağız kenarlı.

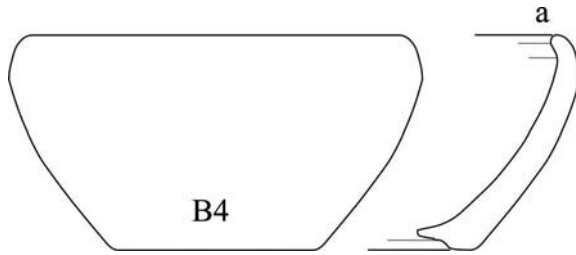
Tip B2 : Dışa eğik konik gövdeli derin çanaklar. Ağız biçimlerine göre beş ayrı tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) İçe çekik basit yuvarlak ağız kenarlı, c) İçe yuvarlak kalınlaştırılmış ağız kenarlı, d) İçe kıvrık ağız kenarlı, e) İçe ve dışa kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı.

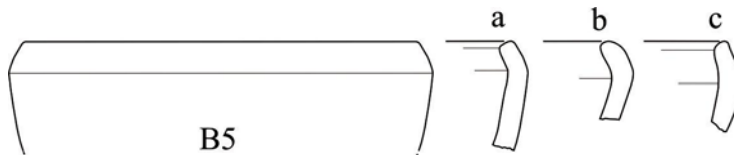
Tip B3 : Dışa eğik dışbükey gövdeli çanaklar. Ağız biçimlerine göre dört ayrı tipe ayrılmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Basit düz ağız kenarlı, c) İçe kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı, d) Uca doğru hafif inceltilmiş ağız kenarlı.
Dönem: Ağırlıklı olarak M.Ö. 8. yüzyıl¹¹⁰. Fonksiyonel olarak Anadolu'da her çağda yoğun olarak kullanım alanı bulan bir çanak tipidir¹¹¹.

Tip B4 : İçe çekik basit yuvarlak ağız kenarlı, dışa eğik dışbükey gövdeli çanaklar. İçerlek veya düz dipli olabilmektedir.

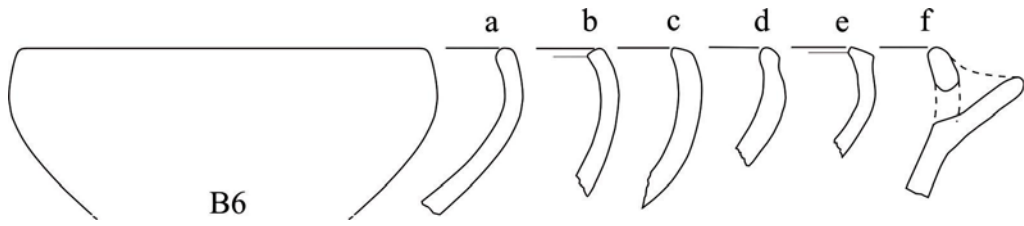
Tip B5 : İçe çekik ağız kenarlı, keskin omuz dönüşlü, dışa eğik düz gövdeli çanaklar. Ağız biçimlerine göre üç ayrı tipi bulunmaktadır: a) Basit düz ağız kenarlı, b) Basit yuvarlak ağız kenarlı, c) Dıştan hafif inceltilmiş düz ağız kenarlı.

¹¹⁰ Kroll 1976: typ. 1, 4.

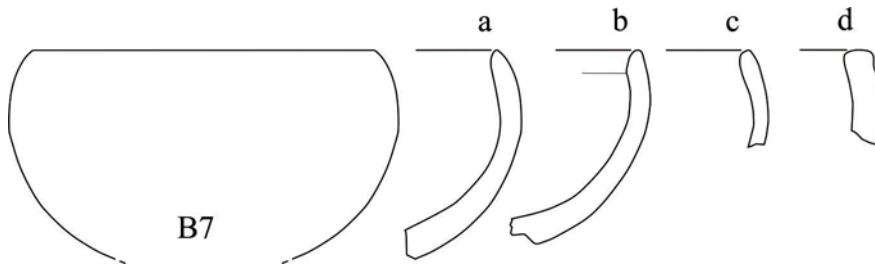
¹¹¹ Güneri 1992: 169.

Tip B6 : İçe dönük ağız kenarlı, yuvarlak omuz dönüşlü, dışa eğik gövdeli çanaklar. Ağız biçimlerine ve akıtacaklı olmalarına göre altı ayrı tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Basit düz ağız kenarlı, c) Basit sivri ağız kenarlı, d) Yuvarlak ağız kenarı dıştan olukla ayrılmış ağız kenarlı, e) Dışa eğik düzleştirilmiş ağız kenarlı, f) Basit yuvarlak ağız kenarlı, akıtacaklı.

Tip B7 : İçe dönük ağız kenarlı yuvarlak gövdeli çanaklar. Bu tipteki çanakları ağız tiplerine göre dört ayrı tipi bulunmaktadır: a) Hafif sivriltilmiş ağız kenarlı, b) İçe hafif kalınlaştırılmış ağız kenarlı, c) Basit yuvarlak ağız kenarlı, d) Düz ağız kenarı dıştan sığ olukta ayrılmış ağız kenarlı.

Dönem : Urartu ve Akamenid dönemi¹¹².

¹¹² Kroll 1976: typ. 2b.

Tip B8 : Hafif dışa eğik dışbükey gövdeli çanaklar. Ağız biçimlerine göre iki ayrı alt tipi bulunmaktadır: a) Dıştan tek sıra sıg bir olukla ayrılmış düz ağız kenarlı, b) İçe ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı.

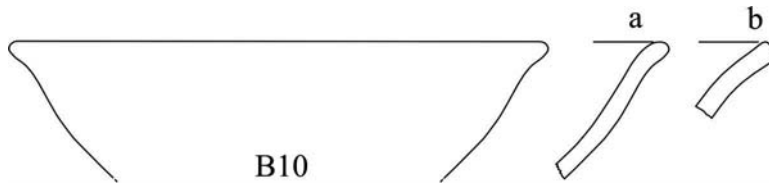

Tip B9 : Dışa eğik dışbükey gövdeli çanaklar. Ağız biçimine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Dışa kalınlaştırılmış içe eğik ağız kenarlı, b) Dışa sivrice kalınlaştırılmış, düz ağız kenarlı.

Tip B10 : Dışa eğik “S” gövdeli çanaklar. Ağız biçimlerine göre iki alt tipe ayrılmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Basit düz ağız kenarlı.

Dönem : Ağırlıklı olarak M.Ö. 8. yüzyıl¹¹³.

¹¹³ Kroll 1976: typ 13a.

4.2.2. Kapalı Kaplar

Gövdeleri ağız kenarına doğru giderek daralan, ağız çapı gövde çapının ve yüksekliğinin yarısından fazla olmayan kap tiplerine arkeoloji literatüründe “kapalı kap” adı verilmektedir. Bu tipteki kaplarda ağız açıklığı gövdeye oranla daha dardır. Güllüdere seramikleri içinde bu grupla ilgili olarak, çömlek, şişe, testi ve küp formları mevcuttur.

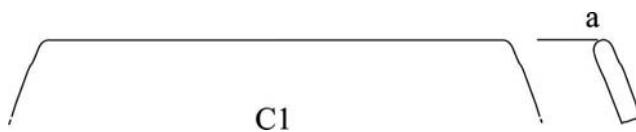
4.2.2.1. Çömlekler

Yemek pişirme, ya da içinde sıvı veya katı besinler saklamak amaçlı kullanılan, genel anlamda gövde genişlikleri ile gövde yükseklikleri birbirine yaklaşık olarak eşit, ağız çapı gövde çapının yarısına yakın olan boyunsuz yada boyunlu kaplar çömlek olarak adlandırılmaktadır.

Güllüdere’de çömlek olarak adlandırabileceğimiz on sekiz ana tip bulunmaktadır. Çömleklerde ana tipler oluşturulurken, ağız genişliği, boyun tipleri ve gövde şekilleri ana ayırım unsuru olarak kullanılmıştır. Aynı tipte boyun ve gövde biçimlerine sahip ana tipler içindeki farklı ağız ve dudak biçimlerine göre de alt tipler oluşturulmuştur.

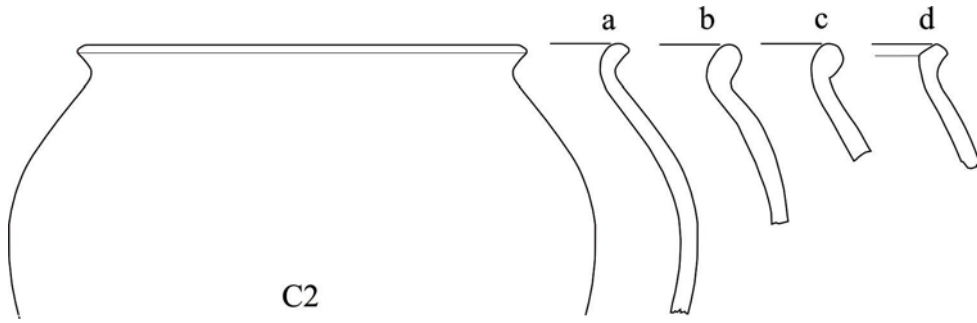
Tip C1 : Basit yuvarlak içe eğik ağız kenarlı, küresel gövdeli boyunsuz çömlekler.

Dönem : Erken Demir Çağı 2 evresi- Geç Demir Çağı.

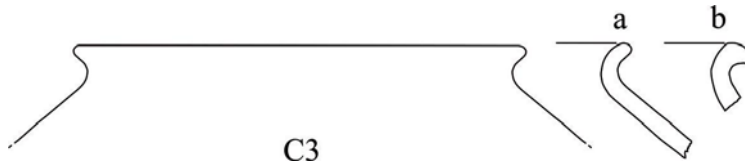
Tip C2 : Dışa kıvrık ağız kenarlı, küresel gövdeli boyunsuz çömlekler. Ağız biçimlerine göre dört alt tipi bulunmaktadır: a) Basit sivri ağız kenarlı, b) Basit yuvarlak ağız kenarlı, c) Dışa yuvarlak kalınlaştırılmış ağız kenarlı, d) Küt uçlu (fasetli) ağız kenarlı,

Dönem : Erken Demir Çağı- Orta Demir Çağı.

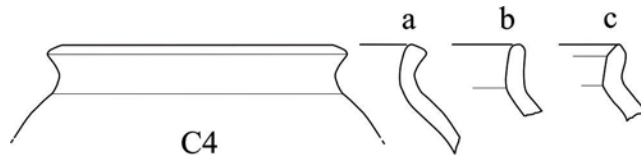
Tip C3: İçbükey kısa güdük boyunlu, küresel gövdeli çömlekler. Ağız biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Dışa kıvrık sivrice ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı 2. evresi- Orta Demir Çağı.

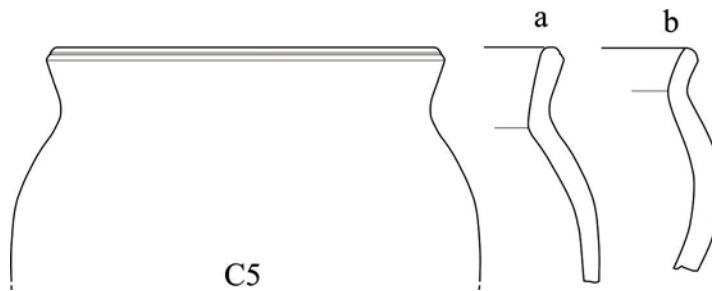
Tip C4 : Hafif dışa eğik düz kısa boyunlu, küresel gövdeli çömlekler. Ağız tiplerine göre üç ayrı alt tipi bulunmaktadır: a) Dışa kalınlaştırılmış, dışa eğik düz ağız kenarlı, b) Basit yuvarlak ağız kenarlı, c) İçe ve dışa eğik kesilmiş ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı 2. evresi- Geç Demir Çağı.

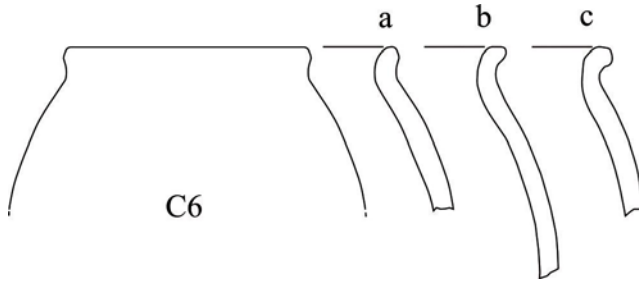
Tip C5 : Dışa eğik düz boyunlu, küresel gövdeli çömlek. Ağız tiplerine göre iki alt tipi vardır: a) Basit yuvarlak ağız üzeri tek sıra yivli, b) Basit yuvarlak ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı-Orta Demir Çağı.

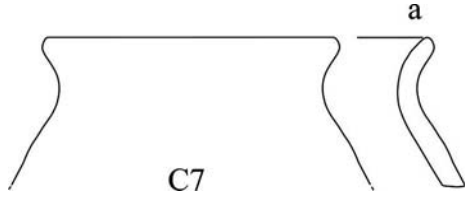
Tip C6 : Dışa kıvrık ağız kenarlı, oval gövdeli boyunsuz çömlekler. Dudak biçimlerine göre üç alt tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Dışa kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı, c) Dışa yuvarlak kalınlaştırılmış ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı 3. evresi.

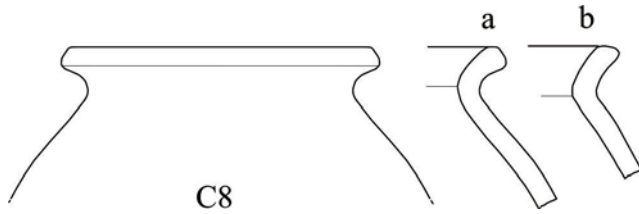

Tip C7 : İçbükey boyunlu, oval gövdeli çömlekler.

Dönem : M.Ö. 8.-7. yüzyıllar¹¹⁴.

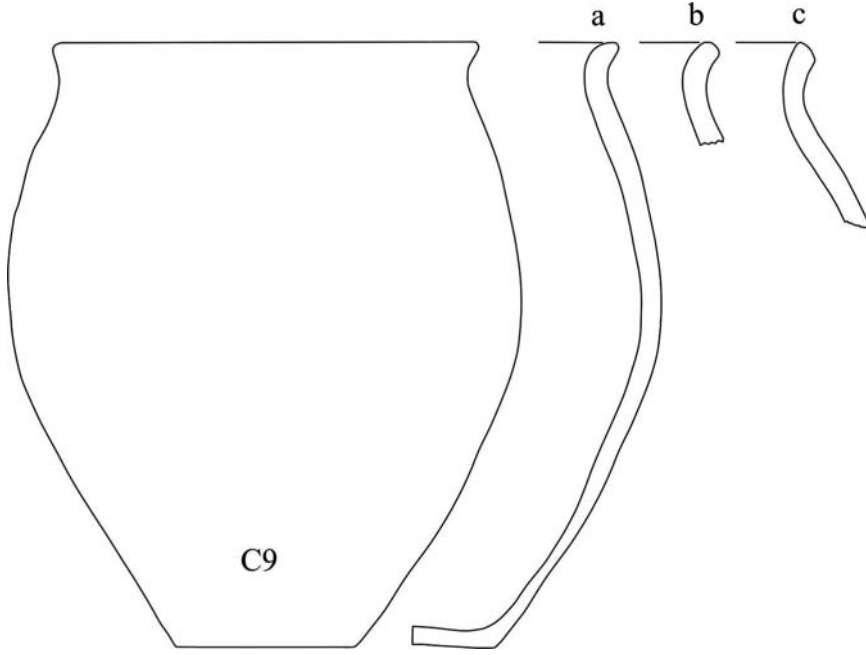

Tip C8 : Dışa eğik kısa huni boyunlu, oval gövdeli çömlekler. Dudak biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Dışa hafif kalınlaştırılmış, dışa eğik düz ağız kenarlı, b) Basit düz ağız kenarlı.

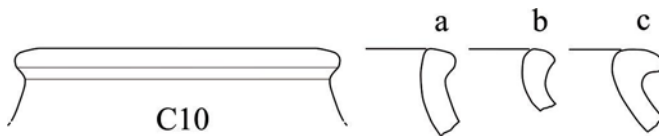

¹¹⁴ Kroll, 1976: Typ. 50.

Tip C9 : İçbükey kısa boyunlu, geniş ağızlı, oval gövdeli çömlekler. Dudak biçimlerine göre üç alt tipi bulunmaktadır: a) Basit sivrice ağız kenarlı, b) Basit düz ağız kenarlı, c) Dışa eğik düz ağız kenarlı.

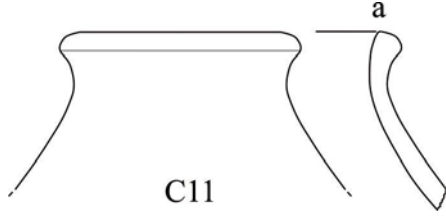

Tip C10 : İçe eğik konik boyunlu, oval gövdeli çömlekler. Dudak biçimlerine göre üç alt tipi bulunmaktadır: a) Dışa küt kalınlaştırılmış ağız kenarlı, b) Dışa sivri kalınlaştırılmış ağız kenarlı, c) Dışa kıvrık ağız kenarlı.

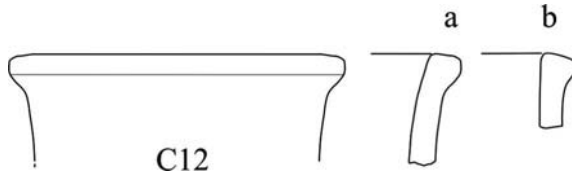
Tip C11 : Dışa eğik kalınlaştırılmış ağız kenarlı, içbükey boyunlu çömlekler.

Dönem : Erken Demir Çağı- Orta Demir Çağı.

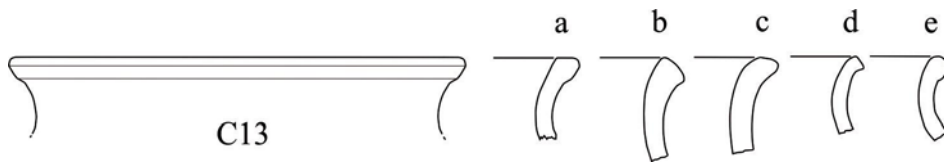
Tip C12 : Dar silindirik uzun boyunlu çömlekler. Ağız biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Dışa küt kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı, b) Dışa eğik kalınlaştırılmış ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı.

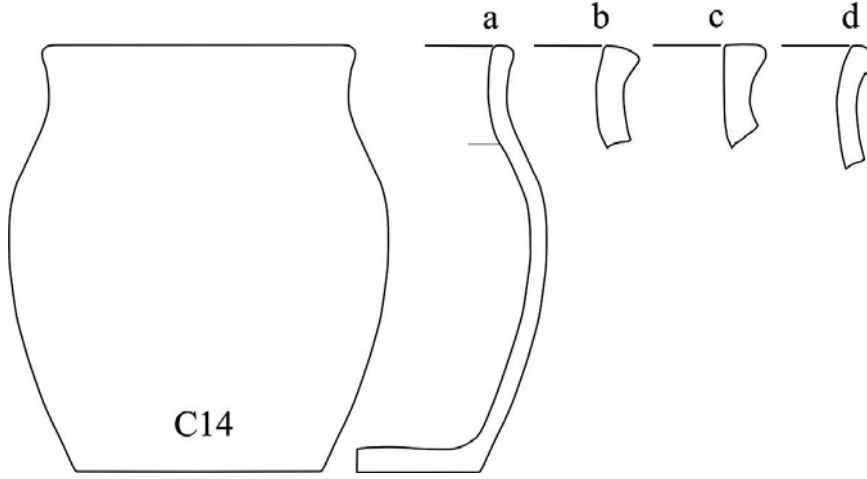

Tip C13 : Dışa çekik ağızlı, içbükey boyunlu çömlekler. Ağız biçimlerine göre dört alt tipi vardır: a) Pervaz (fasetli) ağız kenarlı, b) Dışa sivri kalınlaştırılmış dışa eğik ağız kenarlı, c) Dışa çekik basit yuvarlak ağız kenarlı, d) Dışa eğik düz ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı – Orta Demir Çağı.

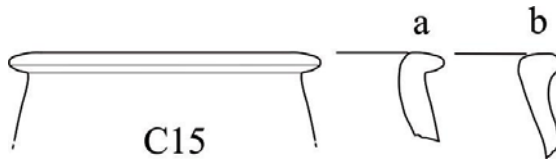

Tip C14 : Dik kısa silindirik boyunlu çömlekler. Ağız biçimlerine göre dört ayrı alt tipi bulunmaktadır. a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Dışa eğik sivri kalınlaştırılmış ağız kenarlı, c) Dışa küt kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı, d) Dışa yuvarlak kalınlaştırılmış ağız kenarlı

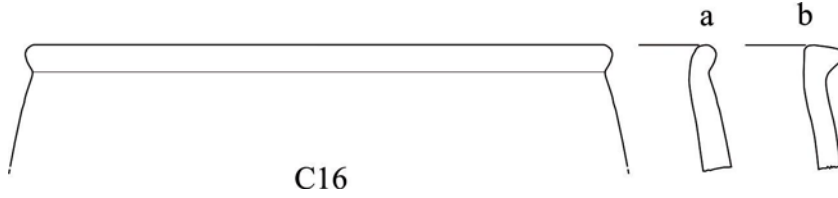
Tip C15 : Boyunsuz içe eğik gövdeli çömlekler. Ağız biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Dışa kıvrık sivri ağız kenarlı, b) Dışa küt kalınlaştırılmış ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı.

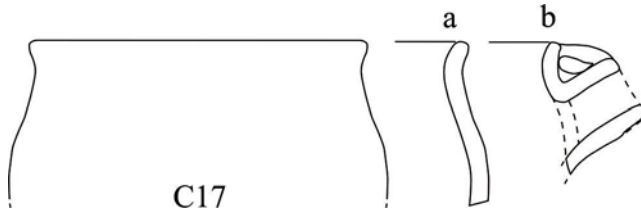
Tip C16 : Boyunsuz geniş ağızlı, basık gövdeli çömlekler. Ağız biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Dışa eğik yuvarlak ağız kenarlı, b) Dışa sivri kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı 3. evresi.

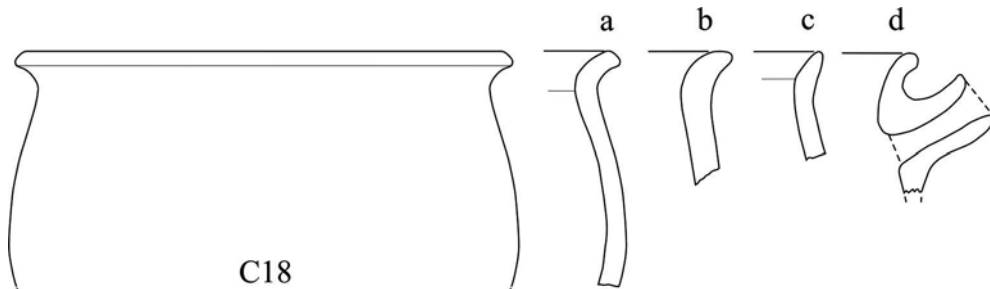
Tip C17 : “S” profilli açık ağızlı çömlekler. Ağız biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Basit düz ağız kenarlı emzikli.

Dönem : Erken Demir Çağı – Orta Demir Çağı.

Tip C18 : Dışa eğik kısa boyunlu, geniş ağızlı, basık küresel gövdeli çömlekler. Ağız biçimlerine göre dört alt tipi bulunmaktadır: a) Basit düz ağız kenarlı, b) Basit sivrice ağız kenarlı, c) Basit sivri ağız kenarlı, d) Basit yuvarlak ağız kenarlı emzikli.

Dönem : Erken Demir Çağı – Geç Demir Çağı.

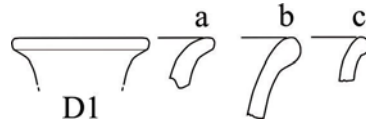

4.2.2.2. Şişeler

İçine sıvı maddelerin konulduğu, yüksekliği genişliğinden fazla olan, uzunca boyunlu, nadiren boyunsuz, ağız açıklıkları kap genişliğinin yarısından dar olan kaplar şişe olarak tanımlanmaktadır. Güllüdere’de şişe olarak adlandırabileceğimiz üç alt tipi olan uzun boyunlu tek tip bulunmaktadır.

Tip D1 : Dışa çekik ağızlı, dar içbükey silindirik boyunlu şişeler. Ağız biçimlerine göre üç alt tipi bulunmaktadır: a) Basit yuvarlak ağız kenarlı, b) Dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı, c) Dışa yuvarlak kalınlaştırılmış ağız kenarlı.

Dönem : Erken Demir Çağı – Orta Demir Çağı.

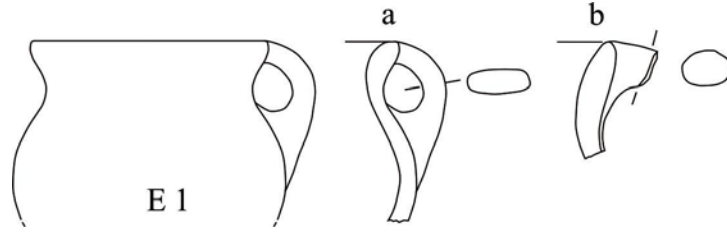

4.2.2.2. Testiler

Kulplu, geniş gövdeli, dar boğazlı, emzikli yada emziksiz sıvı kapları için testi veya sürahi terimi kullanılmaktadır. Tek dikey kulplu, dar ağızlı, boyunlu çömlek biçimli kaplar olup, düz yuvarlak ağızlı yada akıtacak ağızlı olabilmektedirler. Güllüdere’de bu tanıma girebilecek yuvarlak ağızlı tek ana tip bulunmaktadır.

Tip E1 : Dışa dönük basit yuvarlak ağız kenarlı, içbükey boyunlu, küresel gövdeli tek kulplu testiler. Ağız biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Ağızdan omuza dikey şerit kulplu, b) Ağızdan omuza dikey yuvarlak kulplu.

Dönem : Orta Demir Çağı.

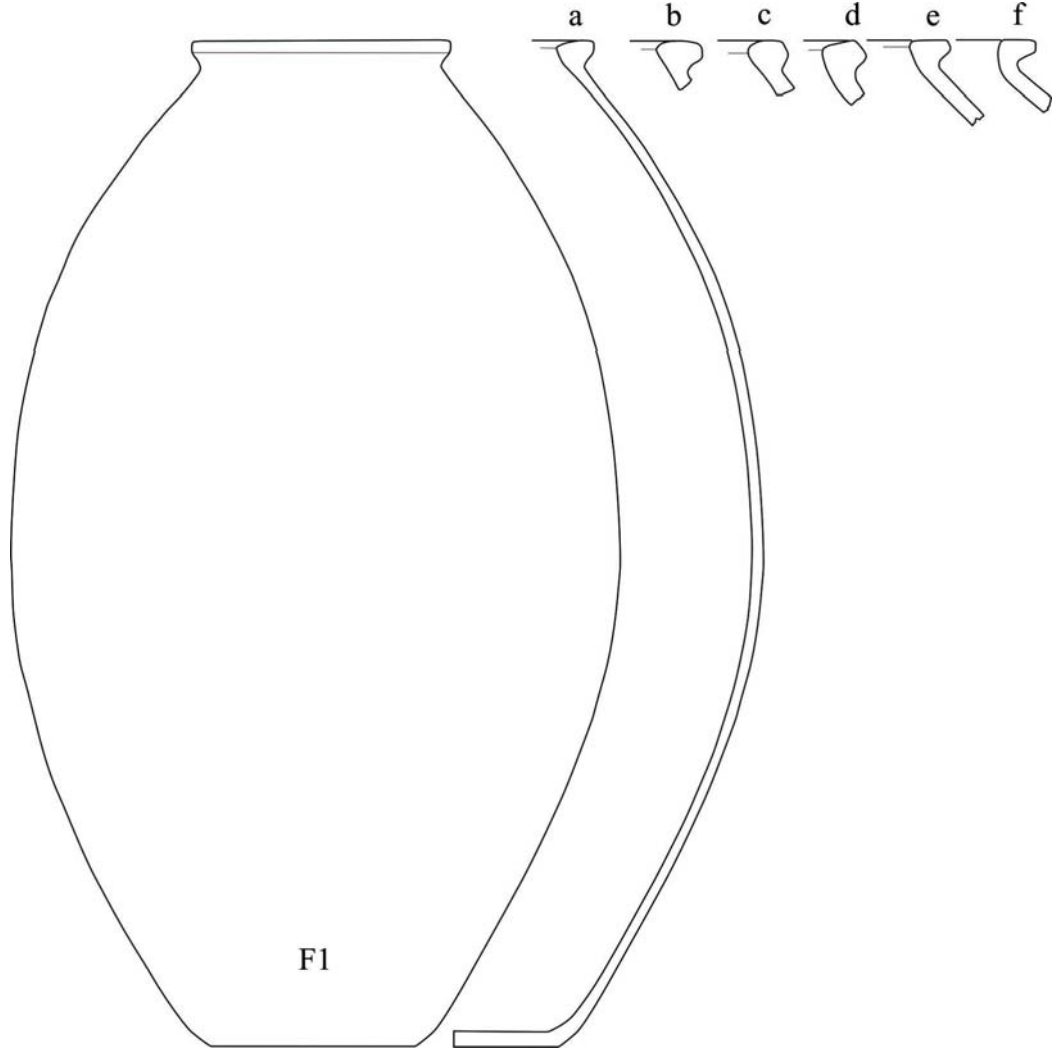

4.2.2.4. Küpler

Günümüzde su, pekmez, yağ gibi sıvı yada un, buğday gibi katı besinleri saklamaya yarayan geniş karınlı, dar dipli kaplar için küp veya pithos adı kullanılmaktadır. Arkeolojik alanda, saklama kabı olması yanında mezar kabı olarak ta kullanılmakta olan küpler, genellikle büyük boyda, kaba hamurlu, kalın cidarlı çömlek tipinde kaplardır. Güllüdere seramik repertuarı içinde bu tanıma girebilecek yedi ana tip bulunmaktadır.

Tip F1 : Dar ağızlı, boyunsuz, derin oval gövdeli küpler. Ağız kenarlarının dışına farklı biçimlerde pervaz yapılmıştır ve buna göre altı farklı alt tipe ayrılmaktadır.

Dönem : Erken Demir Çağı – Orta Demir Çağı.

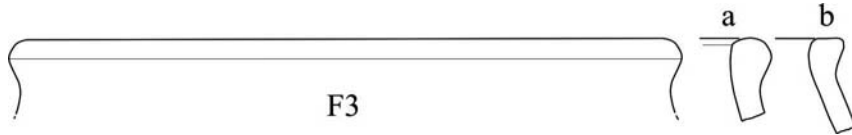
Tip F2 : Boyunsuz geniş ağızlı küpler. Ağız biçimlerine göre dört ayrı dışa kalınlaştırılmış tipi bulunmaktadır.

Dönem : Erken Demir Çağı 2. evresi – Geç Demir Çağı.

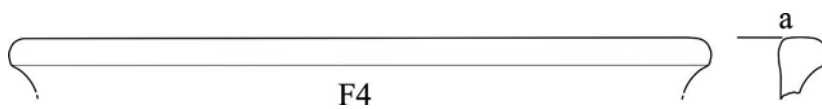

Tip F3 : Kısa boyunlu geniş ağızlı küpler. Ağız biçimlerine göre iki alt tipi bulunmaktadır: a) Dışa kalınlaştırılmış yuvarlak ağızlı, b) Dışa kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı.

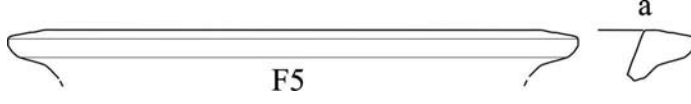
Dönem : Erken Demir Çağı 2. evresi – Geç Demir Çağı.

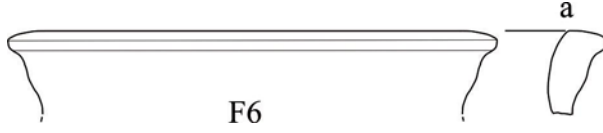
Tip F4 : Dışa yuvarlak kalınlaştırılmış ağız kenarlı, dik boyunlu, geniş ağızlı küp.

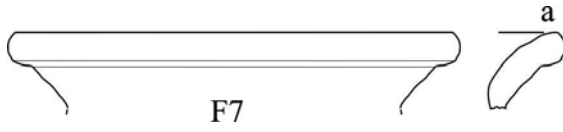
Tip F5 : Dışa eğik boyunlu, pervaz ağız kenarlı küp.

Tip F6 : Dışa kalınlaştırılmış düz ağız kenarlı, silindirik boyunlu küp.

Tip F7 : Dışa yuvarlak kalınlaştırılmış ağız kenarlı, dışa eğik boyunlu küp.

4.3. Demir Çağı Seramiğinin Analizi

Demir Çağı yerleşimlerinde kültürel ve kronolojik değişime karşın en hassas malzemenin seramik olduğu bir gerçektir. Bu yüzden ana vurgu seramiktir. Güllüdere'deki toplam koleksiyonun %90'nını günlük kullanım kapları oluşturmaktadır. Boyalı ve ince yapımlı siyah mallar nadirdir. Güllüdere seramik malzemesi içinde -en azından kazılan alanda- Ortaçağ ayrı tutulursa birden fazla homojen seramik evresini temsil etmesi beklenen niceliksel ve tipolojik karakterler ortaya çıkmamaktadır. Elimizde bulunan seramik verilerinin tutarlı bir sonuca dönüştürülebilmesi için üç adım gerekmektedir. Bunlar; ilk olarak Demir Çağı'na ait yerleşim alanları ile tipolojik paralellerin belirlenmesi, ikinci olarak değişik kontekstler arasında rölatif (kesin olmayan) kronolojinin kurulması ve son olarak ta mümkün olan yerlerde absolute (kesin olan) tarihlerin tayin edilmesidir. Buna göre Güllüdere seramik malzemesinin tipolojik karşılaştırılmasına, öncelikle yakın çevresi ile başlanmış ve Anadolu, Kuzeybatı İran ile Ermenistan'daki ilgili yerlerle yapılmıştır ve bunlar katalog kısmında verilmiştir. Takip eden tartışmalar bu katalogda yer alan sonuçlara dayanan bir analizdir.

Güllüdere Demir Çağı seramiği, Urartu, Akamenid ve Orta Anadolu Orta Demir Çağı seramiğine göre azaltılmış ve sadeleştirilmiş bir form çeşitliliği göstermektedir. Burada bulunan seramik formları daha eski ve daha yeni dönemlerin açık bir şekilde sınırlandırılmasına izin vermemektedir.

Güllüdere seramiği Geç Tunç Çağı ile Orta Demir Çağı'nın hızlı dönen çarklarında üretilmiş seramiklerinden farklı olarak ağırlıklı bir şekilde elde şekillendirilmiştir. El yapımı bu seramikleri Doğu Anadolu ve özellikle Elazığ Bölgesi el yapımı Erken Demir Çağı seramikleri ile karşılaştırdığımızda hamursal özellikleri açısından, K. Bartl'in, Mal 1 olarak adlandırdığı grupla ile

benzerlik göstermektedir.¹¹⁵ Ancak Altınova ve çevresinde yoğun olarak kullanılan derin açılmış kazımlar, çentik bezemeler ve kapların büyük çoğunluğunun üst tarafından alt yarısına kadar yapılmış yatay oluk veya yiv bezemeler Güllüdere'de görülmemektedir.¹¹⁶

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde konumuzu oluşturan Erzurum ve çevresinde MÖ. 12.–9. yüzyıllar arasına ait yazılı kaynak bilinmemekte¹¹⁷ ve Erken Demir Çağı olarak adlandırılan bu dönemin seramiği de çok iyi tanınmamaktadır.

Doğu Anadolu'da günümüze kadar en çok araştırılan Orta Demir Çağı seramiğine gelince, genel olarak özellikle koyu kırmızı astarlı ve parlak perdahlı Urartu formları ile takip edilmektedir.

Doğu Anadolu'nun Akamenid ve Pers egemenliği altına girdiği Geç Demir Çağı'nda ise, Triangle ve festoon boya bezemeli tulip bowl tipi çanaklar, Van-Karagüdüz'de¹¹⁸ krem astarlı mallar ve Sos Höyük¹¹⁹ Geç Demir Çağı tabakalarından çıkan kısıtlı sayıdaki seramikler ile tanınmaktadır.

Güllüdere Demir Çağı seramiği, özellikle yakın konumdaki buluntu merkezleri olan Tasmaşor, Sos Höyük, Büyüktepe Höyük kazıları ile Bayburt, Doğu Anadolu ve Batı İran bölgesindeki yüzey araştırmalarında tespit edilen birçok yerleşimden paraleller bulabilmektedir. Bilimsel kazılardan elde

115 Bartl 1994: 481.

116 Elazığ-Norşuntepe Erken Demir Çağı buluntularının, Eski Anadolu ve Kuzey Batı İran malzemesinden ayrılıp, ilk çıkış yeri olarak Ermenistan Bölgesini işaret ettiğini belirtmektedir. Bartl 1994: 515.

117 Bartl 1994: 514.

118 Sevin 1998: 715-726.; Kaygaz 2002.

119 Sagona ve başk. 1996: 32.

edilenlerin çoğunluğu ise çok tahrip olmuş stratigrafik kontekstlerde ortaya çıkmaktadır. Buralardaki paralelliklerden elde edilen tarihsel veriler, Urartu Dönemi Orta Demir Çağı'nı ve hemen sonrasını işaret etmektedir. Ancak Urartu kapları ile olan bezerlik içinde Güllüdere'de, Urartu'nun özellikle kaleler, saraylar, askeri gamizonlar gibi üst seviyede yönetici zümrenin oturduğu yerleşim alanları ile bunlara ait mezarlardan bulunmuş olan özenli yapılmış kımız astarlı ve perdahlı mallara rastlanmamıştır. Urartu'nun batı seferleri ile bu bölgeleri kontrol altına aldığı bilinmektedir¹²⁰. Ancak Urartu Devleti bölgede tam bir hâkimiyet sağlayamamış ve bölgede yaşayan halkları haraca bağlayarak geri dönmüştür. Yani bölgede yaşayan yerli halklar yaşamlarını aynı yerde devam ettirmişlerdir. Buna dayanarak seramik formlarının üretiminde Urartu'nun özellikle sivil yerleşim alanlarından gelen seramikler ile olan benzerlikler iki nedene dayandırılabilir. Bunlardan ilki, Urartu'nun bölgedeki siyasi ve ekonomik faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan etkileşimler olabilir. İkinci nedense, Urartu Devletini oluşturan Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşayan dağınık haldeki yerli halklarla¹²¹ Güllüdere sakinlerinin benzer kültürel köklere sahip olmaları ihtimalidir.

Güllüdere'de bulunan monokrom seramikler, Orta Anadolu'daki Demir Çağı yerleşimleriyle de karşılaştırılmıştır. Özellikle Porsuk¹²², Kaman-Kalehöyük¹²³, Gordion¹²⁴ ve Alişar¹²⁵ gibi yerleşim alanlarında bulunan Demir Çağı seramikleri ile herhangi bir paralellik görülmemektedir. Buradaki seramikler tamamen farklı unsurlar yansıtmaktadır.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bölüm 1: Tarihsel Çerçeve, s. 16-17

¹²¹ Belli 1982: 149.

¹²² Dupré 1983.

¹²³ Kaman-Kalehöyük raporları için bkz. Kaman-Kalehöyük 1-8, 1992-1998; Omura ve başk. 2000-2005.

¹²⁴ Sams 1971; 1994; Henricksen 1993: 89 vd.; 1994: 95 vd.; Henricksen ve Blackman 1996: 67 vd.; Henricksen ve Voigt 1998: 79 vd.

¹²⁵ Von Der Osten 1937.

Orta Anadolu’da kazısı yapılan yerleşim alanlarından büyük oranda benzerlikler bulunan tek yerleşim alanı Hattuşa–Büyükkaya’dır¹²⁶. Büyükkaya’nın Erken Demir Çağı evrelerinde görülen kaba el yapımı monokrom seramiği ile teknik ve tip olarak benzerlikler göze çarpmaktadır. Büyükakaya’daki bu Erken Demir Çağı seramiği Anadolu’nun yerel halklarının seramiği olarak görülmektedir¹²⁷.

Güllüdere ile Büyükkaya seramikleri arasındaki benzerlik akla çeşitli sorular getirmektedir. Bunlardan ilki bu iki yerleşim arasındaki zamansal farktır. Büyükkaya Erken Demir Çağı radyokarbon tarihleri M.Ö. 12-10 yüzyıllar arasına otumaktadır¹²⁸. Güllüdere’de herhangi bir radyokarbon tarihlendimesi bulunmamasına karşılık tüm malzeme ile yapılan karşılaştırma verileri M.Ö. 8. yüzyıl sonu ile M.Ö. 6. yüzyıl gibi bir zaman aralığını işaret etmektedir. Peki, bu kadarlık zaman farkına rağmen bu benzerlik nereden kaynaklanıyor olabilir?

“Hitit çekirdek bölgesinin dışında İlk ve Orta Tunç Çağı geleneğini sürdüren ve Hitit İmparatorluğu’nun çökmesinden sonra da Orta Anadolu bölgesine sızan, M.Ö. 2. binde Kuzey Anadolu’yu yurt edinen Kaşkaların yada başka kavimlerin” Büyükkaya Erken Demir Çağı sakinlerini oluşturduğu, Büyükkaya’nın hafiri tarafından bir olasılık olarak ileri sürülmektedir¹²⁹. Kuzey Anadolu’da yaşayan Kaşkaların çoğunlukla göçebe oldukları hem metinlerden, hem de bölgede az rastlanan arkeolojik kalıntılardan

126 Genz 2004.

127 H.Genz, Büyükkaya Erken Demir Çağı seramiğinin, ne Balkan, ne Güney Anadolu nede Frig etkili olduğunu, buradaki seramiklerin Hitit Devletinin yıkılmasından sonra Orta Anadolu’nun kuzeyinden inen Kaşkalar veya Hitit Devletinin kırsal kesiminde yaşayan Anadolu’nun yerel halklarının seramiği olabileceğini belirtmektedir. Genz 1994: 50; benzer bir görüş için bkz. Seher 2000: 22.; ayrıca, Hititlerin kırsal kesiminde yaşayan çağdaş göçebe toplumlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ünal 2005: 279-296.

128 Seeher 2000: Çizelge: 2.

129 Seeher 2000: 20.

bilinmektedir¹³⁰. Nomadik yaşam tarzı süren bu insanların hayvanlarını otlatmak amacıyla yer değiştirmeleri Güllüdere seramiği ile Büyükkaya seramiği arasındaki benzerliğin bir sebebi olabilir.

Diğer bir kuvvetli olasılık ise Büyükkaya Erken Demir Çağı yerleşimcileri gibi Doğu Anadolu'da Güllüdere ve çevresinde yaşayan halkların, Anadolu'nun kırsal kesiminde yaşayan, benzer yaşam tarzına sahip, aynı tipte seramik yapma geleneğini sürdüren yerel halklar olmaları olabilir. Nitekim Güllüdere'deki yerleşim özellikleri ve arkeolojik veriler de yarı göçer (transhumance) yaşam tarzına ait özellikler sergilemektedir.

Güllüdere'de çok az sayıda bulunmuş olan boyalı seramikler içinde üzerinde hayvan figürü (keçi?) ile bezenmiş olan iki parça ilginçtir. Bu seramiklerde, gövdeleri tek sıra veya çift sıra çizgi ile belirtilmiş ve gövdenin içi değişik şekillerde çizgilerle taralı bir bezeme tekniği uygulanmıştır (**Resim 20:1; 21:7**). Keçiler yatay ve dikey göçer toplumların en çok besledikleri hayvanların başında gelmektedir. İklimin kurak gitmesi ve hasadın olmaması durumunda bu hayvanlar bir nevi sigorta görevi görmektedir ve bu açıdan göçer toplumlar için çok önemlidir¹³¹.

Doğu Anadolu'ya baktığımızda boyalı seramik geleneği yoğun olarak M.Ö. 2. binde görülmektedir. Bu kültür yayla kültürleri olarak adlandırılmakta ve ancak boyalı seramik geleneği ile tanınmaktadır¹³². Erken Demir Çağı'na gelindiğinde özellikle Elazığ-Malatya bölgesinde kalın kırmızı bant bezemeli kaplar görülür¹³³. Orta Demir Çağı Urartu seramik geleneği içinde ise boyalı

130 Ünal 2005: 286.

131 Ünal 2005: 282.

132 Özfi rat 2001.

133 Bartl 1994: 481.

seramik geleneği birkaç istisnai örnek dışında görülmemektedir. 1950'li yıllarda yapılan kazılarda bulunan¹³⁴ ve o zamanki yıllarda Urartu olarak adlandırılan boyalı seramiklerin ise Geç Demir Çağına ait oldukları anlaşılmıştır.

Erzurum bölgesinde günümüze değin yapılmış araştırmalar sonucunda Geç Demir Çağı'nda güçlü bir boya bezekli çanak çömlek geleneği görülmemektedir. Bölgede yapılan yüzey araştırmalarında triangle (üçgen) bezemeye sahip bir parça ele geçmiştir¹³⁵. Sos Höyük kazılarında saptanan basit boya bezekli çanak çömlek parçaları ise yerel ve niteliksiz üretimler olarak görülmektedir¹³⁶.

Orta Anadolu'ya baktığımızda, Orta Demir Çağı'nda Kızılırmak'ın batısında geometrik çizgisel teknik yaygındır. Kızılırmak kavsı içinde ve güneyinde ise oldukça yaygınlaşan ve özellikle geyik ve kuş figürleri ile karakterize olan silüet tekniği, geleneksel ve çoğunlukla stilize edilmiş geyik figürleri ile belirginleşerek Geç Demir Çağı hatta Helenistik Dönem içlerine kadar ulaşmıştır¹³⁷.

Boyalı Frig seramiğine incelendiğinde, Orta Frig (M.Ö. 740–690) olarak adlandırılan dönemde boyalı seramikte biçim, bezeme ve teknik açıdan birçok yenilik ortaya çıkmaktadır. Çizgisel teknikle yapılan hayvan betimlemeli ürünler bu dönemde görülmeye başlamıştır¹³⁸.

134 Von der Osten 1952: abb. V: 3; VI: 1-4, 6; VII: 1-2

135 Dönmez 2000: 6.

136 Sagona ve başk., 1996: fig.13:7.

137 Dönmez 2000: 5.

138 Uçankuş 2002: 54.

Geç Demir Çağı'nda özellikle Kızılırmak kavsı içinde, gövdeleri tek veya çift çizgiyle belirtilmiş ve gövdelerinin içi doldurulmuş veya boş bırakılmış yada çizgilerle değişik şekilde bezenmiş farklı bir figürlü bezeme tekniği ortaya çıkmıştır. Bu teknikte yapılmış, balık, kuş, dağ keçisi, merkep, geyik, köpek, boğa ve karışık varlık figürleri görülmektedir.

Tüm bu karşılaştırmalar sonucunda, Güllüdere'de bulunan hayvan figürlü iki parçanın (**Resim 20: 1; 21: 7**) Kızılırmak kavsı içinde M.Ö. 6.yüzyıl ortalarından M.Ö. 5. yüzyılın sonlarına kadar kullanılan çizgisel hayvan betimlemeli seramikler ile teknik olarak paralellik gösterdiği görülmektedir. Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Maşat Höyüğü'nün Frig Çağı geç safhasında görülen bu üsluptaki seramiklerin Orta ve Kuzey Anadolu'da yerli, ortak atölyelerde imal edilerek ve buradan yakınlardaki merkezlere pazarlanmış olduğunu belirtmektedir¹³⁹. Ancak Güllüdere'de bulunan az sayıdaki bu boyalı seramik parçaları, bölgeye ithal edilmiş olma olasılığına rağmen daha çok yerel üretimler gibi görünmektedir. Nitekim Güllüdere seramiklerinin hamurları üzerinde yapılan XRF analizleri de bu görüşü desteklemektedir. Güllüdere'de bulunan her bir hamur grubundan alınan birer parça ve beş boyalı parça üzerinde yapılan kantitatif ve kalitatif analizler örneklerin aynı bölgede toplandıklarını göstermektedir¹⁴⁰.

139 Özgüç 1982: 57-58.

140 Güllüdere seramikleri üzerinde yapılan XRF tekniği incelemesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ender 2006: 40 vd.

BÖLÜM 5

MEZARLAR

Güllüdere kurtama kazısında B/6, B/8, B/11, A/17, B/17 ve B/20 açmalarında ikisi çömlek mezar, sekizi basit toprak mezar olmak üzere toplam on adet Demir Çağı mezarı açığa çıkarılmıştır.

Yapılan kazı çalışmalarında B/6 açmasından itibaren yoğun bir şekilde mezarlara rastlanmıştır. Basit toprak mezar tipindeki bu mezarlardan 13 tanesi Ortaçağ mezarlarıdır. Bu mezarlar batı-doğu yönlü, taş desteklidir. Ortaçağ mezarlarının çoğunun üzerinde ahşap kalıntılarına ve bazılarında da yassı plaka taşlara rastlanmıştır (**Levha 7: 2**). B/6 açmasında bulunan ve M-16 olarak adlandırılan basit toprak mezar gerek yatırılış yönü gerekse yatış pozisyonu açısından Ortaçağ mezarlarından farklılık göstermektedir (**Levha 15: 1**). M-16 mezarındaki gömü doğu-batı yönlüdür ve sol yanına, bacakları karına doğru yarım çekik olarak yatırılmıştır. Gömünün belden yukarısı korunmamıştır. İskelet parçaları haricinde hiçbir mezar buluntusuna rastlanmamıştır.

B/7 açmasında gerçekleştirilen çalışmalarda, B/6 açmasında görülen Ortaçağ mezarlarının devam ettiği görülmüştür (**Levha 8: 1**). Burada da aynı tipte 18 adet Ortaçağ mezarı ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlardan 2 tanesi B/7 ve C/7 açmalarının birleştiği kesitte kaldığı için, C/7 açmasında sadece mezarların bulunduğu alanlarda cepler açılarak bu mezarlarda ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarların çoğunluğu yetişkinlere aittir, bir kısmı ise çocuklara ait iskeletlerden oluşmaktadır¹⁴¹.

¹⁴¹ Sevim ve başk., (basımda): Tablo 2, grafik 2.

B/8 açmasında üç adet mezarla karşılaşmıştır (**Levha 3**). Bunlardan biri taşlarla çevrili bir Ortaçağ gömüsüne aittir. Diğer ikisi ise yarım hocker tarzda gömüsü bulunan Demir Çağı basit toprak mezarlarıdır. Bunlardan M-11 olarak adlandırılan mezarda iskeletin göğüs hizasında taştan yapılmış, *skareboit* formu, bir kolye mühür *insitu* olarak bulunmuştur (**Levha 14: 1; 20: 1**). Bu mührün üzerinde stilize olarak yapılmış bir at figürü yer almaktadır. B-8 açmasındaki diğer Demir Çağı mezarı M-12 olarak adlandırılmıştır. Mezarda iskeletin kolunda bronzdan yapılmış bir adet bilezik *insitu* konumda bulunmuştur (**Levha 14: 2; 22: 1**). Ayrıca mezarın açılması esnasında iki gümüş yüzük (**Levha 22: 3-4**) ile bronz ve demir iğne parçaları dağınık halde bulunmuştur.

B/6-8 açmalarında çok az sayıda çanak çömlek parçası ele geçmiştir, ancak bunlar mezarlar ile direkt olarak alakalı görünmemektedir. Yani bu alanda bulunan çanak çömlek parçaları mezarlara bırakılan ölü hediyesinden ziyade sürüklenme veya karışma malzeme olmalıdır. İki farklı döneme ait mezarlar arasında seviye farklarının bulunmaması alanın her iki dönemde de *ekstramural* bir mezarlık olarak kullanıldığını göstermektedir.

A-B/17 açmalarında gerçekleştirilen çalışmalarda 5 adet Demir Çağı mezarı ve az sayıda çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Bunlardan, M-41 (**Levha 15: 2**), M-42 (**Levha 16: 1**), M-43 (**Levha 16: 2**), ve M-44 (**Levha 17: 1**) mezarları, yarı hocker tarzda gömülere sahip basit toprak mezarlardır. Bu mezarlardan farklılık gösteren Demir Çağı mezarı M-40 olarak adlandırılmıştır. Yarı hocker yatırılan gömünün üzeri büyük bir pithos kırılarak kapatılmıştır (**Levha 18: 1**). Mezarda bir adet mavi ve sarı renkli fayans boncuk (**Levha 20: 2**) mezar hediyesi olarak bulunmuştur.

B/20 açmasında yapılan kazı çalışmalarda mimariye rastlanmazken, B/19 açmasından itibaren yoğunlaşan Ortaçağ çanak çömleğinin devam ettiği görülmüştür. Ayrıca bu açmada ağız büyük bir çanak ile kapatılmış bir çömleğin içinde, bir bebek gömüsü bulunmuştur (**Levha 17: 2**). M-37 olarak

adlandırılan bu mezarın üzerindeki toprak tabakasının fazla olmaması nedeniyle çömlek mezarın üst kısımları tarım faaliyetleri sonucunda yok olmuştur. B/20 açmasından sonra mezarlara rastlanmamıştır.

5.1. Basit Toprak Mezarlar

M-8: B/11 açmasının 3-4/h-ı plankaresinde bugünkü toprak seviyesinden 50 cm. derinlikte bulunmuştur. Yarı hocker tarzdaki basit toprak gömünün başı güneyde, yüzü batıya bakmaktadır (**Levha 13: 2**). Güney-kuzey yönlü olan mezardaki orta erişkin bir erkeğe¹⁴² (**Tablo 5**) ait gömünün gövdesi sırt üstü uzanmış, bacaklar tam kıvrılmış, sağ kol sol omzunda, sol kol sağ dirseğinin altında yer almaktadır, korunma durumu kötüdür. Mezar uzunluğu 190 cm, genişliği 92 cm.dir. Mezarda iskelet haricinde herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır.

M-11: B/8 açmasının 9-10/e-f plankaresinde bugünkü toprak seviyesinden 30 cm. derinlikte bulunmuştur. Yarı hocker tarzdaki basit toprak gömünün başı kuzeyde, yüzü batıya bakmaktadır. Kuzey-güney yönlü olan mezardaki genç erişkin erkek birey sağ tarafa yatırılmış, sağ kol omuzda, sol kol karında, kafatasının altında yassı taşlar vardır, iskelet kötü korunmuştur (**Levha 14: 1**). Mezar uzunluğu 150 cm, genişliği 93 cm.dir. Mezar buluntusu olarak üzerinde stilize at figürü bulunan bir kolye mühür (**Levha 14: 1; 20: 1**) iskeletin göğüs hizasında bulunmuştur.

M-12: B/8 açmasının 7-8/f-g plankaresinde bugünkü toprak seviyesinden 76 cm. derinlikte dere taşlarıyla çevrilmiş oval görünümlü basit toprak gömüdür. Yarı hocker tarzdaki genç erişkin bir kadına ait gömünün başı güneyde, yüzü batıya bakmaktadır. Güney-kuzey yönündeki gömü sol

¹⁴² Ayrıca, Güllüdere Demir Çağı iskeletlerinin ayrıntılı Paleodemografik dağılımı için bkz. Sevim ve başk. (basımda).

tarafa yatırılmış kollar karında ve göğse doğru kıvrılmıştır. Korunma durumu kötüdür. Mezar uzunluğu 135 cm, genişliği 100 cm.dir. Mezar buluntusu olarak; bir bronz bilezik (**Levha 14: 2; 22: 1**), 2 gümüş yüzük (**Levha 22: 3-4**) ve bronz iğne başı (**Levha 21: 1**) bulunmuştur.

M-16: B/6 açmasının 6/g-h plankaresinde bugünkü toprak seviyesinden 30 cm. derinlikte, etrafı dere taşları ile çevrilmiş basit toprak gömüdür. Yarı hocker tarzdaki orta erişkin erkek gömüsü sol tarafına yatırılmıştır ve sadece bacak ve kalça kemikleri korunmuştur (**Levha 15: 1**). Yatış yönü doğu-batı olan mezarın uzunluğu 122 cm, genişliği 114 cm.dir. iskelet haricinde mezar buluntusu yoktur.

M-41: B/17 açmasının 1-2/f plankaresinde bugünkü toprak seviyesinden 35 cm. derinlikte, basit toprak gömüdür. Hocker tarzdaki orta erişkin erkeğe ait gömünün başı kuzeydedir. Kuzey-güney yönündeki iskeletin tibia, humerus ve kafatası parçaları korunmuştur (**Levha 15: 2**). Mezar uzunluğu 90 cm, genişliği 50 cm.dir. İskelet haricinde mezar buluntusu yoktur.

M-42: B/17 açmasının 3/d plankaresinde, bugünkü toprak seviyesinden 30 cm. derinlikte, basit toprak gömüdür. Yarı hocker tarzdaki orta erişkin erkeğe ait gömünün başı kuzeyde, yüzü doğuya bakmaktadır (**Levha 16: 1**). Kuzey-güney yönündeki mezarın uzunluğu 110 cm, genişliği 76 cm.dir. Mezarda orta durumda korunmuş iskelet haricinde buluntu yoktur.

M-43: B/17 açmasının 2/ı plankaresinde, bugünkü toprak seviyesinden 53 cm. derinlikte basit toprak gömüdür. Yarı hocker tarzdaki genç erişkin bir bireye ait gömünün başı güneyde, yüzü batıya bakmaktadır. Güney-kuzey

yönlü olan gömü kötü korunmuştur (**Levha 16: 2**). Mezar uzunluğu 110 cm, genişliği 36 cm.dir.

M-44: A/17 açmasının 10/g plankaresinde, bugünkü toprak seviyesinden 65 cm. derinlikte, basit toprak gömüdür. Güney-kuzey yönlü olan orta erişkin kadın gömüsü, yarı hocker tarzdadır ve kötü korunmuştur (**Levha 17: 1**). İskelet haricinde mezar buluntusu yoktur.

5.2. Çömlek Mezarlar

M-37: B/20 açmasının 10/g plankaresinde, bugünkü toprak seviyesinden 40 cm. derinlikte çömlek içine gömülmüştür. Güneybatı-kuzeydoğu yönündeki, çömleğin ağzı büyük bir çanak ile kapatılmıştır. Çömleğin içinde bir bebeğe ait dişler haricinde buluntuya rastlanmamıştır. Mezar uzunluğu 40 cm. genişliği 20 cm.dir. Çömleğin (**Resim 5:1**) ve kapak olarak kullanılan büyük çanağın (**Resim 13:17**) yukarı tarafa gelen üst yarıları alandaki yoğun tarım faaliyetleri neticesinde kırılarak yok olmuştur (**Levha 17: 2**).

M-40: A/17 açması 10/h-ı plankaresi ile B/17 açmasının 1/h-ı plankaresinde bugünkü toprak seviyesinden 70 cm. derinlikte, üzeri büyük bir pithos (**Resim 12: 5**) kırılarak kapatılmış basit toprak gömüdür (**Levha 18: 1**). Yarı hocker tarzdaki orta erişkin erkeğe ait gömünün başı güneyde, yüzü batıya bakmaktadır. Güney-kuzey yönündeki gömünün gövdesi sırt üstü uzanmış, bacaklar kıvrıktır, iskelet kötü korunmuştur. Mezar uzunluğu 114 cm. genişliği 61 cm.dir. Mezar hediyesi olarak damla şekilli fayans boncuk (**Levha 20: 2**) ele geçmiştir.

5.3. Mezarlar ve Ölü Gömme Adetleri

Güllüdere'de kazı çalışmalarının 28 m. koridoru dahilinde sınırlı kalması sebebiyle Demir Çağı mezarlığının ne kadarlık bir alana yayıldığını saptamak mümkün olamamıştır. Ancak ortaya çıkarılan gömüler, mezarlık alanının ve yerleşim alanının kuzey-güney istikametinde genişlemekte olduğunu göstermektedir.

Güllüdere Demir Çağı mezarlarının yönlerinde ana yönde bazı ufak sapmalara karşın, doğu-batı yönlü olan M-16 mezarı hariç kuzey-güney doğrultusunu temel alan bir yönün tercih edildiğini görmekteyiz. Bu da belirli bir yön anlayışının varlığını işaret etmektedir. Ancak mezarların içinde yer alan iskeletlerin yatırılış yönlerinde böyle bir bütünlükten söz etmek mümkün değildir; gömülerin başları kuzey veya güneye gelecek şekilde yatırılış, yüzleri de yatırıldıkları yönlerine uygun olacak şekilde doğuya veya batıya bakar vaziyette, yarım *hocker* tarzda gömülmüşlerdir.

Ortaya çıkarılan on mezardan sadece üçünde iskeletler dışında buluntuya rastlanmıştır ve bunlar da ölü hediyesi olmasından çok kişilerin zati eşyaları niteliğindedir. M-11 mezarında kazı bezemeli bir damga mühür, M-40'da kireçtaşı bir boncuk, M-12'de de *insitu* durumda bir bronz bilezik, iki gümüş yüzük, üç bronz iğne parçası bulunmuştur. Güllüdere'deki mezarlardan ele geçen malzemenin azlığı iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan ilki; bulunmuş olan mezarlar üzerindeki yoğun tarım faaliyetleri sonucunda mezarların ve içerisindekilerin çevreye dağılması veya soyulmuş olmaları olabilir. İkinci neden ise Güllüdere yerleşimcilerinin ekonomik yapılarının zayıflığıyla alakalı olmalıdır. Zaten Güllüdere'de kazılan tüm alanlardan ortaya çıkarılan arkeolojik materyal de oldukça fakir bir köy kültürüne ait veriler ortaya koymuştur. Ayrıca aynı proje kapsamında kurtama kazıları

gerçekleştirilen Erzurum-Tasmasor ve Tetikom Höyük¹⁴³ yerleşimlerinde bulunan ve Güllüdere ile hemen hemen aynı döneme tarihlendirilen benzer mezarlarda da, zengin mezar buluntularına rastlanmamıştır. Bu nedenle ikinci görüş daha akla yatkın görünmektedir.

Güllüdere'de saptanan Geç Demir Çağı mezarları yerleşim alanıyla çok yakın hatta içe içe bir konumdadır. Bu durum, Doğu Anadolu'da şimdiye kadar araştırılmış olan diğer Geç Demir Çağı mezarları ve ölü gömme gelenekleri ile de paralellik göstermektedir¹⁴⁴.

Güllüdere'de tespit edilen bu on Demir Çağı mezarı, iki farklı gömü tarzının uygulandığını göstermiştir. Bunlar küp veya çömlek içine yapılan gömüler ile basit toprak gömü tarzında yapılmış mezarlardır.

Küp içine gömü yapma geleneği, Erken Bronz Çağından itibaren yaygınlaşarak kullanılmaya başlamıştır¹⁴⁵ ve Demir Çağlarında da kullanılmaya devam edilmiştir. M-37 mezarında olduğu gibi küçük veya orta boy çömlekler bebek gömüleri için kullanılmıştır. Doğu Anadolu'da Demir Çağında çömlekler içine yapılan gömüler, cesedin hocker tarzda çömlek içine yerleştirilmesi veya yakılarak kemiklerinin çömleklerin içine yerleştirilmesi şeklinde olabilmektedir. Çömleklerin ağızlarının kapatılması içinde genelde bir çanak veya düz sal taşları kullanılmaktadır. Bu türde yapılmış çömlek mezarların benzerleri Erzurum'da Tetikom¹⁴⁶ ve Tasmasor¹⁴⁷, kazılarında da

143 Şenyurt 2005a: 10-14.; Şenyurt ve Ekmen 2005: 39-52.

144 "Urartu'nun geç döneminde olasılıkla MÖ.7.yüzyılın ikinci yarısından sonra gömü geleneğinde belirgin bir yozlaşma görüldüğü. Bu dönemde mezarlıklara gömme geleneğinin yanı sıra yerleşim içi=intramural gömü tarzının da benimsendiği" belirtilmektedir. Derin 1993: 189.

145 Seeher 1993: 12.

146 Şenyurt 2005a: 12, res. 8-10.; Şenyurt ve Ekmen 2005: res. 33-40.

147 Akçay (basımda).

ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Van'da yer alan Karagündüz Nekropolü¹⁴⁸, Dilkaya¹⁴⁹ ve Van Kalesi Höyüğü'nde¹⁵⁰ de bu şekilde yapılmış bebek gömülerine rastlanmıştır. Karagündüz'deki mezarlar bulundukları 4c yapı katına göre ihtiyatlı bir şekilde post-Urartu Dönemine ait olabileceği öne sürülmektedir¹⁵¹. Van Kalesi Höyüğü'nde bulunan 151 numaralı mezarda yine Urartu'nun yıkılmasından hemen sonraki bir döneme MÖ. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Van-Dilkaya'daki örnekler ise Urartu dönemine yani Orta Demir Çağı'na aittir ve bunlarda kremasyon söz konusudur.

Demir Çağı'nda yetişkin bireyler içinde küp tarzı iri çömlekler kullanılmaktadır. Ancak Güllüdere M-40 küp mezarında olduğu gibi dar ağızlı sağlam bir küpün içine cesedi yerleştirmek mümkün olmadığı için, kap dikine ortadan kırılarak ceset yerleştirilmiş ve kabın diğer parçası veya parçaları cesedin üzerine kapatılmıştır. Erzurum-Tasmasor, Van-Karagündüz¹⁵² 4c yapı katındaki mezar ve Van Kalesi Höyüğü'nde¹⁵³ bulunan 214 numaralı mezar, Güllüdere M-40 mezarı ile paralellik göstermektedir.

Güllüdere'de bulunan hocker tarzı basit toprak mezarlar, Erzurum-Tasmasor, Van-Karagündüz¹⁵⁴ 4c yapı katı ve Van Kalesi Höyüğü'nde¹⁵⁵ Urartu tabakasının üzerinde bulunan ve Urartu'nun yıkılmasından hemen sonraki döneme tarihlendirilen basit toprak mezarları ve Demir Çağı'na tarihlendirilen Van-Dilkaya¹⁵⁶ ve Van-Yonca Tepe¹⁵⁷ inhumasyon gömüleri ile benzerlik göstermektedir.

148 Sevin ve başk. 1998: 577; 1999: 855, res.14.

149 Çilingiroğlu 1989: 264.

150 Tarhan ve Sevin 1994: 849-850, res. 13.

151 Sevin ve başk. 1999: 856.

152 Sevin ve başk. 1999: 855, res. 11

153 Tarhan ve Sevin 1993: 410, res. 14, 15.

154 Sevin ve başk. 1999: 855-856, res. 13.

155 Tahran ve Sevin 1993: 410, res. 13; 1994: 843-876, res. 11, 12.

156 Çilingiroğlu 1990: 249, res. 7; Çilingiroğlu ve Derin 1992: 409, res. 7.

Mezarlardan ele geçen az sayıdaki küçük buluntulara baktığımızda, üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış at bezemeli skaraboid mühür tarihleme için önemli bir yer tutmaktadır. Skaraboid mühürler tanım olarak düz yalın sırtlı tutamaksız mühürlerdir¹⁵⁸. M.Ö. Birinci bin Mezopotamya sanatının geleneksel silindir ve konoid, piramidal, skaraboid damga mühür formlarının Akamenid mühürlerinde de uygulandığı bilinmektedir¹⁵⁹. Akamenid kralları Yeni Babil İmparatorluğunu M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında egemenlikleri altına aldıklarında, silindir mühürün resmi amaçla kullanımının sürdüğü, özel kullanımda ise damga mühürlerde artış olduğu bilinmektedir. Heredotos'da Babil'de herkesin bir mühür taşıdığını söylerken (I, 95) belirtmek istediği damga mühürler olmalıdır. Damga mühürün Akamenid öncesi örneklerde geleneksel formu, piramidal-konoid'dir. Bu form yalnız Mezopotamya'da değil, batıda Kıbrıs ve Suriye-Filistin, doğuda İran'da da kullanılmıştır. Skaraboid formdaki mühürlerin ilk örnekleri Suriye-Filistin bölgesinde, konoidlerle birlikte Erken Demir Çağı katlarında saptanmıştır. Bunlar daha sonra Akamenid gliptik sanatı form repertuarına girmiştir¹⁶⁰. M.Ö. 5. yüzyıl mühürcülüğünde skarabaeusların yerini zamanla skaraboidlerin almaya başladığı belirtilmektedir¹⁶¹.

Çok eski bir Mısır inancına göre ebedi hayat sembolü olan skarabaeuslar öteki dünyada ölümlere yol göstermekte ve yeniden dirilişe yol açmaktaydılar¹⁶². Bu nedenle mezarlarda yoğun olarak kullanılmış olabilirler.

157 Belli ve Kavaklı 2001: 376, res. 7-8.

158 Özet 2001: 84

159 Yağcı 1993: 139.

160 Yağcı 1993: 139.

161 Özet 2001: 84.

162 Özet 2001: 84 -85.

Mühür üzerine işlenmiş olan figürde atın seçilmiş olması, birbiriyle bağlantılı fakat iki farklı nedene dayanıyor olabilir. Bunlardan ilki atın ölü kültü ile olan bağlantısıdır. At güneşle ilgili bir tanrısallık sembolü olarak tanınmaktadır. Sialk'in mezarlarının boyalı çömleği üzerindeki çeşitleri ve Sus atının boynu ve göğsü üzerinde bulunan resimler ve at ritonu daha çok cenazeye ilgili bir eşya olarak görülmektedir. Ölüm yada ölümler ile at arasındaki mistik bağ tarih öncesi Hint-Avrupa halklarına kadar gittiği ve hala bazı modern halkların folklorunda yaşadığı bilinmektedir. Xénophon, tanrıya sunmak için sarayından çıkan Büyük Cyrus'un görkemli şöleninin hikâyesinde, "güneşe kurban edilen atlar" a değinmektedir. Bu gizemli inanış, onların mezarlarında yakılmasına veya atların ölüyle gömülmesine neden olmaktadır. Ölümünden sonra kişi, öteki dünyada onu taşıyan binek hayvanından ayrılmamaktadır. Bu nedenle süvarisiz, kanatlı veya kanatsız at tasvirlerinin, öleni tasvir edebileceği ve ölümlerle ortaklaşa ölümsüzlüğü simgeliyor gibi olabileceği belirtilmektedir¹⁶³.

Diğer neden ise bölgede yaşayan halkın ekonomik faaliyetleriyle alakalı olabilir. Bölgedeki hayvancılığa dayalı pastoral yaşam tarzı, bu mühür üzerinde atın seçilmiş olmasının nedeni olabilir. Nitekim Armenia'nın doğu tarafında Media Atropotene ve batıda Kapadokya ile aynı sıradaki bölgenin Küçük Asya'nın at yetiştirmekte en bol olan yeri olduğunu söylemektedir. Bu bölgede yetiştirilen Nisaei cinsi atların boyu ve kuvveti yönünden ayırt edildiğini bilinmektedir¹⁶⁴. Atlar pastoral bir yaşam tarzı süren doğu

163 Ghirshman 1954: 47.

164 Texier 2002: III, 130.

halklarının sürülerini gözetmek, avlanmak ve savaşmak için en fazla ihtiyaç duydukları hayvanlarının başında gelmiş olmalıdır. Doğu Anadolu'nun pastoral yaşam tarzını benimsemiş bu halklarında, bu hayvanın üstlendiği görev ve ritüel inanışlar, köyün sakinlerinin mühür sanatında atı seçmelerine neden olmuş olmalıdır.

Güllüdere M-12 mezarında *insitu* olarak bulunan bronz bileziğin benzerleri İran'da Tepe Gilan'da, Kuzey Suriye'de Kamid El-Loz, Devehöyük, Kefrik gibi yerleşim alanlarının Geç Demir Çağı tabakaları ve mezarlarında bulunmuştur. Ayrıca Van Müzesinde bulunan çok benzer tipte bir bronz bilezik de M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir¹⁶⁵. Bu benzerliklere göre Güllüdere M-12 mezarı ve bronz bilezik M.Ö. 7. yüzyıldan sonraya ait olmalıdır.

Sonuç olarak Güllüdere'de bulunmuş olan kısıtlı sayıdaki mezar ve mezar hediyeleri ile bu yerleşim alanın eski sakinlerinin ölü gömme gelenekleri hakkında derinlemesine bir analiz yapmak mümkün değildir. Doğu Anadolu ve özellikle Güllüdere kazı alanının da bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi arkeolojik anlamda en az araştırılmış ve sistemli kazıların yetersiz olduğu bölgelerden biridir. Bu anlamda burada bir sezonluk bir çalışma ile ortaya çıkarılan ve belgelenen bu on adet mezar, Doğu Anadolu Geç Demir Çağı ölü gömme biçimleri ile ilgili birtakım yeni veriler sunması açısından oldukça önemlidir.

¹⁶⁵ "MÖ. 9. yüzyıla tarihlenen bileziklerin halka biçimli gövdeleri üzerinde tespih taneleri biçimli çıkıntılar bulunurken, 8. yüzyıla tarihlenen bileziklerin gövdelerinde artık bu çıkıntıların görülmediğini, MÖ. 9. ve 8. yüzyıl metal bileziklerinin aslan başları, Urartu kuyumcuları tarafından sanki canlıymış gibi ayrıntılı ve başarılı işlenirken, MÖ. 7. yüzyılın ortalarından itibaren bileziklerin aslan başları gittikçe stilize edilmeye başlandığı" belirtilmektedir, Belli 2003: 168.

SONUÇ

M.Ö. 2. bin yılın sonuna doğru meydana gelen kültür değişimi ile Doğu Anadolu'da yeni bir takım kültür öğeleri ortaya çıkmıştır. Bölgede ani bir nüfus artışını gösteren Demir Çağı olarak nitelenen yerleşimlerin sayısı, Geç Tunç Çağı yerleşimlerine göre %50 artış göstermiştir. Bu kültür değişimi en iyi olarak çanak çömlek malzemedeki görülmektedir. M.Ö. 2. bin yılın hızlı dönen çarklarında yapılmış, ince astarlı seramiklerinin yerine, birden bire çoğunlukla koyu kırmızı veya kahverenginde, kalın astarlı, çok iyi açkılanmış, keskin profilli çanaklar ve çömleklerin ağız kenarlarından boyun yada omuz kısmına kadar uzanan kesimleri yatay yivlerle bezenmiş seramikler ortaya çıkmıştır.¹⁶⁶ İncelediğimiz çanak çömlek malzemenin üretiminde kullanılan teknolojik ve tipolojik varyasyonlar yivli mallar haricinde bu görüşü destekler niteliktedir.

Çanak çömleğin şekillendirilmesinde en çok kullanılan yöntem elde şekillendime yöntemidir. İkinci olarak da ağır dönen bir çömlekçi çarkında en azından kapların ağız ve boyun kısımlarının şekillendirilmesi yöntemidir. Çanak çömlek parçalarının yüzeylerinde ve kırıklarında görülen krem renginden siyaha değişen alacalanmalar ile düzensiz pişirilmiş olmaları, seramik üretiminde açık hava fırınları veya düzenli hava akımının sağlanamadığı ilkel seramik fırınlarının kullanıldığını göstermektedir.

Kap formlarının neredeyse tamamının servis, pişirime ve çoğunlukla saklama kaplarından oluşması, bezemeli ve ince nitelikli parçaların çok az oluşu veya yokluğu bölge insanların ancak günlük doğal gereksinimlerini karşılamak amacıyla, kendi imkânları ile seramik ürettiklerini göstermektedir.

¹⁶⁶ Sevin 1991: 52-54.

Parçalar arasında seri üretimin göstergesi olan belirli bir standardizasyonun olmaması, çömlekçiliğin bu dönemde Güllüdere'de belirli bir zanaat dalı haline dönüşecek bir sosyoekonomik yapının olmadığını göstermektedir.

Tunç çağlarından Erken Demir Çağı'na veya Erken Demir Çağı'ndan Orta ve Geç Demir çağlarına sarkan tipler, kil karışımlarında ve bezeme unsurlarında görülen bazı benzerlikler, bölge topluluklarının atalarından öğrendikleri çanak çömlek yapma tekniklerini ananevi bir şekilde tekrarladıklarını göstermektedir.

Elimizdeki parçaların tipolojik ve teknik karşılaştırmaları sonucunda, birçok parçanın Urartu seramik formları ile paralellikler göstermesi, bölgenin bu dönemde Urartu yazılı kaynaklarında da belirtildiği gibi Urartularla bir takım etnik, siyasi ve ekonomik ilişkilerin varlığını desteklemektedir. Geç Demir Çağı'nda bölge Med egemenliği altına girmiş olmakla beraber popülasyonun - En azından Güllüdere'nin - yine bölgenin yerel halklarından oluştuğu söylenebilir. Demir Çağı iskeletleri üzerinde yapılan morfolojik çalışmalarda buradaki insanların *Dolichocranial* (uzun kafa) yapı sergilediklerini ve narin yapıları Akdeniz grubuna dahil edildiklerini ortaya koymuştur¹⁶⁷.

Neolitik Çağ'dan başlayarak ortaya çıkan toprağa bağımlı yerleşik toplumlar, bir yerleşim stratejisi belirlerken, yörenin coğrafi özellikleri, iklim koşulları, toprağın verimliliği, içme ve kullanma suyu gibi fonksiyonları göz önüne almışlardır. Bunun içinde geçmişten günümüze yerleşik toplumlar genellikle aynı yere gelip yerleşmişler ve buda höyüklerin oluşmasına neden olmuştur. Bu tipte tarıma dayalı yerleşik yerleşim stratejileri için en uygun

167 Sevim ve başk. (basımda).

alanlar, akarsu yataklarına yakın, verimli alüvyonlarla kaplı düz ovaların ortaları veya kenarıdır.

Güllüdere'de tespit edilen yerleşim alanı ise, dağ ve tepelerin eteğinde yüksek ve geniş düzlükleriyle, hem kuru tarım hem de hayvancılık açısından önemli coğrafik özellikler sunmaktadır. Bu tür yerleşim alanları yarı göçer (transhumans) yaşam tarzı sürdüren toplumların ekonomik faaliyetleri için en uygun alanlardır. Güllüdere yerleşiminde çeşitli dönem ve evrelerin üst üste gelmesiyle oluşan bir höyükleşme görülmemektedir. Bulunan tek dönemlik yerleşim, dağınık zayıf mimari unsurlar sergilemektedir. Zengin olamayan küçük buluntu envanteri ve daha çok kaba mallardan oluşan seramiğin kullanılmış olması gibi etmenlerde bu yerleşimin basit bir köy yerleşimi veya yarı göçer (transhumans) yaşam tarzı sürdüren bir topluluğa ait yerleşim alanı olabileceği fikrini desteklemektedir.

Güllüdere'deki mezar yapma geleneği, Erzurum-Tasmasor, Van-Karagündüz 4c yapı katı, Van Kalesi Höyüğü, Dilkaya ve Van-Yoncatepe'ki mezarlıklarla büyük benzerlikler göstermektedir. Bu benzer mezarlıklar genel olarak Urartu'nun yıkılmasından hemen bir sonraki evrelere tarihlendirilmektedir. Güllüdere mezarlarından ele geçen az sayıdaki küçük buluntular da bu tarihlendirmeyi desteklemektedir. Güllüdere M-12 mezarında *insitu* olarak bulunan bronz bileziğin benzerleri İran'da Tepe Gilan'da, Kuzey Suriye'de Kamid El-Loz, Devehöyük, Kefrik ve Van Müzesinde bulunan benzerleri ile M.Ö. 7. yüzyıl ve sonrasını işaret etmektedir. M-11 mezarından buluna skaraboid formlu taş mühürde, Orta Demir Çağı'nın geç evresinden M.Ö. 5. yüzyıl gibi bir döneme tarihlendirilebilmektedir. Güllüdere'de bulunan hayvan figürlü iki parçanın Kızılırmak kavsı içinde M.Ö. 6.-5. yüzyıllar arasında görülen çizgisel bezemeli hayvan betimlemeli seramikler ile teknik olarak paralellik gösterdiği görülmektedir. Ele geçen tüm monokrom seramik parçalarının yapım

teknikleri, hamursal özellikleri ve tipolojik varyasyonları göz önüne alınarak yapılan karşılaştırmaları da genel olarak M.Ö. 8. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl gibi bir zaman aralığını işaret etmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmada ele alınan tüm malzeme, Erzurum Güllüdere’de genel bir tarihlendime ile M.Ö. 8. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl arasına tarihleyebileceğimiz bir Demir Çağı yerleşiminin ve mezarlığının varlığını kanıtlamıştır.

Bunun yanı sıra, Güllüdere’de yapılan çalışmalar, MÖ. 1. binde Kuzeydoğu Anadolu’nun yerel toplum veya topluluklarının geriye bırakmış oldukları maddi kültür kalıntıları hakkındaki bilinenlere yeni birtakım veriler eklemesi açısından önemlidir. Burada bulunan maddi kültür varlıkları sayesinde de, yazılı kaynakların yeterli bilgi vermediği veya tamamen sustuğu bir dönemin toplumlarının, sosyopolitik, sosyoekonomik faaliyetleri ile kültürel yapılarını kavramamız ve üzerinde çeşitli fikirler yürütebilmemiz açısından da önemli faydalar sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Akçay, A.	
Basımda	"Tasmasor Geç Demir Çağı Mezarları", S.Y.Şenyurt (Ed), <i>Tasmasor</i> , Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları: 4, (Basımda).
Altınlı, E.	
1963	<i>Türkiye Jeoloji Haritası Erzurum</i> , Maden Tetkik Arama Enstitüsü. Ankara.
Avetisyan, H.	
2001	<i>Aragats (Excavations of the Urartian Fortress)</i> , Yerevan State University Publications, Yerevan.
Barnett, R. D.	
1982	"Urartu", <i>Cambridge Ancient History</i> 3/2: 314-371.
Bartl, K.	
1994	"Die frühe Eisenzeit in Ostanatolien und Ihre Verbindungen zu den Benachbarten Regionen" <i>Baghdader Mitteilungen</i> 25: s:473-518
Başgelen, N.	
1987	"Erzurum ve Pasinler Çevresinden Bazı Yeni Bulgular", <i>Arkeoloji ve Sanat</i> 38-39: 17-22.
Belli, O.	
1982	"Urartular", <i>Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I: Görsel Yayınlar</i> , İstanbul: 139-208.
Belli, O.	
2003	<i>Urartu: Savaş ve Estetik/Urartu:War and Aesthetics</i> , Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
Belli, O. ve E. Kavaklı	
2001	"1999 Yılı Van-Yonca Tepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", 22. <i>Kazı Sonuçları Toplantısı</i> 1, Ankara: 369-384.

Belli, O. ve A. Ceylan	
2002	"Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan", <i>TÜBA-AR</i> 5: 119-127.
Burney, C. A. ve D. Lang	
1971	<i>The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus.</i> London.
Ceylan, A.	
2001	"1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", <i>18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2</i> , Ankara: 71-82.
Ceylan, A.	
2002	"2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", <i>19. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2</i> , Ankara: 165-178.
Ceylan, A.	
2003	"2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması", <i>20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2</i> , Ankara: 311-324.
Çilingiroğlu, A.	
1982	"Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)", <i>Anadolu Araştırmaları</i> 8: 191-203.
Çilingiroğlu, A.	
1989	"Van-Dilkaya Höyüğü, 1987 Kazısı", <i>10. Kazı Sonuçları Toplantısı 1</i> , Ankara: 261-272.
Çilingiroğlu, A.	
1990	"Van-Dilkaya Höyüğü, 1988 Kazısı", <i>11. Kazı Sonuçları Toplantısı 1</i> , Ankara: 247-254.
Çilingiroğlu, A.	
1997	<i>Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı</i> , İzmir.
Çilingiroğlu, A. ve Z. Derin	
1992	"Van-Dilkaya Kazısı, 1990", <i>13. Kazı Sonuçları Toplantısı 1</i> , Ankara: 403-422.

Derin, Z.	
1993	<i>Demir Çağ'da Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri</i> , İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
Diakonof, I. M. ve S. M. Kashkai	
1981	<i>Répertoire Geographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts.</i> Wiesbaden.
Dönmez, Ş.	
2000	"Adana Müzesinden Boya Bezekli Bir Geç Demir Çağı Testisi", <i>Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi</i> 1: 5-8.
Dupré, S.	
1983	<i>Porsuk I: La Céramique de l'Age du Bronze et de l'Age du Fer</i> , Inst.Franç.Études Anatol., ERC: Mémoire, Paris.
Ender, B.	
2006	<i>Erzincan (Büyükdıç) ve Erzurum (Güllüdere, Tasmasor, Tetikom, ve Mağaratepe) Kazılarında Ele Geçen Demir Çağı'na Ait Seramiklerin XRF Tekniği İle İncelenmesi</i> , Ankara, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
Erdal, Y. S.	
Basımda	"Tasmasor Demir Çağı İskeletlerinin Antropolojik Açidan Değerlendirilmesi", S.Y.Şenyurt (Ed), <i>Tasmasor</i> , Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtama Kazıları Yayınları: 4, (Basımda).
Erzen, A.	
1984	<i>Doğu Anadolu ve Urartular. Eastern Anatolia and Urartians.</i> Türk Tarih Kurumu Yayınları 20, Ankara.
Garstang, J. ve O. R. Gurney	
1959	<i>The Geography of Hittite Empire.</i> (Occasional Papers of the British Institute of Archaeology in Ankara, no. 5).London.

Genz, H.	
2004	<i>Büyükaya 1: Die Keramik der Eisenzeit. Funde aus den Grabungskampagnen 1993 bis 1998, Boğazköy-Hattuša 21, Mainz.</i>
Ghirshman, R.	
1954	<i>Susanın Misyonu: Pers-Ahemenid Köyü, İran'da Arkeolojik Misyonun Anıları, Cilt. 36. Fransız Üniversiteleri Yayınları, Paris.</i>
Güneri, A. S.	
1992	"Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", <i>Türk Arkeoloji Dergisi</i> 30: 149-195.
Güneri, A. S.	
2002	"1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Son Tunç - Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", <i>Olba</i> 5: 1-58.
Güneri, A. S., Erkmen M. ve B. Gönültaş	
2003	"Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları", 24. <i>Kazı Sonuçları Toplantısı 1</i> , Ankara: 249-258.
Haerinck, E.	
1989	"The Achaemenid (Iron Age IV) Period in Gilani Iran", Meyer, K. De et Haerinck, E. (Eds.), <i>Archaeologia Iranica et Orientalis 1. Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe</i> , Peeters, Gent: 455-474.
Henrickson, R. C.	
1993	"Politics, Economics and Ceramic Continuity at Gordion in the Late Second and First Millennia B.C.", W. D. Kingery (Ed.), <i>Social and Cultural Context of New Ceramic Technologies</i> . Westerville: 89-176.

Henrickson, R. C.	
1994	"Continuity and Discontinuity in the Ceramic Tradition of Gordion during the Iron Age", A. Çilingiroğlu and D. H. French (Eds.), <i>Anatolian Iron Ages 3</i> . The Proceedings of the third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990. BIAA Monograph 16. Ankara: 95-129.
Henrickson, R. C. ve M.J. Blackman	
1996	"Large-scale Production of Pottery at Gordion: A Comparison of the Late Bronze and Early Phrygian Industries", <i>Paléorient</i> 22 (1): 67-87.
Henrickson, R. C. and M. M. Voigt,	
1998	"The Early Iron Age at Gordion: The Evidence from the Yassihöyük Stratigraphic Sequence", N. Tuna, Z. Aktüre and M. Lynch (Eds.), <i>Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism</i> , Proceedings of an International Symposium on the Archaeology, History and Ancient Languages of Thrace and Phrygia, Ankara, 3-4 June 1995, Ankara: 79-106.
Herodotos	
2002	<i>Herodot Tarihi</i> , Çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
Herzfeld, E.	
1968	<i>The Persian empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East</i> . Wiesbaden.
Işıklı, M.	
2000	"M.Ö. 1. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında 'Diauehi Krallığı'", <i>Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi</i> 6: 49-72.
Kaman-Kalehöyük	
1992-1998	<i>Kaman-Kalehöyük 1-7</i> , Anatolian Archaeological Studies, Middle East Culture Cent., Tokyo.
Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M. ve B. Can	
2003	"2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması", <i>20. Araştırma Sonuçları Toplantısı</i> 1, Ankara: 345-356.

Kaygaz, N.	
2002	<i>Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Merkezleri</i> . Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
Kleiss, W. ve S. Kroll	
1976	"Zwei Plätze des 6. Jahrhunderts v. Chr. in Azerbaidjan: A. Die Bauten, B. Die Keramik", <i>Archäologische Mitteilungen Aus Iran</i> 9. Berlin: Reimer. 107-124.
Koçhan, N., Karaosmanoğlu, M. ve B. Can	
2005	"Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri" Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya I: 3-14.
Koşay, H. Z.	
1974	"Erzurum Çevresinin Dip Tarihi", <i>50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi</i> , Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum: 39-64.
Koşay, H. Z. ve K. Turfan	
1959	"Erzurum-Karaz kazısı raporu", <i>Bellekten</i> 23: 349-413.
Koşay, H. Z. ve H. Vary	
1964	<i>Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu/Die Ausgrabungen von Pulur Bericht über die Kampagne von 1960</i> . Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
Koşay, H. Z. ve H. Vary	
1967	<i>Güzelova Kazısı / Ausgrabungen von Güzelova</i> , Atatürk Üniversitesi Yayınları 24.
Kozbe, G., Çevik, Ö. ve H. Sağlamtimur	
2001	"Pottery", A. Çilingiroğlu and M. Salvini (Ed.), <i>Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eidudu-kai 1989-1998</i> , Dokumenta Asiana VI, Roma, Istituto Per Gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici CNR: 85-153.
Köroğlu, K.	
2001	"Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", <i>Bellekten</i> LXIV/241: 717-741.

Köroğlu, K.	
2005	The Northern Border of the Urartian Kingdom”, A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (Eds.), <i>Anatolian Iron Ages 5</i> . British Institute at Ankara: 99-106.
Kroll, S.	
1976	<i>Keramik Urartäischer Festungen in Iran. Ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch-Azerbaidjan</i> . Archaeologische Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband 2. Berlin: Reimer.
Luckenbil, D. D.	
1926	<i>Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon</i> , Ancient Records of Assyria and Babylonia Vol 1., University of Chicago Pres, Chicago.
Macqueen, J. G.	
1986	<i>The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor</i> . London.
Marro, C.	
2004	“Upper Mesopotamia and the Caucasus: An Essay on the Evolution of Routes and Road Networks from the Old Assyrian Kingdom to the Otoman Empire”, A.Sagona (Ed.) <i>A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney</i> . Ancient Near Eastern Studies Supp. 12, Herent: 91-120.
Moorey, P. R. S.	
1980	<i>Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Hüyük</i> , Oxford.
Omura, S. ve başk.	
2000-2005	<i>Kaman-Kalehöyük 9-14</i> , Anatolian Archaeological Studies, JIAA, Tokyo.
Ökse, A. T.	
1988	“ <i>Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostananatoliens: Mit dem Schwerpunkt Karakaya-Stauseegebiet am Euphrat</i> . Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 9. Berlin: Reimer.

Ökse, A. T.	
1993	<i>Ön Asya Arkeolojisi Seramik Terimleri Sözlüğü</i> , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Ökse, A. T.	
2002	<i>Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendime Yöntemleri</i> , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Özet, A.	
2001	"Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Yüzük Kaşları" <i>Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi</i> 2: 83-94.
Özfırat, Ö.	
2001	<i>Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. 2. Binyıl)</i> , Arkeoloji ve Sanat Yayınları: Eski Anadolu Uygarlıkları, İstanbul.
Özfırat, A. ve C. Marro	
2005	"2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", 22. <i>Araştırma Sonuçları Toplantısı</i> 2, Ankara: 299-316.
Özgüç, T.	
1978	<i>Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar</i> <i>Excavations at Maşat Höyük and Investigations in its Vicinity</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Özgüç, T.	
1982	<i>Maşat Höyük 2, Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi / A Hittite Center Northeast of Boğazköy</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Poppa, R.	
1978	<i>Kamid el-Loz. 2. Der eisenzeitliche Friedhof. Befunde und Funde (= Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde Band 18)</i> , Bonn.
Russel, J. R.	
1984	"Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", <i>Anatolian Studies</i> 34: 171-201.

Russell, H. F.	
1980	<i>Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia: Based on a Survey by Charles Burney of Sites along the Euphrates and around Lake Van</i> (BAR International Series 85), Oxford.
Sagona, A., Pemberton, E. ve I. McPhee	
1992	"Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Second Preliminary Report", <i>Anatolian Studies</i> 42: 29-46.
Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C. ve I. Thomas	
1996	"Excavations at Sos Höyük, 1995", <i>Anatolian Studies</i> 46: 27-52.
Sagona, A. ve C. Sagona	
2004	<i>Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province</i> , Ancient Near Eastern Studies, Supplement Series 14. Louvain: Peeters Press.
Sagona, C.	
1999	"An Archaeological Survey of the Erzurum Province, 1999: The Region of Pasinler", <i>Ancient Near Eastern Studies</i> 36: 108-131.
Sagona, C.	
2004	"Literary Tradition and Topographic Commentary", A. Sagona and C. Sagona, <i>Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I. An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province</i> . Ancient Near Eastern Studies Supplement 14, Louvain-Paris-Dudley, MA.:25-71.
Sams, G.K.	
1971	<i>The Phrygian Painted Pottery of Early Iron Age Gordion: and its Anatolian Setting</i> , University Microfilms Internat Michigan.
Sams, G. K.	
1994	<i>The Gordion Excavations Final Report 4: The Early Phrygian Pottery</i> , University Museum Monographs, Philadelphia.

Seeher, J.	
1993	"Tod und Bestattung in der Vorgeschichte/Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü", <i>Arkeoloji ve Sanat</i> 59, İstanbul: 2-8
Seeher, J.	
2000	"Die Eisenzeit in Zentralanatolien im Lichte der keramischen Funde vom Büyükkaya in Boğazköy- Hattuşa / Boğazköy-Hattuşa-Büyükkaya Keramik Buluntuları Işığında Orta Anadolu'da Erken Demir Çağı" <i>Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi</i> 3: 15-34.
Sevim, A., Gözlük Kırmızıoğlu, P., Yiğit, A., Özdemir, S. ve Ö. Durgunlu	
Basımda	"Erzurum/Güllüdere İskeletlerinin Paleoantropolojik Açısından Değerlendirilmesi" 22. <i>Arkeometri Sonuçları Toplantısı</i> , (Basımda).
Sevin, V.	
1987	"Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", 4. <i>Araştırma Sonuçları Toplantısı</i> , Ankara: 279-300.
Sevin, V.	
1988	"Elazığ – Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", 5. <i>Araştırma Sonuçları Toplantısı</i> 2., Ankara: 1-44.
Sevin, V.	
1989	"Elazığ – Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", 6. <i>Araştırma Sonuçları Toplantısı</i> , Ankara: 451-500.
Sevin, V.	
1991	"Elazığ Yöresi Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", <i>Höyük</i> : 54-64.
Sevin, V.	
1998	"Van/Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği", G. Arsebük, M. J. Mellink ve W. Schimer (Eds.), <i>Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar</i> , İstanbul: 715-726.

Sevin,V., Kavaklı, E. ve A. Özfırat	
1998	"Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları", <i>19. Kazı Sonuçları Toplantısı</i> 1, Ankara: 571-590.
Sevin,V., Özfırat, A. ve E. Kavaklı	
1999	"Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", <i>Belleten</i> 63: 847-867.
Sevin, V., Kavaklı, E. ve A. Özfırat	
2000	"Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", <i>21. Kazı Sonuçları Toplantısı</i> 1, Ankara: 409-420.
Sinclair, T. A.	
1989	<i>Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey</i> , Vol. 2, London.
Sözer, A. N.	
1970	<i>Erzurum Ovasının Beşerî ve İktisadî Coğrafyası</i> , Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
Sözer, A. N.	
1974	"Erzurum Coğrafyası: Tabiî ve Beşerî Özellikler", <i>50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi</i> , Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum: 27-38.
Stronach, D.	
1978	<i>Pasargade: A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies From 1961 to 1963</i> , at the Clarendon Press, Oxford.
Summers, G. D.	
1993	"Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey", <i>Anatolian Studies</i> 43: 85-108.
Şenyurt, S. Y.	
2005a	"Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Tetiköy Höyük (Erzurum) Kurtarma Kazısında Açığa Çıkarılan Orta-Geç Demir Çağı Mezarları". <i>İdol</i> 27: 10-14.

Şenyurt, S. Y.	
2005b	<i>Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları / Baku-Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Archaeological Surveys, 2002, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Proje Dokümanı / Baku-Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Surveys Project Document, Ankara.</i>
Şenyurt, S. Y.	
2006	<i>Büyükardıç, Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi / An Early Iron Age Hilltop Settlement in Eastern Anatolia, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtama Kazıları Yayınları: 2 / Baku- Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Publications of Archaeological Salvage Excavations: 2, Ankara.</i>
Şenyurt, S. Y. ve H. Ekmen	
2005	<i>Tetikom, Pasinler Ovasında Bir Demir Çağı Yerleşimi / Tetikom, An Iron Age Settlement in Pasinler Plain, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtama Kazıları Proje Dokümanları: 1 / Baku- Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Salvage Excavations Project Documents: 1, Ankara.</i>
Şenyurt, S.Y. ve R. İbiş	
2005a	<i>"BTC Ham Petrol Boru Hattı Güzergahı 2002 Yılı Yüzey Araştırmaları: Erzurum ve Erzincan Çevresi Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı Yerleşimleri / BTC Crude Oil Pipeline 2002 Surveys: Chalcolithic and Early Bronze Age Settlements of Erzurum and Erzincan Provinces" S.Y. Şenyurt (Ed.), Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları / Baku-Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Archaeological Surveys, 2002, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Yüzey Aştırmaları Proje Dokümanı / Baku-Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Surveys Project Document, Ankara: (Türkçe) 55-113, (İngilizce) 341-397.</i>
Şenyurt, S.Y. ve R. İbiş	
2005b	<i>"BTC Ham Petrol Boru Hattı Güzergahı 2002 Yılı Yüzey Araştırmaları: Erzurum ve Erzincan Çevresi Demir Çağı</i>

	Yerleşimleri/ BTC Crude Oil Pipeline 2002 Surveys: Iron Age Settlements of Erzurum and Erzincan Provinces” S.Y. Şenyurt (Ed.), <i>Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları / Baku-Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Archaeological Surveys, 2002</i> , Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Yüzey Aştırmaları Proje Dokümanı / Baku-Tblisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Archaeological Surveys Project Document, Ankara: (Türkçe) 115-201, (İngilizce) 399-485.
Şenyurt, S.Y., Kamış, Y. ve A. Akçay	
Basımda	“Tasmasor Geç Demir Çağı Seramikleri”, S.Y.Şenyurt (Ed), <i>Tasmasor</i> , Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtama Kazıları Yayınları: 4, (Basımda).
Tarhan, T. ve V. Sevin	
1993	“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları,1991”, <i>14. Kazı Sonuçları Toplantısı</i> 1, Ankara: 407-431.
Tarhan, T. ve V. Sevin	
1994	“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları”, <i>Bellekten</i> 62. Sayı 220: 843-883.
Tarkan, T.	
1974	“Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi”, <i>50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi</i> , Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum: 7-26.
Texier, C.	
2002	<i>Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi</i> , Cilt. 3, Çev. A.Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
Uçankuş, H.T.	
2002	<i>Ana Tanrıça Kybele'nin Ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia</i> , (Kültür Rehberi), TC. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi 348, Ankara.
Ünal, A.	
2005	“Hititlerle Çağdaş Anadolu Topluluklarında Göçebelik”, <i>Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2003-2004 Yıllığı</i> , Sayı. 17, Ankara: 279-296.

Von der Osten, H. H.	
1937	<i>The Alishar Hüyük: Seasons of 1930-32, Part 1</i> , Oriental Institute Publications, Chicago.
Von der Osten, H. H.	
1952	"Die urartäische Töpferei aus Van und die Möglichkeiten ihrer Einordnung in die anatolische Keramik", <i>Orientalia</i> 21: 307-328.
Yağcı, R.	
1993	"Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Akhaemenid Cam Mühürleri", <i>Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı</i> , T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara:138-166
Yakar, J.	
1992	"Beyond the eastern borders of the Hittite Empire: An Archaeological assesment", H. Otten, H. Ertem, E. Akurgal, A. Süel (Eds.), <i>Hittite and Other Anatolian and Near Easterns Studies in Honour of Sedat Alp</i> , Ankara: 507-520.
Yakar, J.	
2000	<i>Ethnoarchaeology of Anatolia. Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages</i> . Jerusalem.
Young Jr., T. C.	
1969	<i>Excavations at Godin Tepe: First Progress Report</i> (ROM Art and Archaeology Occasional Paper 17), Ontario.
Young Jr., T. C. ve L. Levine	
1974	<i>Excavations of the Godin Project: Second Progress Report</i> (ROM Art and Archaeology Occasional Paper 26), Ontario.

Tablo 1.

No	Mal Grubu	Alt Grup	
1	Siyah Mallar	1A	Perdahlı Mallar
2	Gri Mallar	2A	Perdahlı Mallar
3	Koyu Gri Hamurlu-Kahverengi Astarlı	3A	Perdahlı Mallar
		3B	Perdahsız Mallar
4	Siyah Hamurlu İnce Bej Astarlı	4A	Perdahlı Mallar
5	Kalın Siyah Özlü Kırmızı	5A	Perdahlı Mallar
		5B	Perdahsız Mallar
		5E	Dışı Perdahlı Mallar
6	Kırmızı Hamurlu Astarlı	6A	Perdahlı Mallar
		6B	Perdahsız Mallar
		6D	İçi Perdahlı Mallar
		6E	Dışı Perdahlı Mallar
7	Kırmızı Hamurlu İnce Krem Astarlı	7A	Perdahlı Mallar
8	Boya Bezemeli İnce Mallar	8A	Kalın Bant Boyalı
		8B	Krem Astarlı, Kırmızı ve Siyah Boyalı
		8C	Krem Panel İçine Kırmızı ve Siyah Boyalı

Tablo 2.

Ana Mal Grubu	Profil Adedi	Yüzdelik Oranı
1. Mal Grubu	6	%1
2. Mal Grubu	18	%2
3. Mal Grubu	182	%18
4. Mal Grubu	20	%2
5. Mal Grubu	363	%35
6. Mal Grubu	395	%38
7. Mal Grubu	33	%3
8. Mal Grubu	14	%1
TOPLAM	1031	%100

Tablo 3.

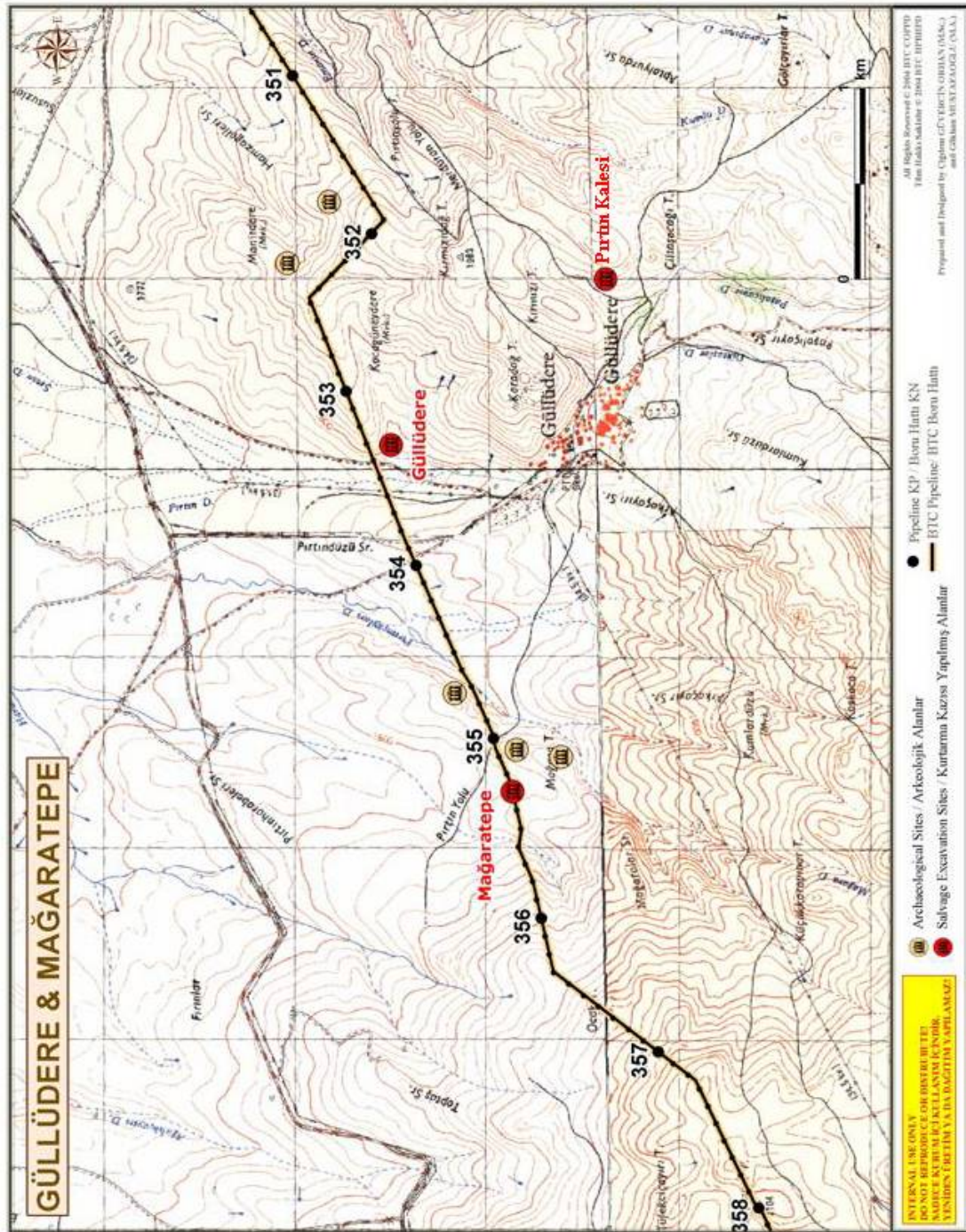
MAL NO	PERDAHLI	PERDAHSIZ	TOPLAM
1	6 %100	0 %0	6 %100
2	18 %100	0 %0	18 %100
3	112 %62	70 %38	182 %100
4	20 %100	0 %0	20 %100
5	171 %47	192 %53	363 %100
6	234 %59	161 %41	395 %100
7	33 %100	0 % 0	33 %100
8	0 %0	14 %100	14 %100
TPL	594 %58	437 %42	1031 %100

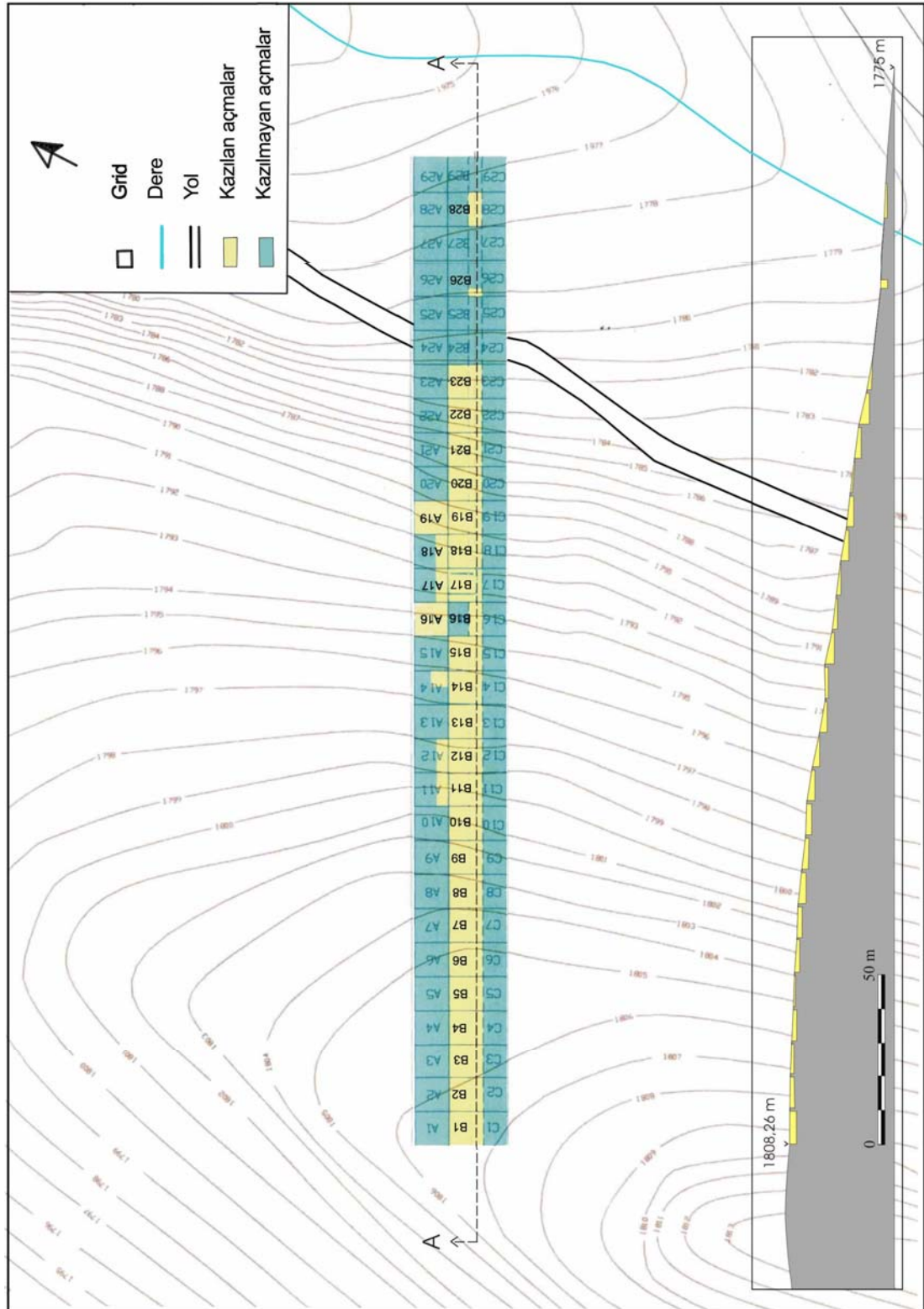
Tablo 4.

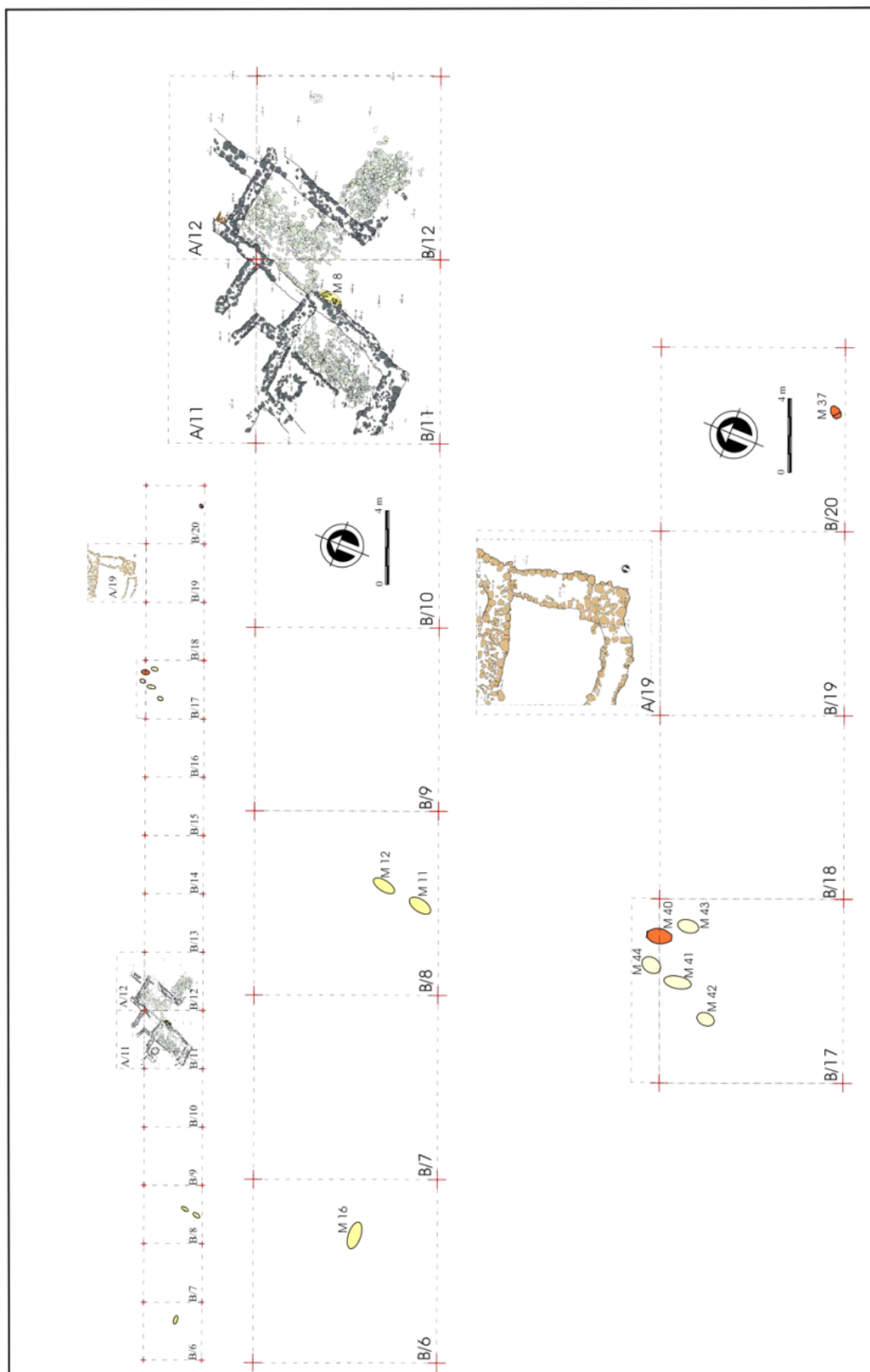
MAL NO.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	TPL
Pithos		1		6		9	42		5	2		62
Çömlek	11		2	64	7	78	116	9	8	4	2	301
Testi				1		1	9	2			2	15
Çanak	9		9	34	6	93	71	15	9	6	6	258
Altlık		1		1			1					3
Kulp	2	1		8	2	38	57	1	6			115
Düz Dıp	9	3		41	2	55	75	16	4	4		209
Halka Dıp			1			6	9	1			1	18
Akıtacaklı				2	2	2		1				7
TOPLAM												991

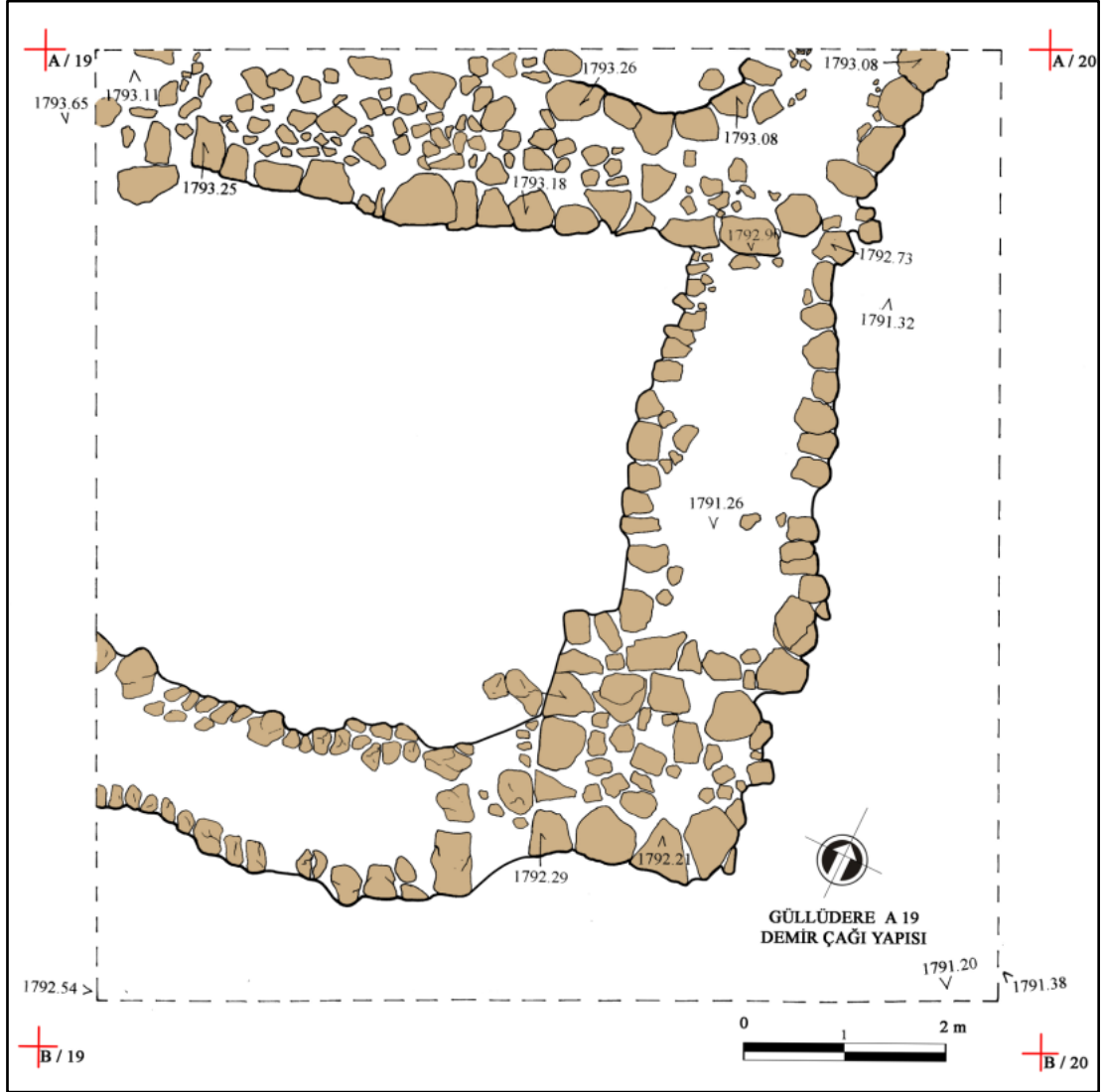
Tablo 5.

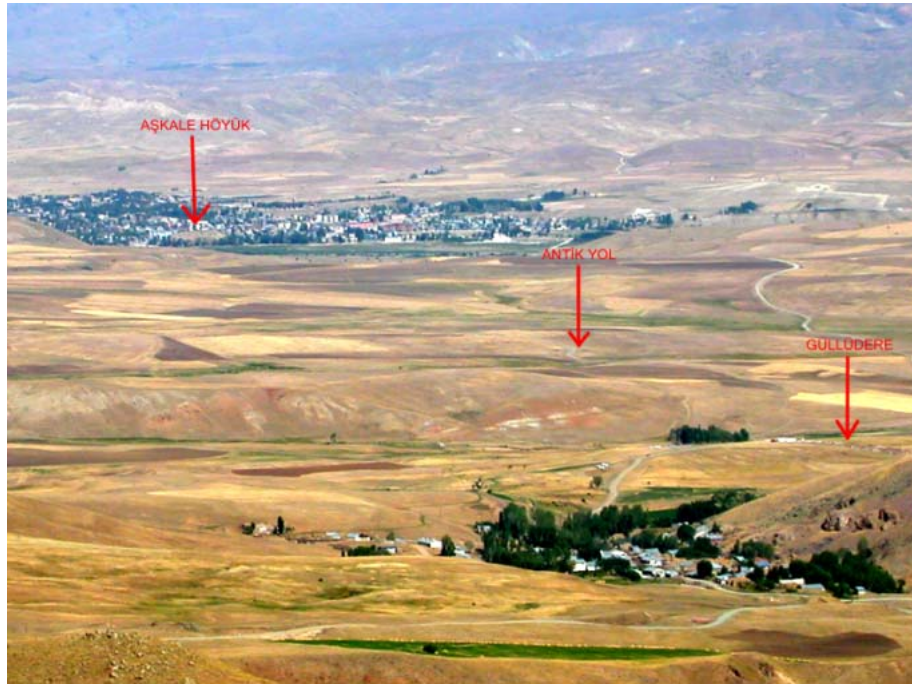
Mezar No	Cinsiyet	Yaş
GD M8	Erkek	Orta Erişkin
GD M11	Erkek	25-35 (O. E.)
GD M12	Kadın	Genç Erişkin
GD M16	Erkek	Orta Erişkin
GD M37	Bebek	6ay±3ay
GD M40	Erkek	Orta Erişkin
GD M41	Erkek	Orta Erişkin
GD M42	Erkek	25-35 (O. E.)
GD M43	Cins.Bilinmeyen.	20-25 (G. E.)
GD M44	Kadın	Orta Erişkin

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

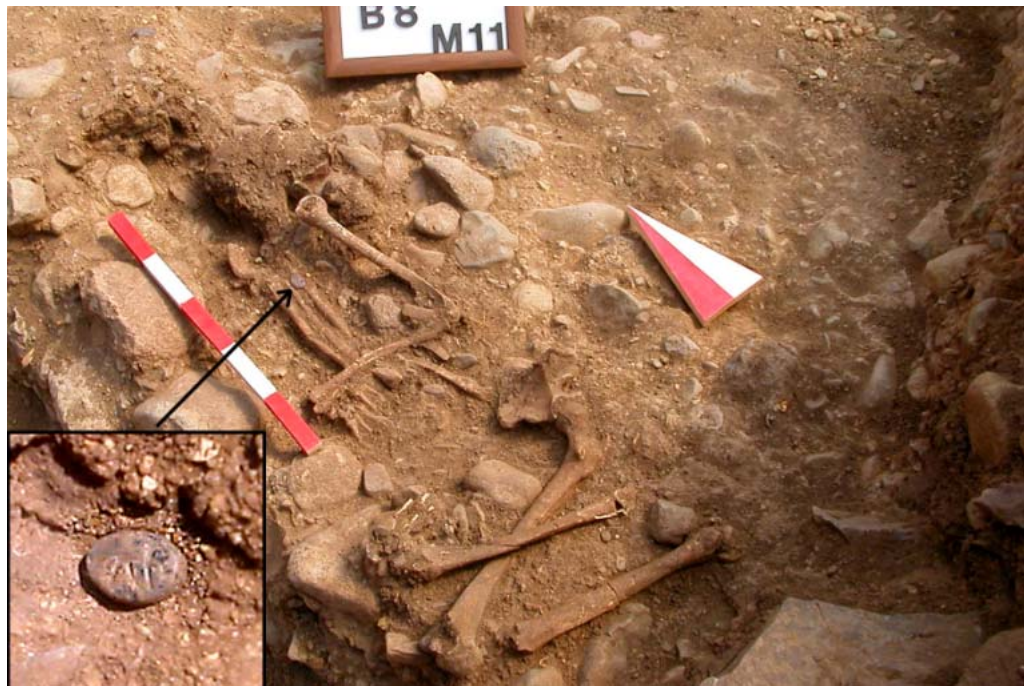
2

1

2

1

2

1

2

1

2

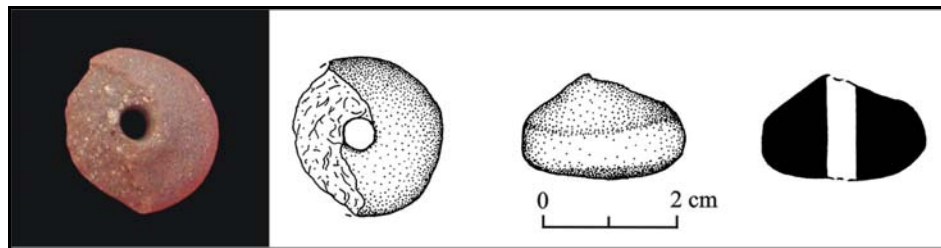

1

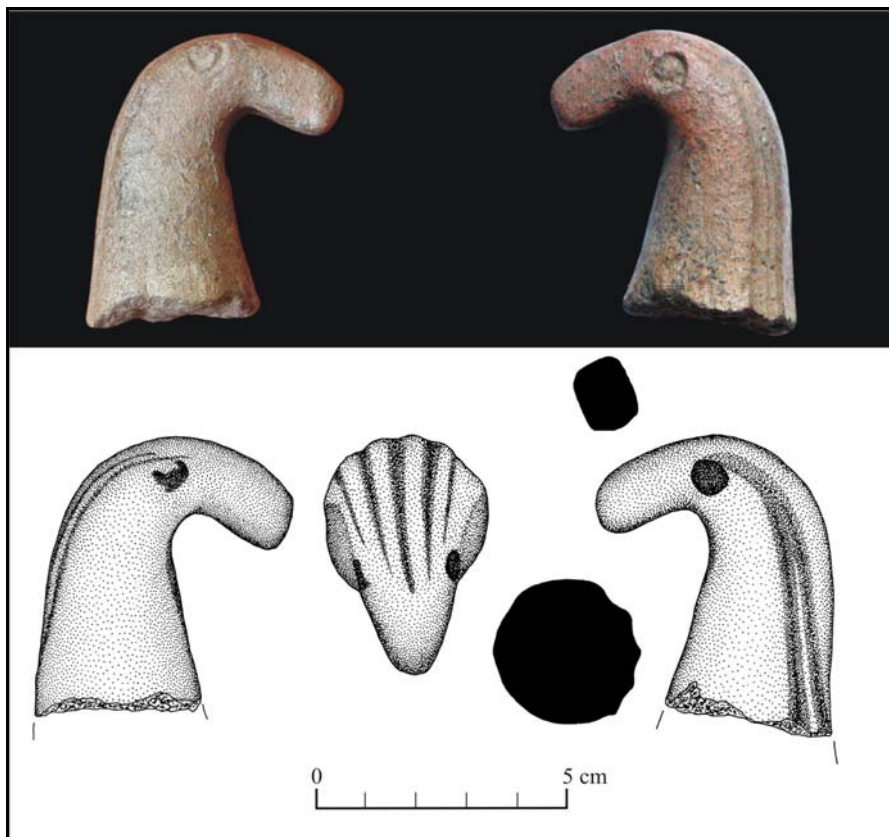

2

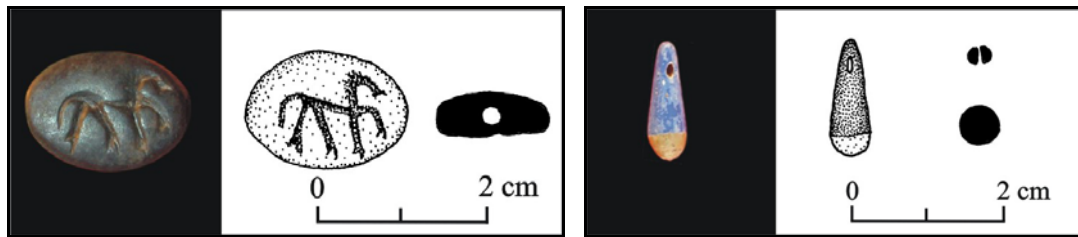

1

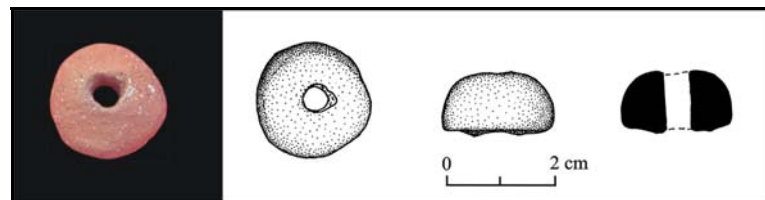

2

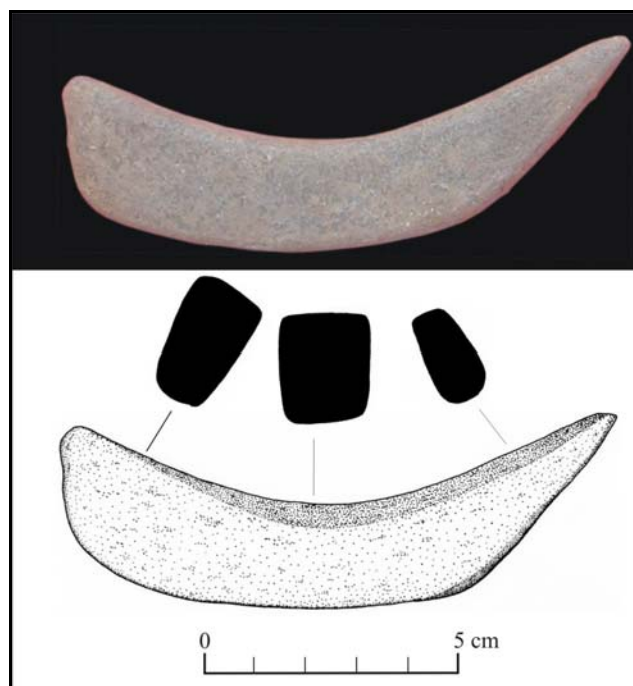

1

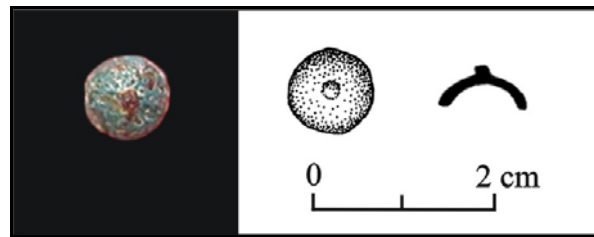
2

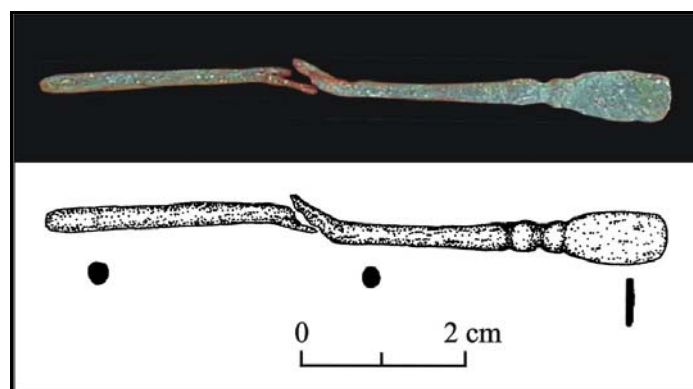
3

4

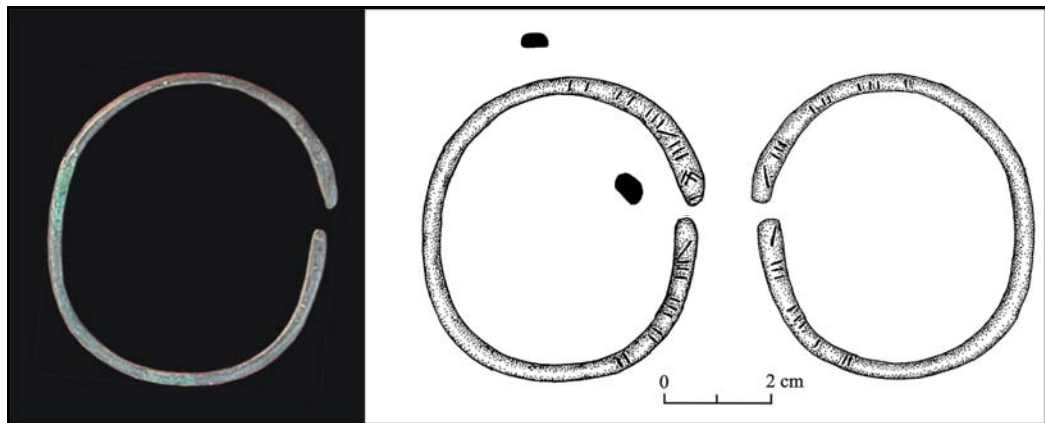
1

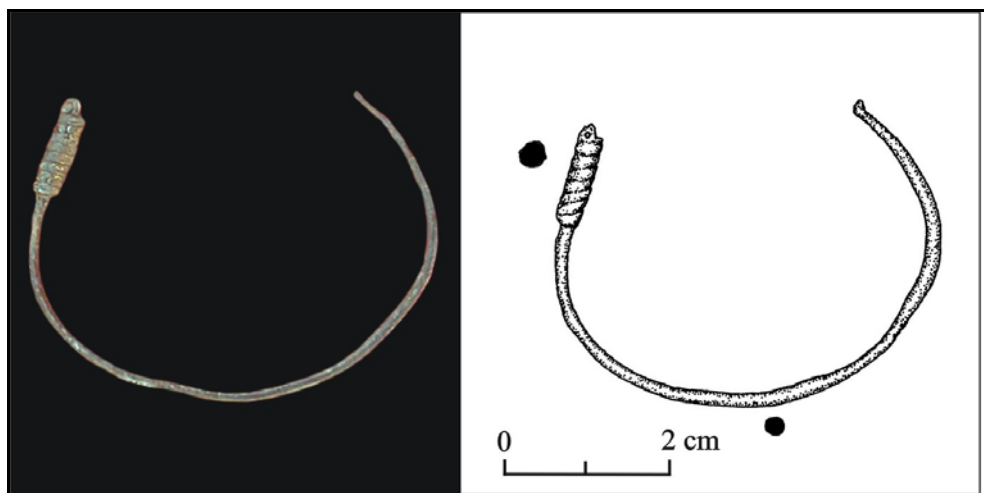
2

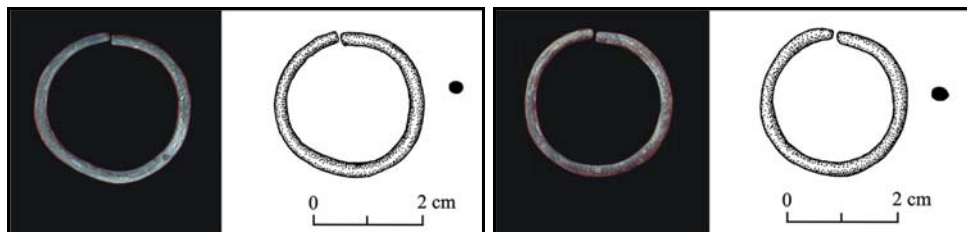
3

1

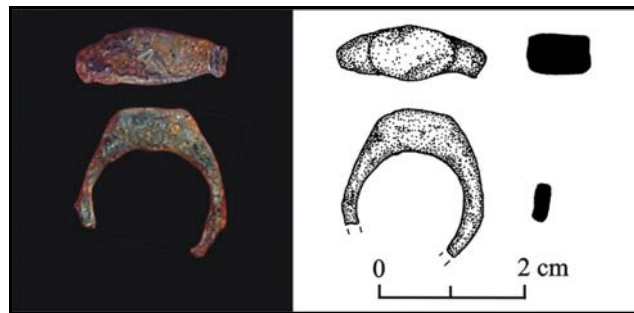

2

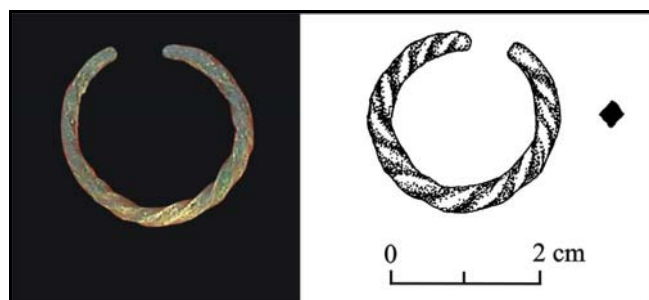

3

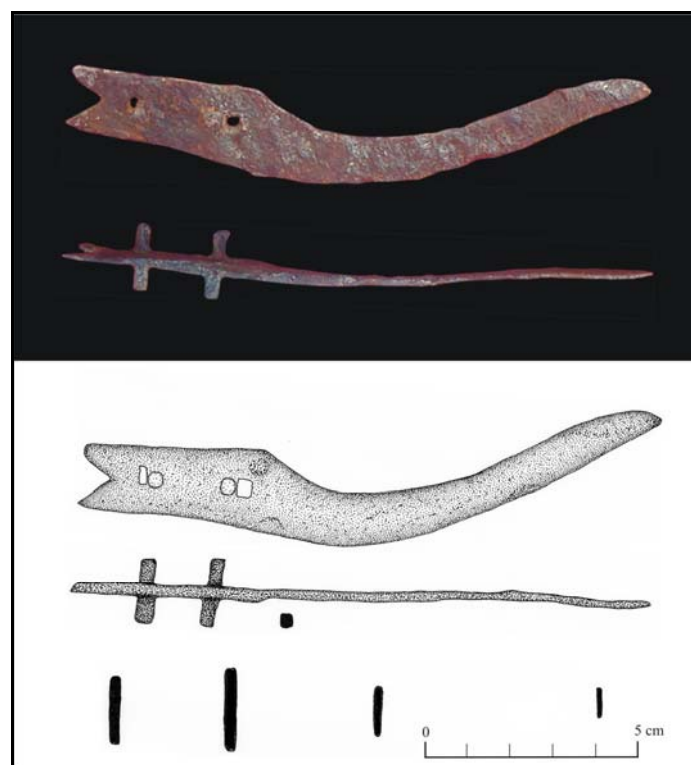
4

1

2

3

1

2

1

2

1

2

1

2

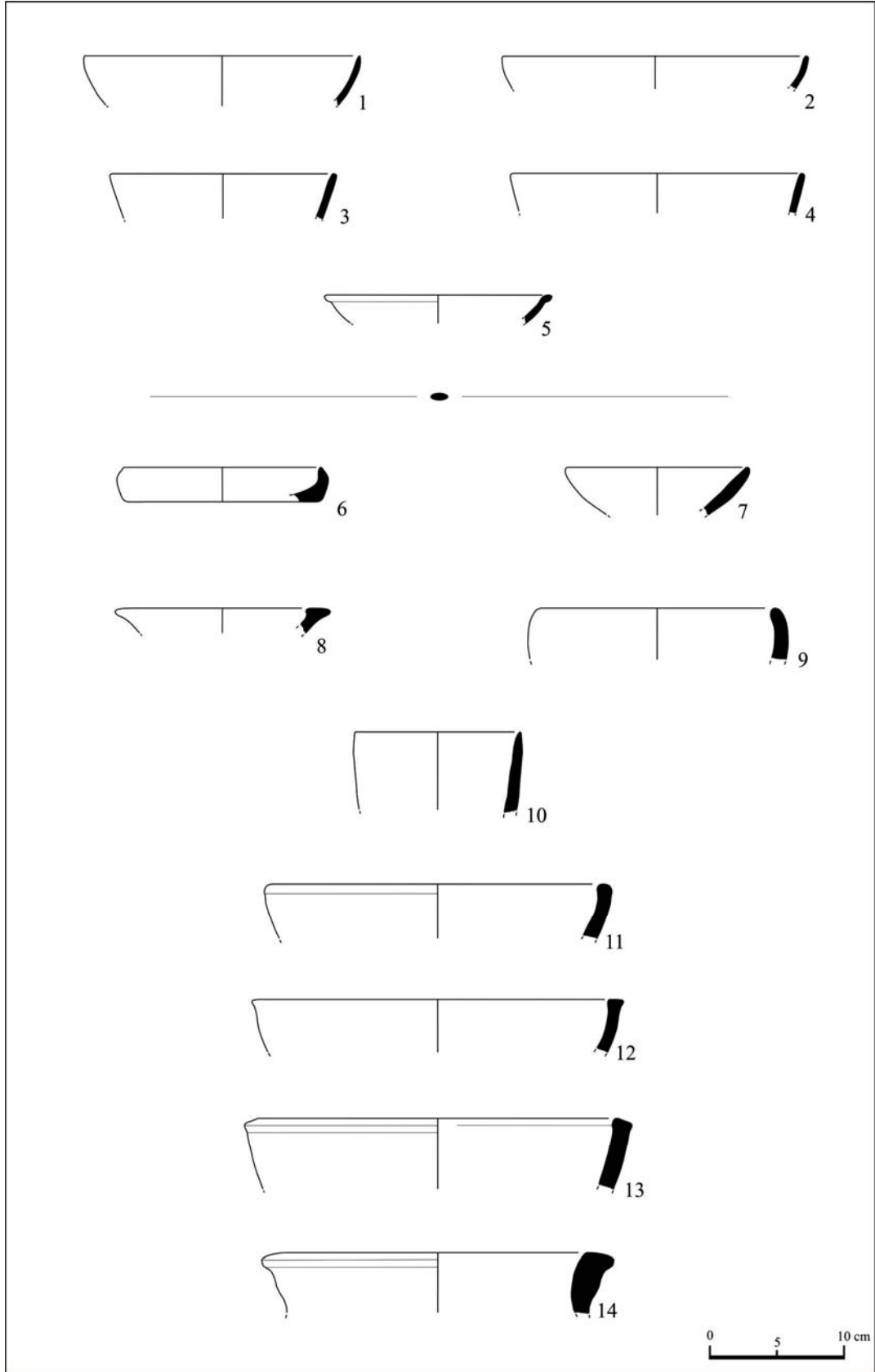
3

SERAMİK KATALOĞUNDA YERALAN KISALTMALAR

Ak.	Akamenid
DÇ	Demir Çağı
EDÇ	Erken Demir Çağı
GDÇ	Geç Demir Çağı
K	Konteks
Krş.	Karşılaştırma
M	Merkez
MN	Mal No
No.	Numara
ODÇ	Orta Demir Çağı
P	Part
T. No	Tip No
U	Urartu

Katalog 1.

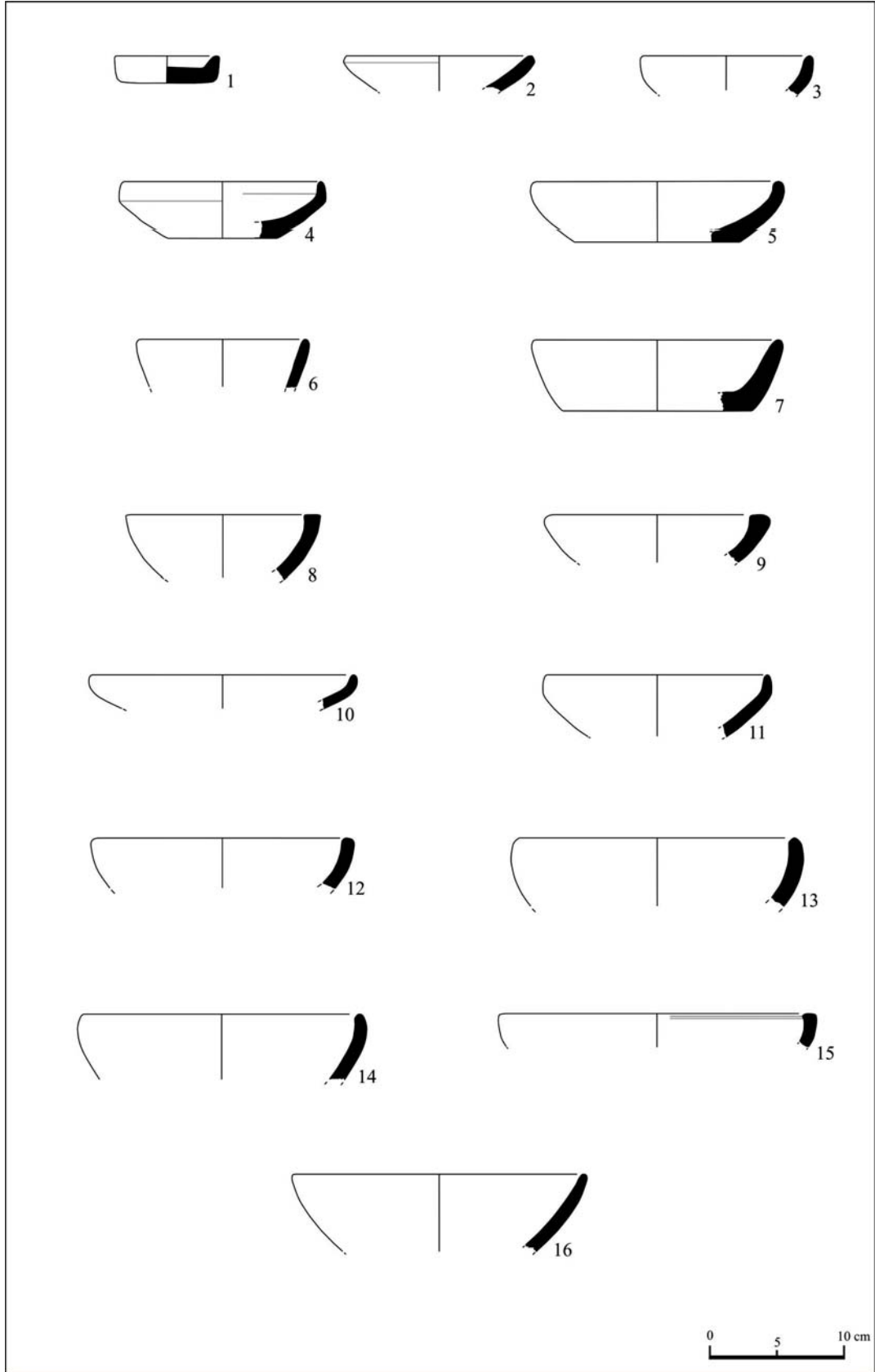
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-3	A 1b	1 A	Qal'eh Oghlu	U	Kroll 1976a: abb. 13: 3.
2	B-3	A 1b	1 A	Kale İsmail Ağa	800-600	Belgiorno v.d. 1984: fig. 54: 167.
3	B-3	B 2a	1 A	Kilise Tepe 2	500-300	Sagona v.e Sagona 2004: fig. 175: 4.
4	B-3	B 2a	1 A	Kilise Tepe 2	500-300	Sagona v.e Sagona 2004: fig. 175: 4.
5	B-3	A 8a	1 A			
6	B-10	A 10b	2 E			
7	B-18	A 1a	2 A	Van/Karagündüz Büyükkaya	GDÇ ODÇ	Kaygaz 2002: lev. 33: 7,8. Genz 2004: typ. A1
8	A-12	A 7a	2 A	Cimintepeler II. Büyüktepe	Ak. 8.-6. yy	Summers 1993: fig. 7: 6. Sagona v.d. 1992: fig. 5: 3.
9	B-18	B 7c	2 A	Uzub Tepe	U	Kroll 1976a: abb. 16: 11.
10	A-11	B 1a	2 A			
11	B-18	B 3a	2 A	Kaleköy Zingir Qal'eh Büyükkaya	ODÇ U EDÇ 3	Ökse 1988: abb. 55. Kroll 1976a: abb. 35: 6. Genz 2004: 21: 6.
12	B-18	B 9b	2 A	Büyükkaya	EDÇ 1	Genz 2004: taf. 1: 12.
13	A-11	B 8b	2 A	Büyükkaya	EDÇ-1-3	Genz 2004: typ A6.
14	A-19	F 6a	2 A			

Resim 1: 1-5 Siyah Seramikler, 6-14 Gri seramikler.

Katalog 2.

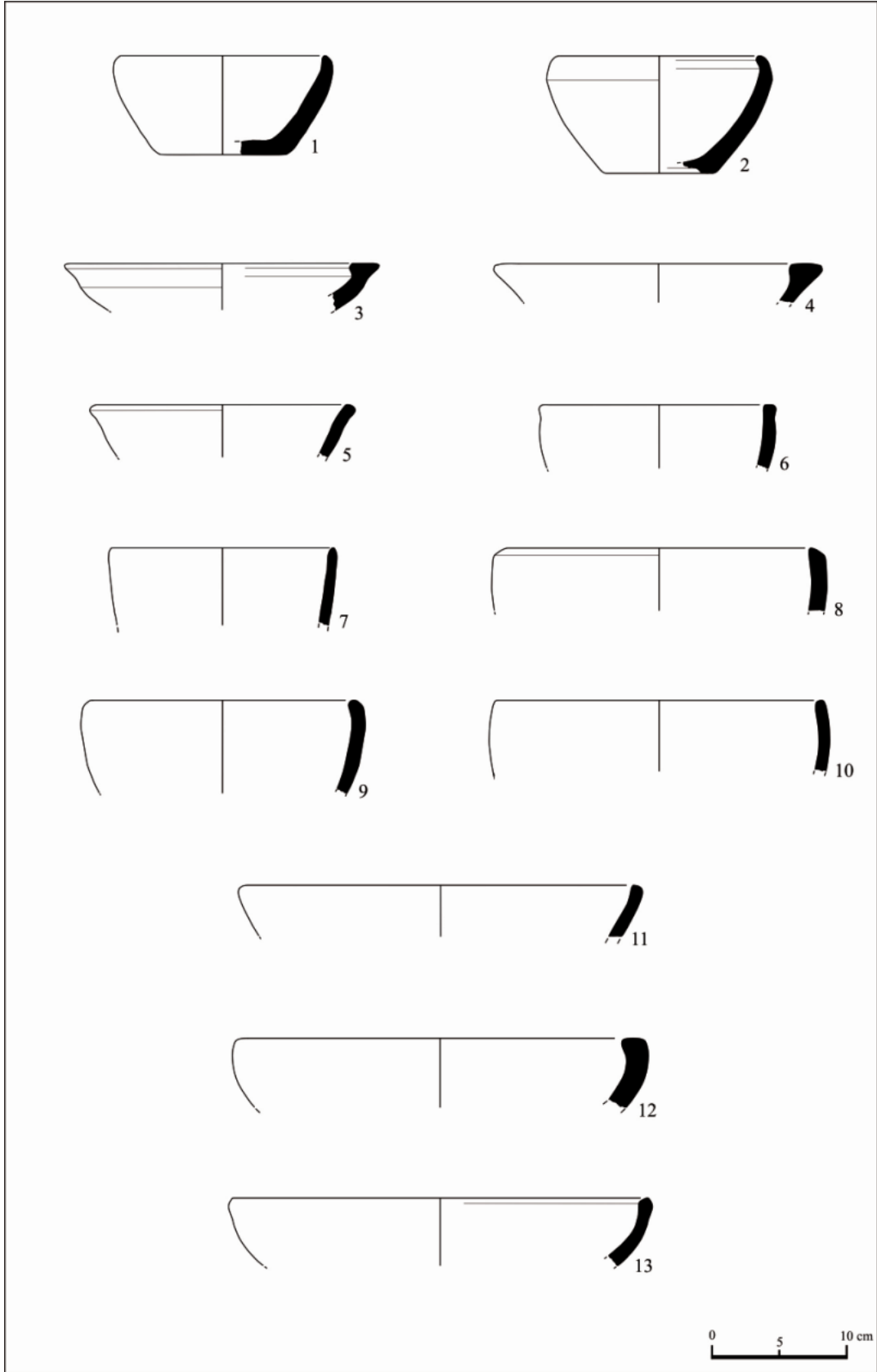
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	A-12	A 10a	3 A			
2	A-19	A 1a	3 B	Eymür Kale Kaleköy Büyükkaya	800-300 ODÇ ODÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 154: 1. Ökse 1988: abb. 316. Genz 2004: taf. 37: 1.
3	A-11	A 3a	3 A	Çeraqah-e Amir Büyükkaya Ardahan Kalecik Haroğlu	U EDÇ2-3 DÇ ODÇ	Kroll 1976a: abb. 26: 1. Genz 2004: tip. A2 Güneri 1992: res. 6: 3. Sevin 1988: res. 43: 1.
4	B-15	A 4a	3 E	Livar	U	Kroll 1976a: abb. 21: 8.
5	A-11	A 2a	3 A	Çay ıyolu Tepe 2 Büyükkaya	900-300 EDÇ-3	Sagona ve Sagona 2004: fig. 138: 2. Genz 2004: typ. A2.
6	A-11	B 2a	3 A	İvikler Tepe Kaleköy	900-300 ODÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 182: 1. Ökse 1988: abb. 5.
7	A-19	B 2a	10B			
8	B-18	B 3c	3 A	Çay ıyolu Tepe 4 Çeraqah-e Amir Van/Karagündüz Bostankaya Saz tepe Ardahan Kalecik	800-300 U GDÇ DÇ GDÇ DÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 141: 7. Kroll 1976a: abb. 26: 4. Kaygaz 2002: lev. 34: 2. Russell 1980: fig. 21. 264.5. Güneri 1992: res. 5: 1-2. Güneri 1992: res. 5: 3.
9	B-10	A 2c	10B	Büyükkaya	EDÇ1-3	Genz 2004: typ. B4.
10	B-18	A 2a	10B	Verahram Büyükkaya Aragats	U EDÇ2-3 U	Kroll 1976a: abb. 6: 3. Genz 2004: typ. A2. Avetisyan 2001: fig. 17: 3
11	B-19	B 2b	3 A	Seqindel Karahöyük	U DÇ	Kroll 1976a: abb. 29: 5. Russell 1980: fig. 19: 164.17.
12	B-15	B 3b	3 A	Qal'eh Oghlu Haroğlu Çorbulaq	U ODÇ 6.yy	Kroll 1976a: abb. 14: 7. Sevin 1988: res. 43: 4. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 1: 6.
13	B-15	B 3a	3 A	Qal'eh Siah Kaleköy	U ODÇ	Kroll 1976a: abb. 10: 1. Ökse 1988: abb. 33.
14	B-3	B 2b	3 A	Çeraqah-e Amir Tepe Lumbad	U U	Kroll 1976a: abb. 26: 7. Kroll 1976a: abb. 37: 2.
15	B-7	B 2c	3 B			
16	A-19	A 16b	3 A	Pulur/Gökçedere Kilise Tepe Sangar Qal'el Oghlu Seqindel Aragats Çorbulaq	900-300 900-300 U U U U 6. yy.	Sagona ve Sagona 2004: fig. 158: 3. Sagona ve Sagona 2004: fig. 172: 13. Kroll 1976a: abb. 3: 6. Kroll 1976a: abb. 14: 6. Kroll 1976a: abb. 30: 4. Avetisyan 2001: fig. 17: 5. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 1: 7.

Resim 2: Koyu gri hamurlu- kahverengi astarlı seramikler.

Katalog 3.

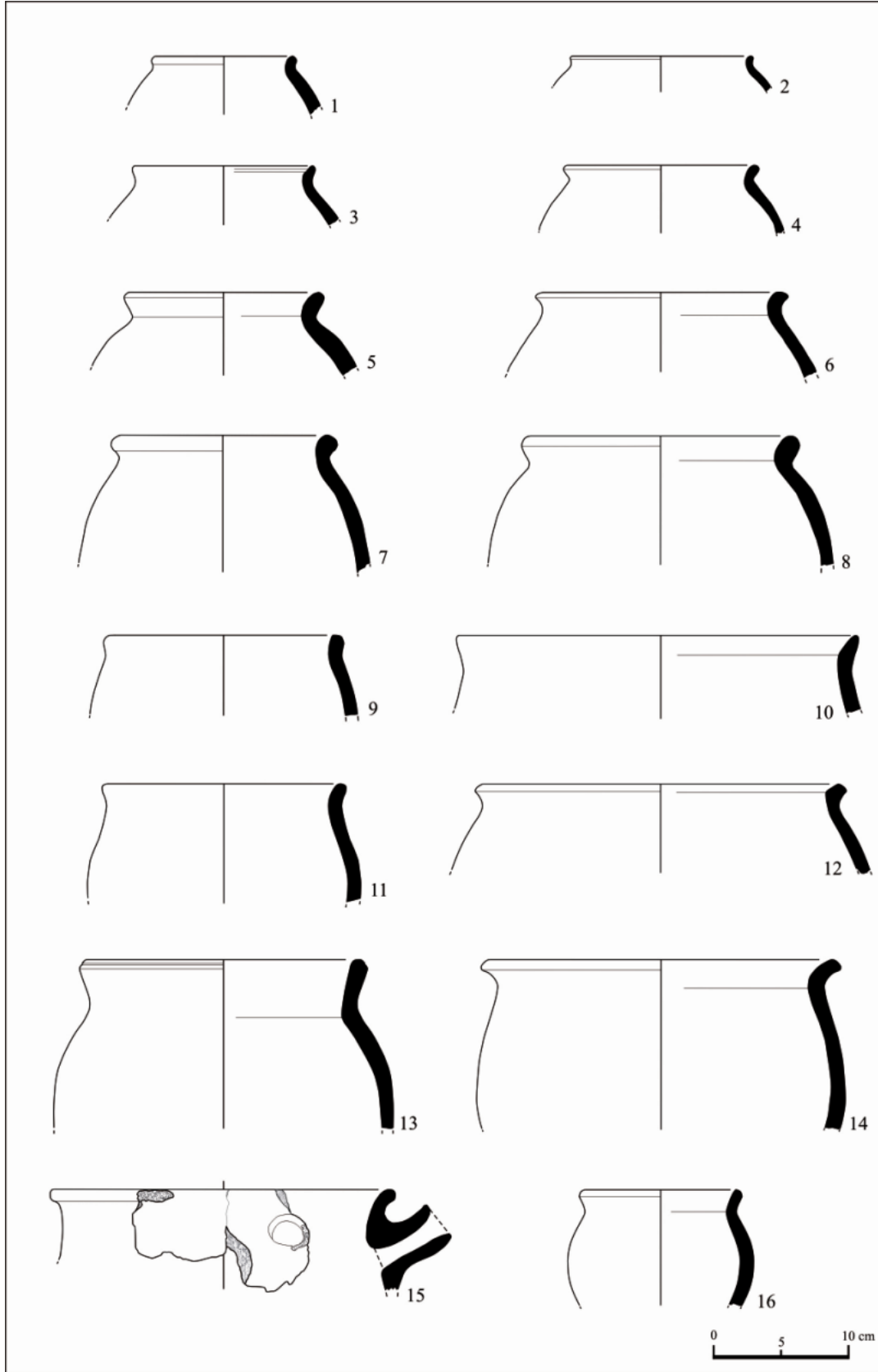
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-10	B 2b	3 E			
2	B-12	B 4a	3 B	Kaleköy Sos Höyük	ODÇ III. Tabaka	Ökse 1988: abb. 24. Güneri 1992: res. 6: 9.
3	A-18	A 7a	3 A	Cimintepe II. Alikelle Büyüktepe	Ak. 800-300 8.-6. yy.	Summers 1993: fig. 7: 7. Russell 1980: fig. 23: 213.18 Sagona v.d. 1992: fig. 5: 3.
4	A-19	A 7a	3 A	Cimintepe II. Kaleköy	Ak. ODÇ	Summers 1993: fig. 6: 2. Ökse 1988: abb. 324.
5	A-19	B 10b	3 A	Örenşar (6:1.2) Büyükkaya Değirmentepe	600-200 EDÇ 3 ODÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 178: 5. Genz 2004: taf. 20: 3. Ökse 1988: abb. 967.
6	B-9	B 8a	3 A	Büyükkaya Erzurum Alaca Cankurtarantepe	EDÇ 1 DÇ ODÇ	Genz 2004: taf. 2: 5. Güneri 1992: res. 5: 11. Sevin 1988: res. 11: 4.
7	A-11	B 1a	3 A	Kaleköy	ODÇ	Ökse 1988: abb. 4.
8	B-18	B 1b	3 A	Uğrak Taşlık Höy.	600-200	Sagona ve Sagona 2004: fig. 112: 7.
9	A-12	B 7c	3 A	Qal'eh Oghlu Büyükkaya	U EDÇ 2	Kroll 1976a: abb. 12: 7. Genz 2004: typ. B3.
10	B-3	B 7a	3 B	Büyükkaya Soğkom Tepesi	EDÇ 2 800-600	Genz 2004: taf. 6: 10. Russell 1980: fig. 22: 247.10.
11	B-19	B 2c	3 A	Köşkerbaba Sangar	ODÇ U	Ökse 1988: abb. 781. Kroll 1976a: abb. 3: 13.
12	B-15	B 3c	3 A	Kaleköy Büyükkaya Keçikıran Ardahan Kalecik Sos III	ODÇ EDÇ1-3 800-600 DÇ DÇ	Ökse 1988: abb. 56. Genz 2004: typ. B4. Russell 1980: fig. 23: 223.13. Güneri 1992: res. 5: 4 Güneri 1992: res. 5: 5.
13	B-17	A 2b	3 A	Çeraqah-e Amir Büyükkaya	U EDÇ 2	Kroll 1976a: abb. 26: 2. Genz 2004: taf. 8: 12.

Resim 3: Koyu gri hamurlu- kahverengi astarlı seramikler.

Katalog 4.

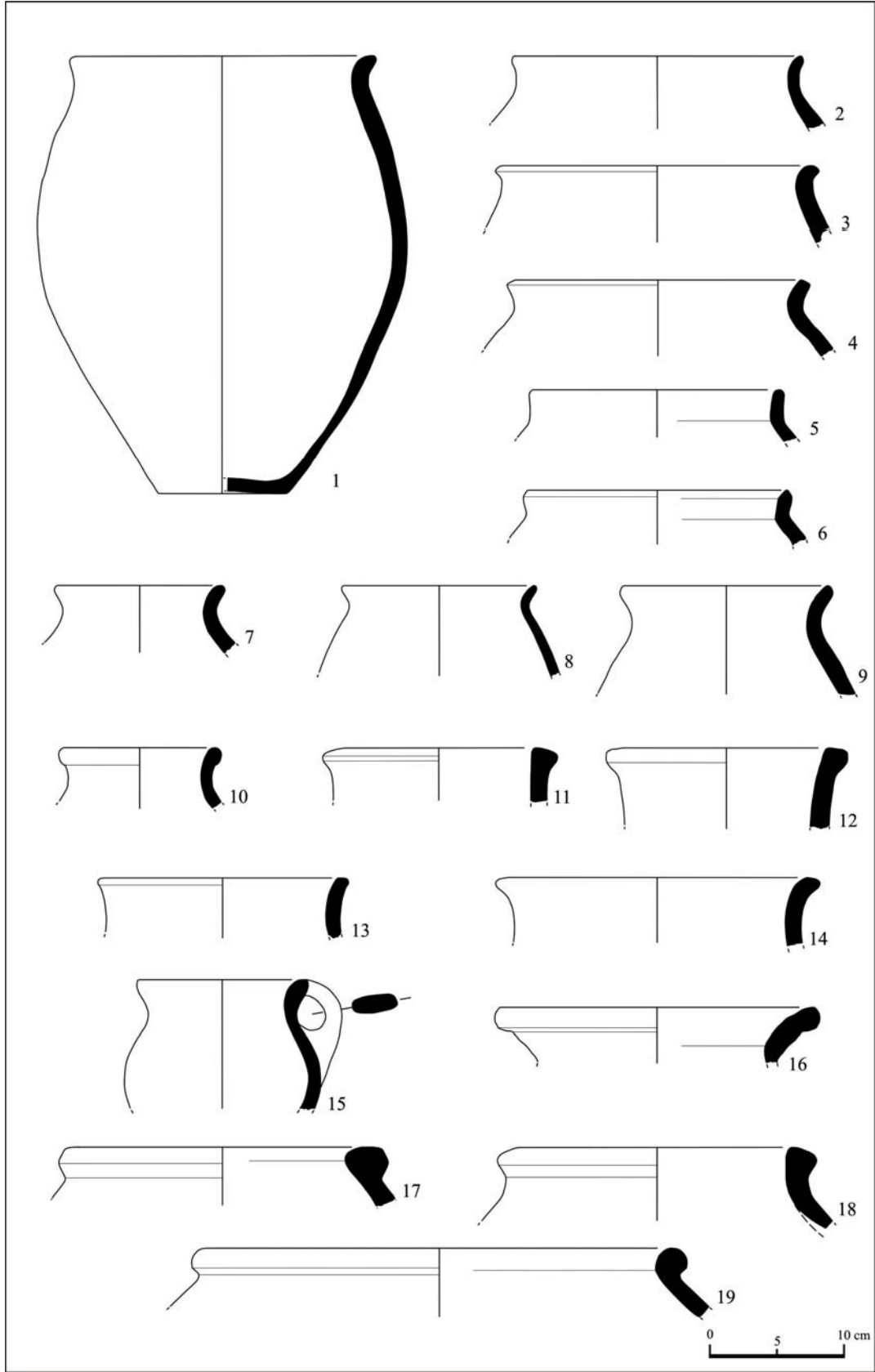
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-7	C6a	3 B	Bingöl/Samantepe	8.-7. yy.	Sevin 1989: res. 23: 11.
2	A-11	C2a	3 E	Yıldıztepe	8.-7. yy.	Sevin 1989: res. 41: 4.
3	B-14	C3a	3 B	Bingöl/Samantepe	8.-7. yy.	Sevin 1989: res. 23: 14.
4	A-11	C2a	3 A	Genefik Kalesi Ayanis	ODÇ 7. yy.	Sevin 1988: res. 27: 16. Kozbe v.d. 2001: pl. XVII: 23.
5	B-3	C2a	3 B	Danalu	U	Kroll 1976a: abb. 9: 12
6	A-11	C2a	3 A	Büyükkaya	EDÇ3- ODÇ	Genz 2004: taf. 24: 5; 53: 1.
7	B-3	C6c	3 A	Çengiler Tepe Van/Karagündüz Büyükkaya	900-300 GDÇ EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 191: 7. Kaygaz 2002: lev. 39: 4. Genz 2004: taf. 13: 9.
8	A-11	C2b	3 E	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: typ. D4.
9	A-19	C17a	3 A	Bingöl/Samantepe	8.-7. yy.	Sevin 1989: res. 24: 1.
10	B-11	C18c	3 D			
11	B-11	C17a	3 A	Kuh'e Zambil Büyükkaya	U EDÇ 2-3	Kroll 1976a: abb. 36: 14. Genz 2004: typ. D1.
12	B-15	C2d	3 A	Büyükkaya	EDÇ 2-3	Genz 2004: typ. C6.
13	B-12	C5a	3 E	Karaçayır Mevkii 1. Livar	1000-300 U	Sagona ve Sagona 2004: fig. 148: 9. Kroll 1976a: abb. 23: 8.
14	B-17	C18a	3 E	Büyükkaya	EDÇ	Genz 2004: taf. 29: 8.
15	B-11	C18d	3 E	Karaçayır Mevkii 2 Qiz Qal'eh Büyükkaya	1000-300 Ak ODÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 151: 1. Kroll 1976a: abb. 20: 14. Genz 2004: taf. 52: 8, 9.
16	B-11	C5b	3 A	Büyükkaya	ODÇ	Genz 2004: taf. 51: 11.

Resim 4: Koyu gri hamurlu- kahverengi astarlı seramikler.

Katalog 5.

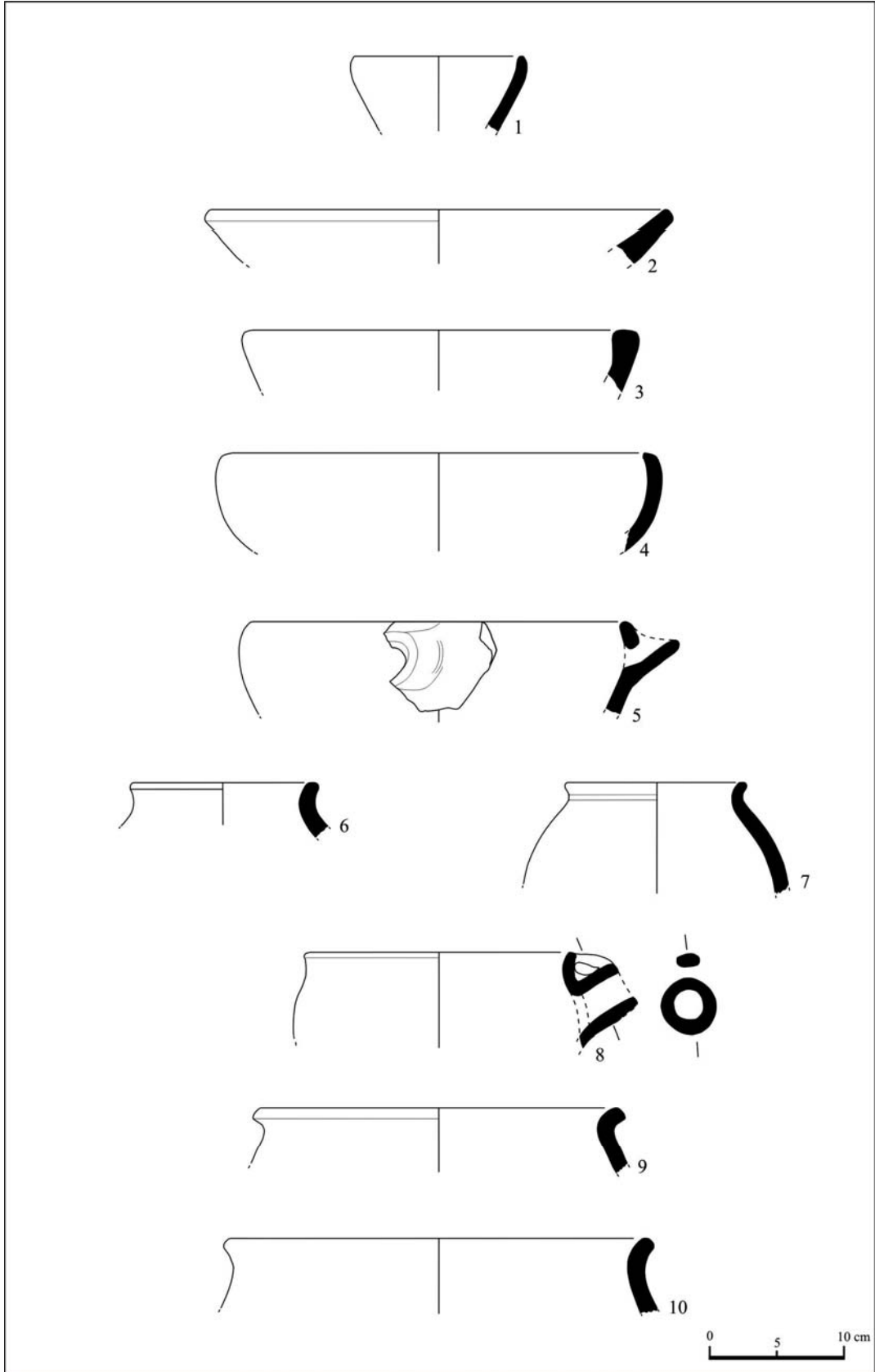
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-20	C9a	3 A	Sangar Qal'eh Vaziri Büyükkaya Yk. Anzaf Kale	U U EDÇ 2 800-600	Kroll 1976a: Abb 4: 1. Kroll 1976a: abb. 34: 9. Genz 2004: taf. 12: 4. Russell 1980: fig. 23: 200.1.
2	A-19	C7a	3 A	Çengiler Tepe	900-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 191: 5.
3	B-11	C2a	3 B			
4	B-11	C8b	3 A	Van/Karagündüz Qal'eh Oghlu Büyükkaya	GDÇ U ODÇ	Kaygaz 2002: lev. 40: 4. Kroll 1976a: abb. 14: 27. Genz 2004: taf. 51: 12.
5	A-11	C4b	3 B	Cimin Tepe II Büyükkaya Bingöl/Samantepe	Ak. EDÇ 2 8-7.yy	Summers 1993: fig. 8: 6. Genz 2004: taf. 11: 1. Sevin 1989: res. 23: 9.
6	B-3	C4c	3 B			
7	A-18	C7a	3 A	Van/Karagündüz Ayanis	GDÇ 7. yy.	Kaygaz 2002: lev. 38: 2. Kozbe v.d. 2001: pl. XVII: 14.
8	A-11	C7a	3 E	Cimin Tepe II Büyükkaya	Ak EDÇ3 - ODÇ	Summers 1993: fig. 8: 7. Genz 2004: taf. 23: 8; 52: 8.
9	B-13	C7a	4 A	Çay ıryolu Tepe Altıntepe Kilise Tepe 2. Büyükkaya Çavuştepe Ayanis	500-300 Ak. 900-300 EDÇ 1 DÇ 7. yy.	Sagona ve Sagona 2004: fig. 140: 4. Summers 1993: fig. 5: 13. Sagona ve Sagona 2004: fig. 140: 4. Genz 2004: taf. 3: 9. Russell 1980: fig. 20: 206.1. Kozbe v.d. 2001: pl. VII: 3.
10	B-11	C13e	3 B	Qal'eh Vaziri Ayanis	U 7. yy.	Kroll 1976a: abb. 34: 4. Kozbe v.d. 2001: pl. XVII: 16-17.
11	B-13	C12b	3 A	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 16: 13.
12	B-4	C12a	3 A	Büyükkaya	EDÇ 3	Genz 2004: taf. 25: 3.
13	B-10	C14a	3 A			
14	B-11	C13c	3 A	Van/Karagündüz Genefik Kalesi	GDÇ ODÇ	Sevin v.d. 1999: res. 12: 13. Sevin 1988: res. 27: 11.
15	B-12	E1a	3 A	Büyükkaya	ODÇ	Genz 2004: taf. 63: 5.
16	B-5	F7a	3 B			
17	A-12	F1c	3 B	Çay ıryolu Tepe Kale İsmail Ağa Kaleköy Büyükkaya Bingöl/Samantepe	900-300 800-600 ODÇ EDÇ 2 8.-7. yy.	Sagona ve Sagona 2004: fig. 141: 3. Belgiorno v.d. 1984: fig. 54: 161. Ökse 1988: abb. 1090. Genz 2004: taf. 15: 1. Sevin 1989: res. 24: 12.
18	A-11	C10a	3 A	Qal'eh Gavur	6. yy.	Kleiss ve Kroll 1976: abb. 3: 12.
19	B-9	F2a	10 B	Livar Büyükkaya	U EDÇ 2	Kroll 1976a: abb. 25: 4. Genz 2004: taf. 13: 12.

Resim 5: Koyu gri hamurlu- kahverengi astarlı seramikler.

Katalog 6.

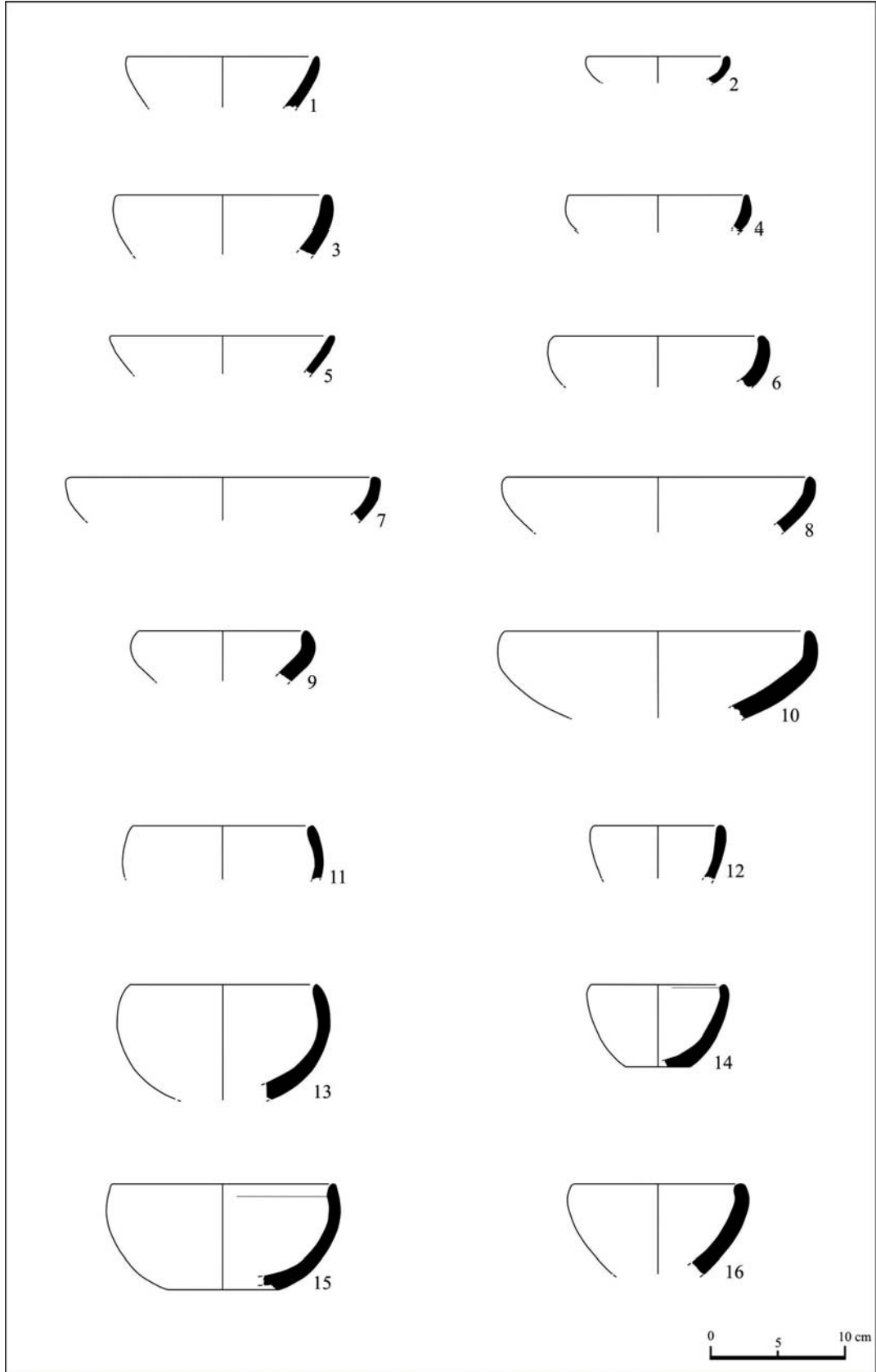
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	A-18	B 2b	4 A	Kaleköy	ODÇ	Ökse 1988: abb. 43.
2	B-4	A 1d	4 A	Van/Karagündüz Büyükkaya	GDÇ ODÇ	Kaygaz 2002: lev. 33: 5, 6. Genz 2004: typ. A1.
3	A-19	B 3c	4 A	Çimentepe Van/Karagündüz Büyükkaya	800-300 GDÇ EDÇ 1-3	Sagona ve Sagona 2004: fig. 159: 11. Kaygaz 2002: lev. 27: 6. Genz 2004: typ. B4.
4	B-12	B 6c	4 A			
5	B-11	B 6f	4 A	Büyükkaya	EDÇ 1	Genz 2004: taf. 1: 6.
6	B-13	C 7a	4 A			
7	A-11	C 2a	4 A	Ardahan Kalecik	DÇ	Güneri 1992: res. 4: 7.
8	B-17	C 17b	4 E	Büyükkaya	EDÇ	Genz 2004: taf. 29: 8.
9	A-11	C 18a	4 A	Van/Karagündüz Büyükkaya Bahçecik II	GDÇ EDÇ 2 8.-7. yy.	Kaygaz 2002: lev. 39: 2. Genz 2004: taf. 13: 11; 29: 3. Sevin 1989: res. 38: 3.
10	A-19	C 9b	4 A	Örenşar 3. Qiz Qal'eh Büyükkaya	600-200 U-Ak. EDÇ2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 179: 4. Kroll 1976a: abb. 20: 26. Genz 2004: taf. 12: 11.

Resim 6: Siyah hamurlu-ince bej astarlı seramikler.

Katalog 7.

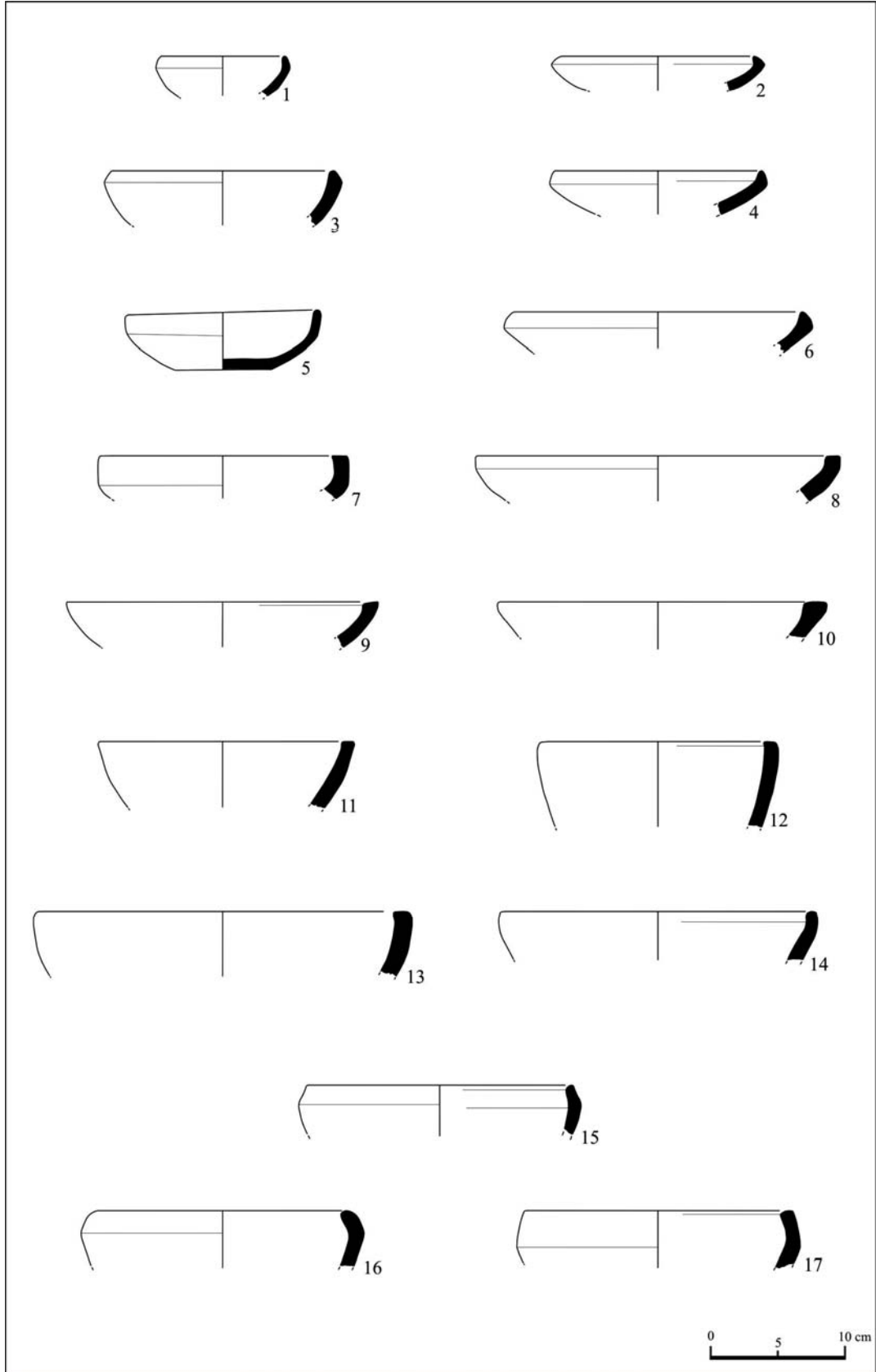
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	A-19	B 3a	5 A	Kilise Tepe Kale İsmail Ağa Qal'eh Oghlu Büyükkaya Karmir Blur	900-300 800-600 U ODÇ U	Sagona ve Sagona 2004: fig. 172: 13. Belgiorno v.d. 1984: fig.54:169. Kroll 1976a: abb. 12: 4. Genz 2004: taf. 37: 8. Avetisyan 2001: fig. 65: 2.
2	B-13	A 2a	5 A	Qiz Qal'eh	U-Ak.	Kroll 1976a: abb. 18: 4.
3	B-18	B 3a	5 B	Bayburt-Değimentepe Kaleköy	500-300 ODÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 147: 10. Ökse 1988: abb. 43
4	B-19	B 3a	5 E	Qal'eh Oghlu Qiz Qal'eh Tazeşahr	U U-Ak U	Kroll 1976a: abb. 12: 6. Kroll 1976a: abb. 18: 2. Kroll 1976a: abb. 32: 1.
5	A-12	A 1a	5 A	Karmir Blur	U	Avetisyan 2001: Fig 65: 4.
6	B-10	B 3a	5 A			
7	B-11	B 3b	5 A			
8	B-3	B 3a	5 B	Büyükkaya Hasarkaya Genefik Kalesi	EDÇ 2-3 DÇ ODÇ	Genz 2004: typ. A2. Russell 1980: fig. 19: 190.1 Sevin 1988: res. 27: 2.
9	A-19	A 5a	5 A			
10	A-19	A 2a	5 A	Çengiler Tepe	900-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 188: 12.
11	B-10	B 7c	5 B	Malatya/Değimentepe Büyüktepe Yıldıztepe	ODÇ 8.-7. yy. 8.-7. yy	Ökse 1988: abb. 39. Sagona v.d. 1992: fig. 6:1. Sevin 1989: res. 40: 15.
12	A-11	B 2a	5 A			
13	B-10	B 7a	5 B	Güngörmez Tepe	500-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 118: 16.
14	A-18	B 3a	5 A			
15	B-12	B 7b	8 A			
16	B-12	B 4a	8 A			

Resim 7: Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.

Katalog 8.

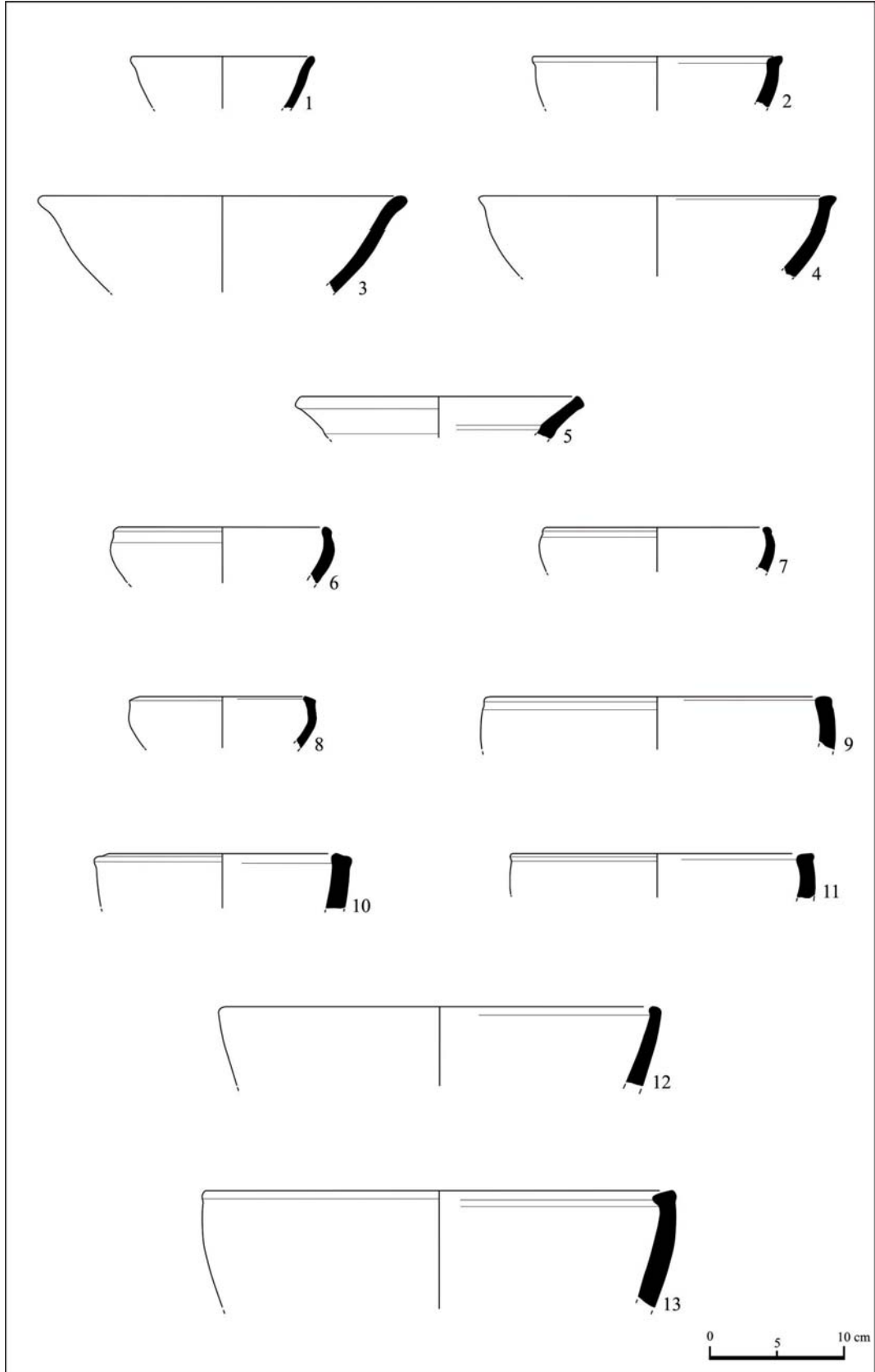
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-19	A 4a	5 A			
2	A-11	A 4a	5 A	Qal'eh Gav ur	U	Kroll 1976a: abb. 43: 3.
3	B-3	A 4a	5 B	Qız Qal'eh Alikelle Sos Höyük	U-Ak. 800-600 III. tabaka.	Kroll 1976a: abb. 18: 26. Russell 1980: fig. 22: 213.13 Güneri 1992: res. 6: 7.
4	B-15	A 4a	5 A	Qal'eh Gav ur Şeref hane	U DÇ	Kroll 1976a: abb. 43: 3. Russell 1980: fig. 20: 218.2.
5	B-11	A 3a	5 A	Büy ükkaya	ODÇ	Genz 2004: taf. 37: 7.
6	A-19	A 4a	5 A	Çay ıy olu Tepe Sos Höyük Çorbulaq	800-300 III. tabaka. 6. yy.	Sagona ve Sagona 2004: fig.136: 6. Güneri 1992: res. 6: 8. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 1: 13.
7	B-18	A 3b	5 A			
8	B-12	A 3b	5 A			
9	A-19	A 2c	5 A	Çimentepe Büy ükkaya	800-300 EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 159: 10. Genz 2004: taf. 7: 4.
10	A-11	A 2c	5 B	Qal'eh Gav ur	6. yy.	Kleiss ve Kroll 1976: abb. 2: 16.
11	A-19	B 3c	5 A	Van/Karagündüz Büy ükkaya Aragats Ardahan Kalecik	GDÇ EDÇ 3 U DÇ	Kay gaz 2002: lev. 35: 1. Genz 2004: taf. 22: 7. Ave tisyan 2001: fig. 17: 4. Güneri 1992: res. 5: 6.
12	B-18	B 3c	5 E	Qal'eh Sangar	U	Kroll 1976a: abb. 27: 1.
13	A-16	B 3c	5 A	Balta Kay a Tepe Van/Karagündüz Kaleköy Yıldıztepe	800-300 GDÇ ODÇ 8.-7. yy.	Sagona ve Sagona 2004: fig. 142: 11. Kay gaz 2002: lev. 35: 2. Ökse 1988: abb. 56 Sevin 1989: Res: 39: 18.
14	B-19	B 3b	5 A			
15	B-19	B 5c	5 A	Cimintepe II Şemsiye Tepe Erciş/Dio v Büy ükkaya	Ak. DÇ 1 ODÇ EDÇ 1	Summers 1993: fig. 8: 9. Ökse 1988: abb. 807. Marro ve Öz fırat 2004: pl. 14: 6. Genz 2004: taf. 1: 2.
16	B-11	B 5b	5 B			
17	A-12	B 5a	5 A			

Resim 8: Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.

Katalog 9.

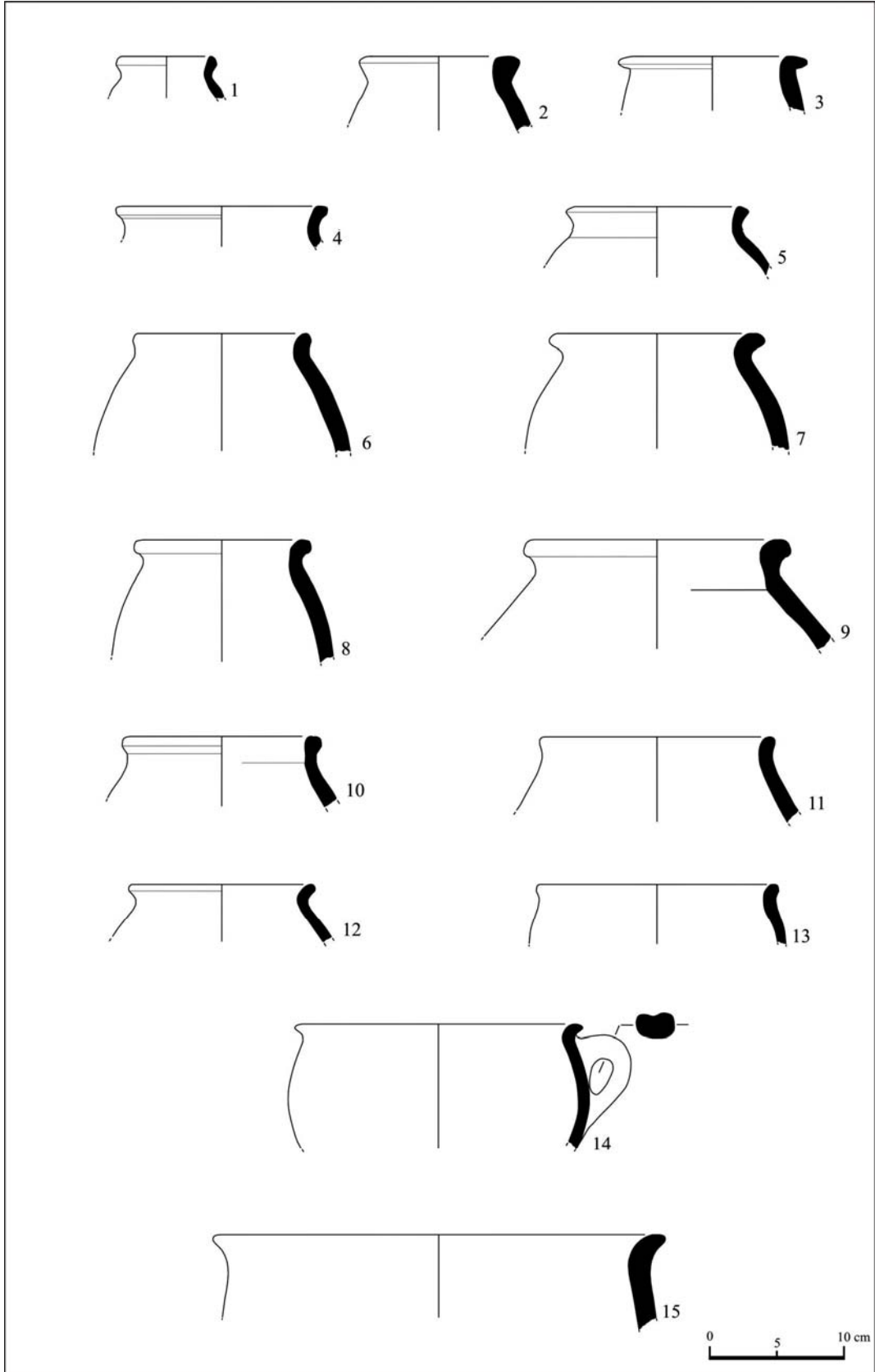
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarixleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-11	B 10a	5 A	Duğgagi Büyükkaya Aragats Kaleköy	U EDÇ 3 U ODÇ	Kroll 1976a: abb. 15: 3. Genz 2004: taf. 20: 3. Avetisyan 2001: fig. 18: 9. Ökse 1988: abb. 19.
2	B-3	B 9a	5 B	Van/Karagündüz Qal'eh Gavur	GDÇ 6. yy.	Kaygaz 2002: lev. 30: 1. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 2: 15.
3	A-11	B 10a	5 A	Şemsiyetepe Verahram Qalatgah Büyükkaya Çorbulaq	ODÇ U U EDÇ 3 6. yy.	Ökse 1988: abb. 326. Kroll 1976a: abb. 5: 4. Kroll 1976a: abb. 41: 10. Genz 2004: taf. 2: 3. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 1: 3.
4	B-3	B 9a	5 B	Qal'eh Siah Büyükkaya	U EDÇ 1	Kroll 1976a: abb. 10: 15. Genz 2004: taf. 1: 12.
5	B-18	A 9a	5 A			
6	A-11	B 6d	5 A	Yıldıztepe	8.-7. yy	Sevin 1989: res. 40: 2.
7	A-11	B 6d	5 A	Qız Qal'eh	U-Ak	Kroll 1976a: abb. 18: 23.
8	A-11	B 6e	5 A	Yıldıztepe	8.-7. yy	Sevin 1989: res. 40: 4.
9	A-18	B 7d	5 A			
10	B-14	B 8b	5 A	Büyükkaya	EDÇ 1,3	Genz 2004: typ. A6.
11	A-18	B 9a	5 A	Van/Karagündüz	GDÇ	Kaygaz 2002: lev. 30: 5.
12	B-19	B 2c	5 A			
13	B-11	B 2e	5 B	Van/Karagündüz Qız Qal'eh Büyükkaya	GDÇ U-Ak EDÇ 3	Kaygaz 2002: lev. 31: 4. Kroll 1976a: abb. 18: 31. Genz 2004: typ. B15

Resim 9: Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.

Katalog 10.

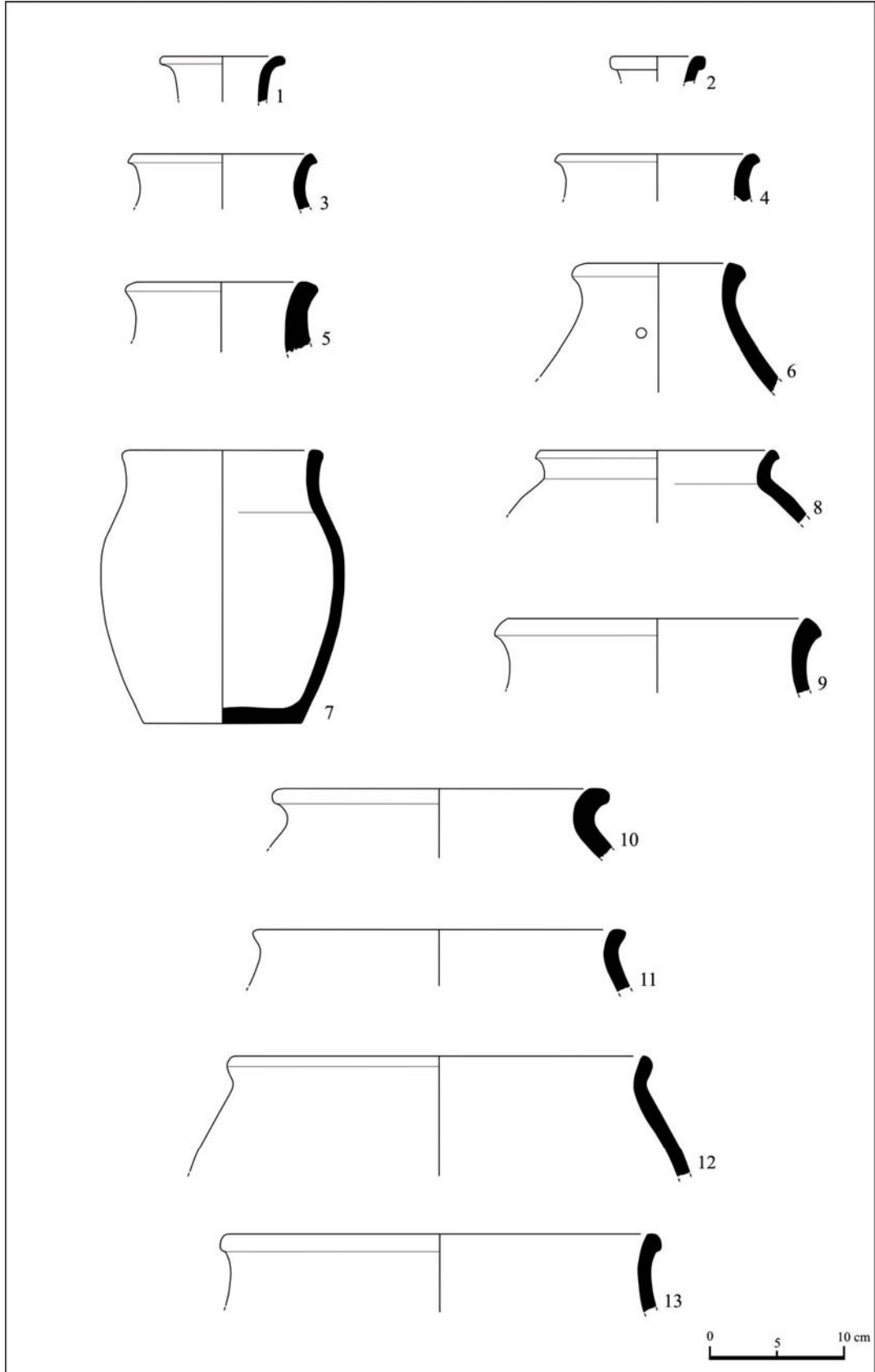
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	A-18	C11a	5 A			
2	B-3	C15b	5 B	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 15: 2.
3	B-3	C15a	5 B			
4	A-19	C14a	5 B	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: typ. D3
5	B-10	C14a	5 A	Çengiler Tepe Pir Çavuş Büyükkaya	600-300 U EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 191: 11. Kroll 1976a: abb. 33: 6. Genz 2004: taf.13: 8.
6	A-19	C6a	5 D	Büyükkaya	EDÇ 3	Genz 2004: taf. 23: 13.
7	A-19	C2b	5 B			
8	B-3	C6c	5 B	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: typ. D4.
9	A-11	C6c	5 A	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 15: 2.
10	A-17	C10a	5 E			
11	B-11	C6a	5 A	Büyükkaya	EDÇ 3	Genz 2004: taf. 23: 9.
12	A-11	C3a	5 A	Qal'eh Oghlu	U	Kroll 1976a: abb. 14: 25.
13	B-3	C17a	5 B	Büyükkaya Bingöl/Samantepe	EDÇ 2 8.-7. yy.	Genz 2004: taf. 12: 12. Sevin 1989: res. 24: 2
14	B-12	C17a	5 A			
15	A-11	C18b	5 B	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 13: 2.

Resim 10: Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.

Katalog 11.

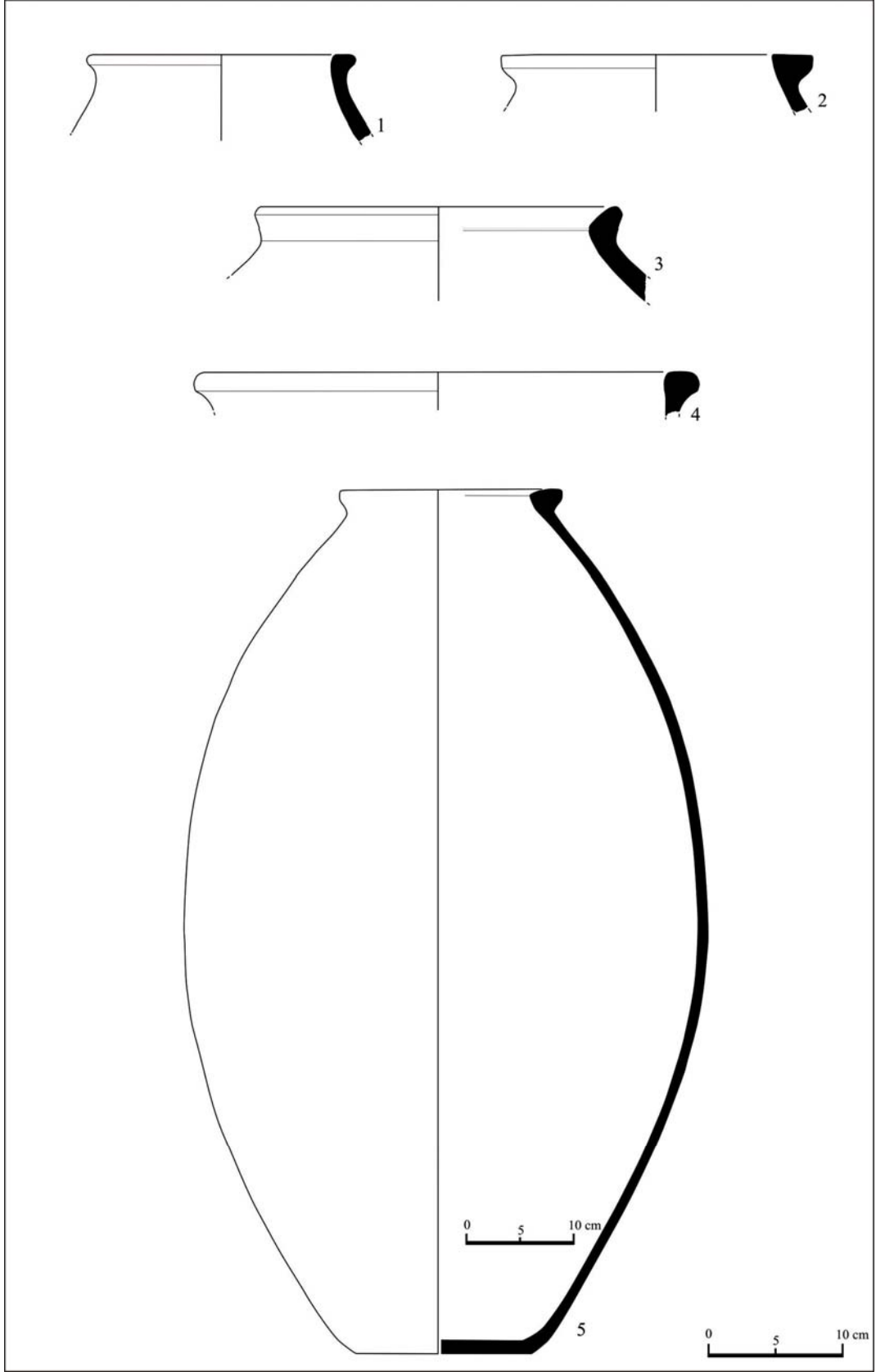
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	A-19	D1a	5 A	Büyükkaya	EDÇ	Genz 2004: taf. 4:3; 30: 4, 5.
2	B-11	D1c	5 B	Büyükkaya Gordion	EDÇ 3 EDÇ (7A)	Genz 2004: taf. 25: 3. Henrickson ve Voigt 1998: fig. 14: 1.
3	A-19	C13d	5 A	Büyükkaya Değirmen-tepe Çorbulaq	EDÇ ODÇ 6. yy.	Genz 2004: taf. 30: 2. Ökse 1988: abb. 342. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 1: 20.
4	B-11	C13d	5 A	Çengiler Tepe Liv ar Verahram Van/Karagündüz Büyükkaya	800-300 U U GDÇ EDÇ 1	Sagona ve Sagona 2004: fig. 191: 2. Kroll 1976a: abb. 23: 6. Kroll 1976a: Abb 5: 20. Kay gaz 2002: lev. 39: 1. Genz 2004: taf. 4: 6.
5	A-18	C13c	5 A	Aksaçlı Büyükkaya	1000-300 EDÇ 1	Sagona ve Sagona 2004: fig. 114: 8. Genz 2004: taf. 4: 1.
6	B-11	C11a	5 E	Qalatgah Büyükkaya	U EDÇ 1	Kroll 1976a: abb. 41: 21. Genz 2004: taf. 4: 4.
7	B-8	C14a	5 B			
8	B-19	C4a	5 A	Eski Koyeri Tepe Karlaboğazı Tepe	500-300 500-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 118: 2. Sagona ve Sagona 2004: fig. 134: 10.
9	A-18	C13b	5 A	Balta Kay a Tepe Van/Karagündüz Sangar Aşaghy Qurul Büyükkaya Bahçecik II	900-300 GDÇ U U EDÇ 1 8.-7. yy.	Sagona ve Sagona 2004: fig. 142: 12. Sevin et al. 1999: res. 12: 12. Kroll 1976a: abb. 4: 5. Kroll 1976a: abb. 17: 10. Genz 2004: taf. 3: 11. Sevin 1989: res. 38: 4.
10	A-19	C3b	5 A	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 14: 1.
11	A-11	C4a	5 A	Mollakent	800-300	Russell 1980: fig. 266.20.
12	B-18	C9c	5 A	Van/Karagündüz Qal'eh Oghlu Büyükkaya Ay anis	GDÇ U EDÇ 2 7. yy.	Kay gaz 2002: lev. 39: 3. Kroll 1976a: abb. 14: 28. Genz 2004: taf. 13: 9. Kozbe v.d. 2001: plit. VII: 21.
13	B-11	C14d	5 B			

Resim 11: Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.

Katalog 12.

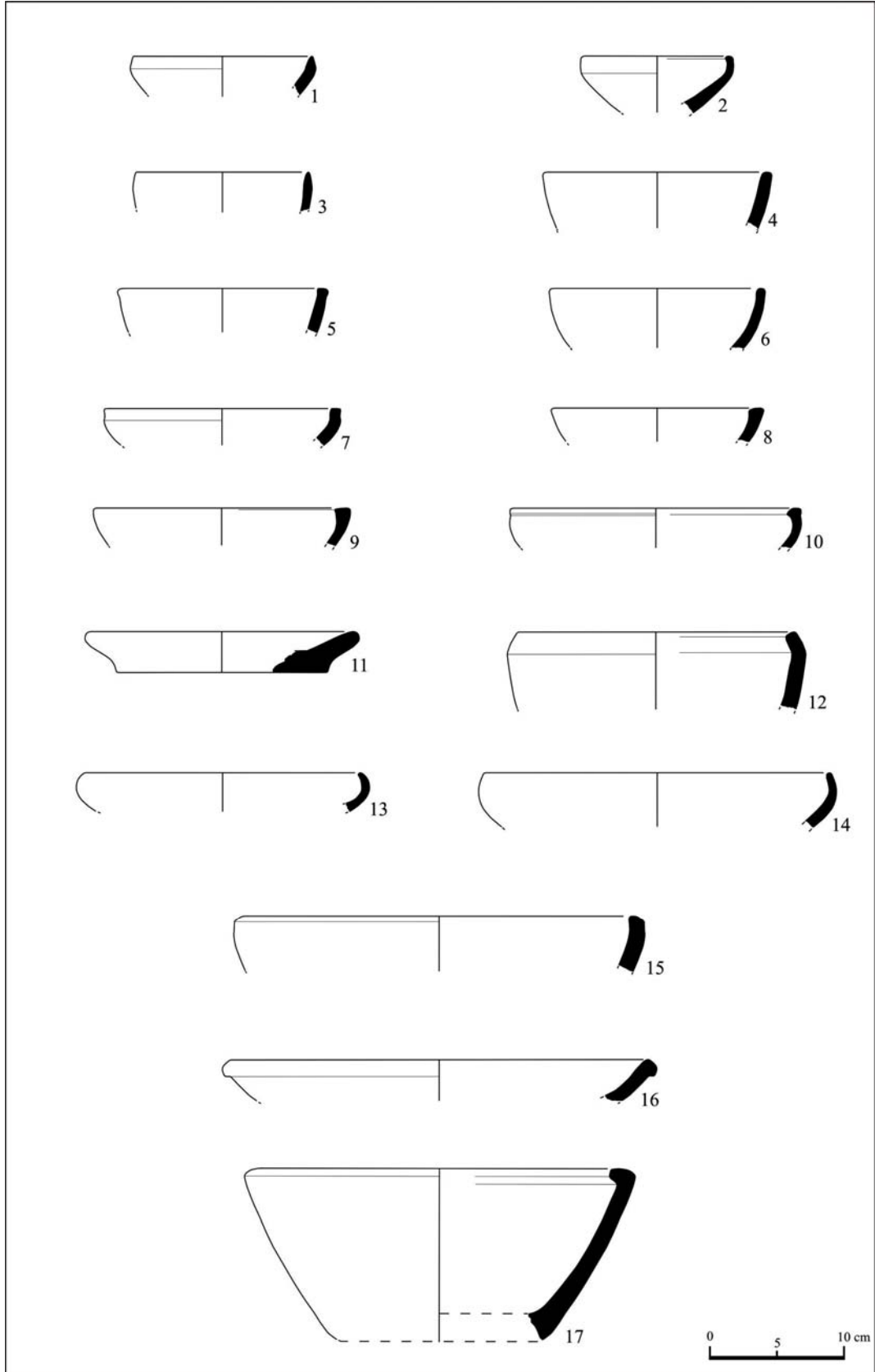
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	A-18	F3b	5 A	Çengiler Tepe Büyükkaya Şeyh Yusuf	900-300 EDÇ 1,3 800-600	Sagona ve Sagona 2004: fig. 193: 1. Genz 2004: typ. D7. Russell 1980: fig. 22: 242.2.
2	A-18	F1e	5 A	Büyüktepe Höyük Kilisetepe 2 Büyükkaya	500-300 800-300 EDÇ 1-2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 145: 2. Sagona ve Sagona 2004: fig. 176: 1. Genz 2004: taf. 4: 2; 14: 8.
3	B-15	F2d	5 E	Büyüktepe Höyük Verahram Gordion	500-300 U EDÇ (7A)	Sagona ve Sagona 2004: fig. 144: 14. Kroll 1976a: abb. 7: 17. Henrickson ve Voigt 1998: fig. 14: 4.
4	B-13	F4a	5 B			
5	B-17	F1a	5 E	Malatya/Değimentepe Büyükkaya	ODÇ ODÇ	Ökse 1988: abb. 1083. Genz 2004: taf. 71: 2.

Resim 12: Kalın siyah özlü kırmızı seramikler.

Katalog 13.

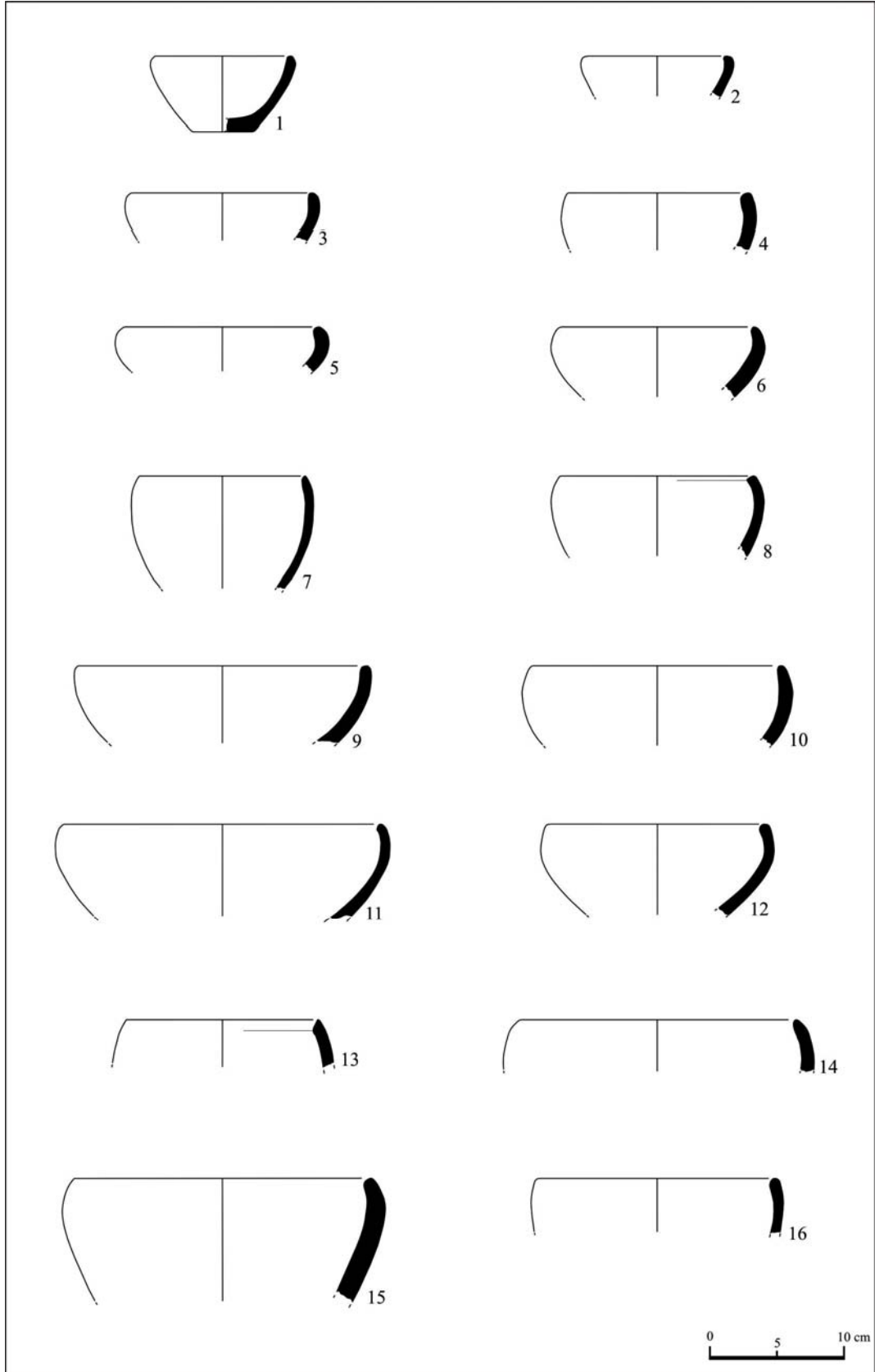
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-13	B 2b	6 B	Van/Karagündüz	GDÇ	Kay gaz 2002: lev. 35: 5.
2	A-11	B 6a	6 E			
3	B-3	B 1a	6 B			
4	A-11	B 2a	6 D	Büyükkaya Kaleköy	EDÇ 2 ODÇ	Genz 2004: taf. 5: 13. Ökse 1988: abb. 5.
5	B-18	B 8a	6 B			
6	A-19	B 3b	6 A	Pulur/Danişment Kale İsmail Ağa Büyükkaya	500-300 800-600 EDÇ 1	Sagona ve Sagona 2004: fig. 116: 4. Belgiorno v.d. 1984: fig. 54: 168. Genz 2004: taf. 5: 13.
7	B-18	A 3c	6 B	Van/Karagündüz Kız Kalesi Yıldıztepe Çorbulaq	GDÇ Ak-P 8.-7. yy. 6. yy.	Kay gaz 2002: fig. 28: 4. Kroll 1976a: abb. 20: 16. Sevin 1989: res. 39:7. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 1: 9.
8	A-19	B 3c	6 A	Çengiler Tepe	900-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 188: 8.
9	B-10	A 3c	6 E	Van/Karagündüz Qal'eh Siah Sos Höyük Büyükkaya Alikelle	GDÇ U GDÇ EDÇ1-3 800-600	Kay gaz 2002: lev. 22: 3, 4. Kroll 1976a: abb. 10: 4. Sagona et al. 1996: fig. 6: 2. Genz 2004: typ. B4. Russell 1980: fig. 23: 213.11.
10	B-10	A 5c	6 A	Livar	U	Kroll 1976a: abb. 21: 15.
11	B-11	A 1a	6 A	Van/Karagündüz Büyükkaya	GDÇ ODÇ	Kay gaz 2002: lev. 33: 5, 6. Genz 2004: taf. 37: 1.
12	B-19	B 5a	6 A			
13	B-9	A 5a	6 E	Bostankaya	800-600	Russell 1980: fig. 23: 264.6.
14	B-19	B 6a	6 B	Çengiler Tepe	500-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 188: 11.
15	A-19	B 2c	6 B	Kaleköy Qal'eh Oghlu Maledjin Qal'eh Gavur	ODÇ U U 6. yy.	Ökse 1988: abb. 783. Kroll 1976a: abb. 14: 10. Kroll 1976a: abb. 28: 5. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 2: 31.
16	B-5	A 8b	6 B	Qal'eh Vaziri Büyükkaya	U EDÇ 1	Kroll 1976a: abb. 34: 3. Genz 2004: taf. 5: 3.
17	B-20	B 2d	6 A	Van/Karagündüz	GDÇ	Kay gaz 2002: lev. 33: 9.

Resim 13: Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.

Katalog 14.

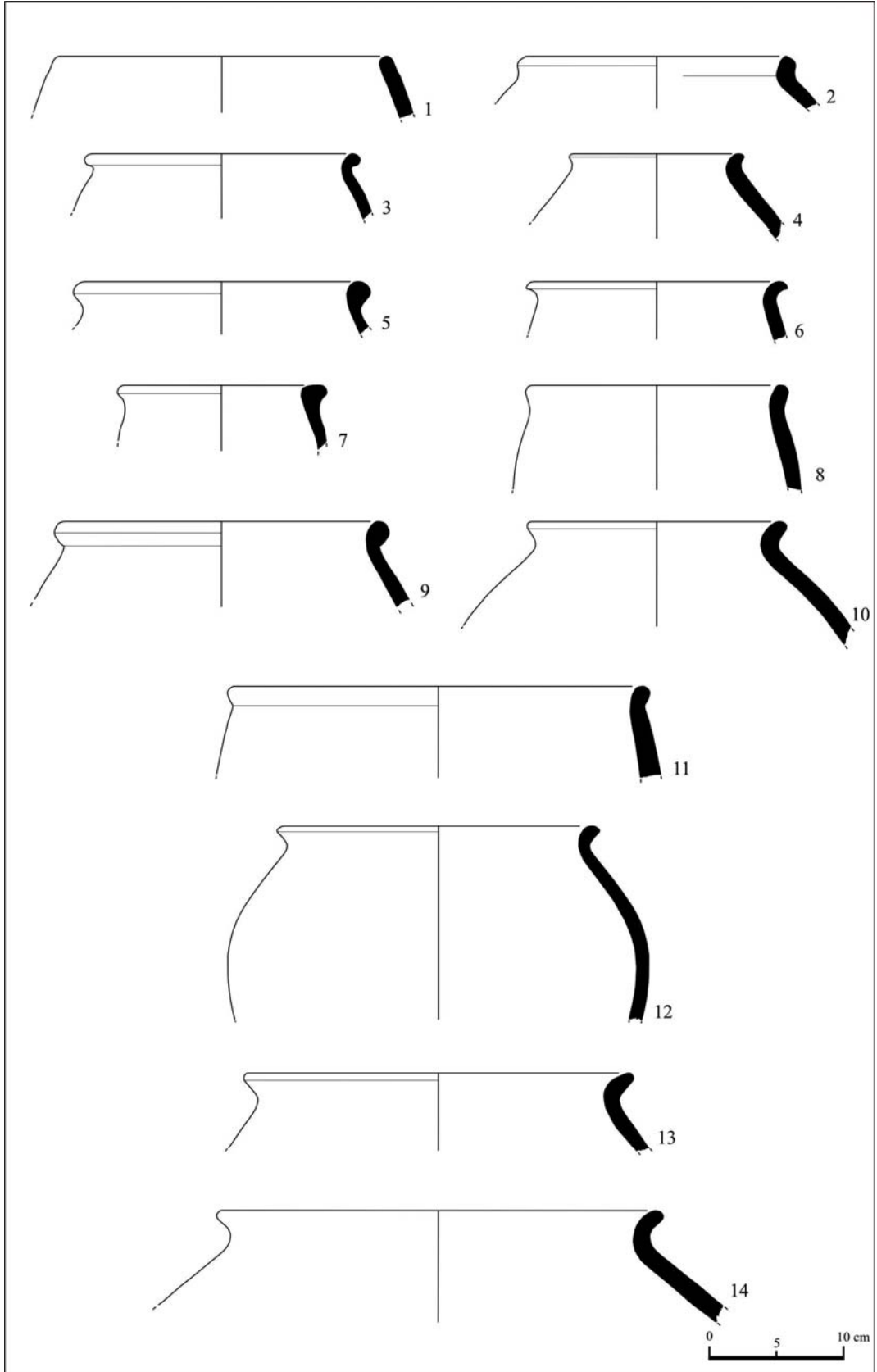
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-3	B 2b	6 A	İmkuşağı	500-300	Sevin 1995: res. 22: 3.
2	B-11	B 2b	6 B			
3	A-18	B 3a	6 A	Qal'eh Khezarlü	ODÇ	Kroll 1976a: abb. 1: 16.
4	B-13	B 7c	6 A			
5	A-19	B 4a	6 A	Çimentepe Çengiler Tepe	800-300 900-300	Sagona v e Sagona 2004: fig. 159: 9. Sagona v e Sagona 2004: fig. 188:13.
6	B-18	B 4a	6 A	Dikmetaş Kars Ardahan Qai'eh Gav ur	800-300 DÇ 6. yy.	Sagona v e Sagona 2004: fig. 155: 11. Güneri 1992: res. 6: 1. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 2: 30.
7	A-11	B 7c	6 E	Büyükkaya Qai'eh Gav ur	EDÇ 2 6. yy	Genz 2004: typ. B3. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 2: 28.
8	A-12	B 6b	6 A	Çengiler Tepe	900-300	Sagona v e Sagona 2004: fig. 188: 14.
9	B-11	B 3a	6 E			
10	A-12	B 7a	6 E	Büyükkaya Kevenlik Ardahan Kalecik Çorbulaq	EDÇ 3 DÇ DÇ 6. yy.	Genz 2004: 21: 5. Sagona 1999: fig. 4:4. Güneri 1992: res. 6: 4. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 1: 4.
11	A-11	B 6a	6 A	Saz Tepe Yıldıztepe	DÇ 8.-7. yy.	Güneri 1992: res. 6: 2. Sevin 1989: Res: 39: 17.
12	B-11	B 6a	6 B	Qal'eh İsmail Aga Büyükkaya	U EDÇ 1-2	Kroll 1976a: abb. 42: 1. Genz 2004: taf. 5: 13.
13	B-19	B 6b	6 A			
14	B-3	B 7a	6 B	Verahram Malatya/Değimentepe	U ODÇ	Kroll 1976a: abb. 5: 1. Ökse 1988: abb. 39.
15	A-18	B 5a	6 E	Dikmetaş Qal'eh Khezarlü Kaleköy Qal'eh Gav ur	800-300 ODÇ ODÇ 6. yy.	Sagona v e Sagona 2004: fig. 155: 11. Kroll 1976a: abb. 1: 17. Ökse 1988: abb. 42. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 2: 25.
16	A-12	B 7c	6 E	Büyükkaya Büyükkaya	EDÇ 1 EDÇ 2	Genz 2004: taf. 1: 8. Genz 2004: taf. 6: 9.

Resim 14: Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.

Katalog 15.

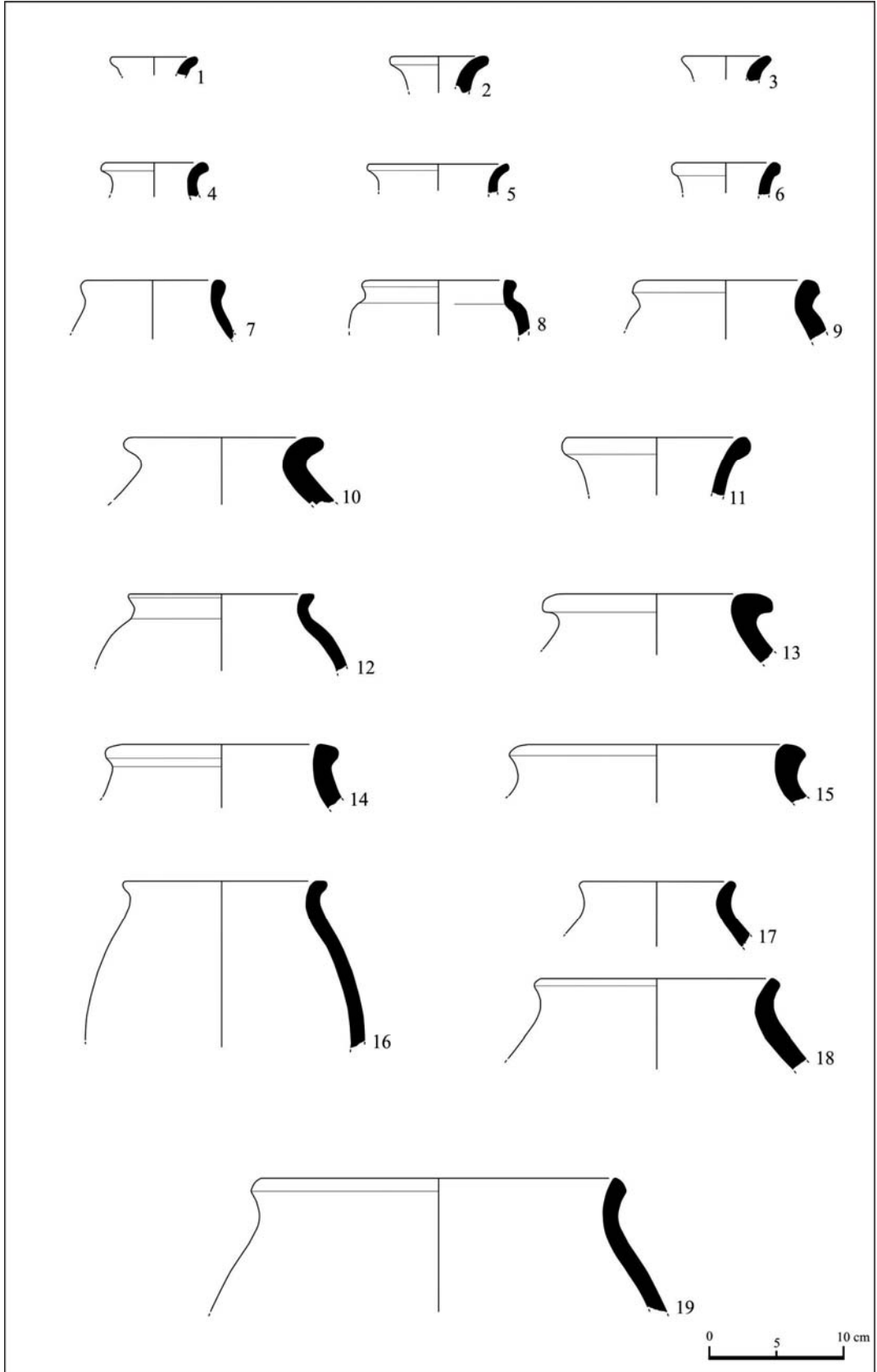
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-19	C1a	6 A	Cimin Tepe II Büyükkaya	Ak EDÇ 2	Summers 1993: fig. 8: 10. Genz 2004: taf. 10: 1.
2	A-18	C2d	6 A	Büyükkaya Bingöl/Samantepe	EDÇ 2 8.-7. yy.	Genz 2004: taf. 10: 9. Sevin 1989: res. 23: 12.
3	B-4	C6c	6 B	Söğütlü Büyükkaya Yıldıztepe	900-300 EDÇ 3 8.-7. yy	Sagona ve Sagona 2004: fig. 120: 3. Genz 2004: taf. 24: 5. Sevin 1989: res. 40: 10.
4	B-11	C6a	6 B	Qal'eh Oghlu	U	Kroll 1976a: abb. 14: 26.
5	B-15	C2c	6 E	Aksaçlı Pulur/Danişment Büyükkaya	900-300 600-200 EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 115: 1. Sagona ve Sagona 2004: fig. 117: 9. Genz 2004: taf. 13: 6.
6	A-19	C18a	6 B	Çengiler Tepe	900-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 191:13.
7	B-6	C15b	6 B	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 15: 2.
8	B-11	C17a	6 B	Büyükkaya	EDÇ 3	Genz 2004: taf. 23: 7.
9	B-15	C2c	6 B	Çengiler Tepe Büyükkaya	800-600 EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 192: 5. Genz 2004: taf. 12: 8.
10	A-11	C3a	6 E	Van/Karagündüz Qal'eh Vaziri Büyükkaya	GDÇ U EDÇ2-ODÇ	Kaygaz 2002: lev. 38: 7. Kroll 1976a: abb. 34: 10. Genz 2004: taf.14: 1; 53: 1.
11	B-10	C16a	6 E	Büyükkaya Soğkom Tepesi	EDÇ 3 DÇ	Genz 2004: taf. 23: 4. Russell 1980: fig. 24: 247.27.
12	A-12	C2a	6 A	Karaçayır Mevkii 2 Kuh-e Zambil Büyükkaya	800-300 U EDÇ 3,ODÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 151: 2. Kroll 1976a: abb. 36: 16. Genz 2004: taf. 24:5; 53: 1.
13	B-11	C3a	6 B	Van/Karagündüz Qiz Qal'eh	GDÇ U-Ak	Kaygaz 2002: lev. 40: 3. Kroll 1976a: abb. 19: 12.
14	A-11	C3a	6 E	Dedecik Qal'eh Khezarlu Qal'eh Vaziri Kuh-e Zambil Büyükkaya	800-600 U U U ODÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 155: 7. Kroll 1976a: abb. 1: 20. Kroll 1976a: abb. 35: 7. Kroll 1976a: abb. 36: 18. Genz 2004: taf.52: 6.

Resim 15: Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.

Katalog 16.

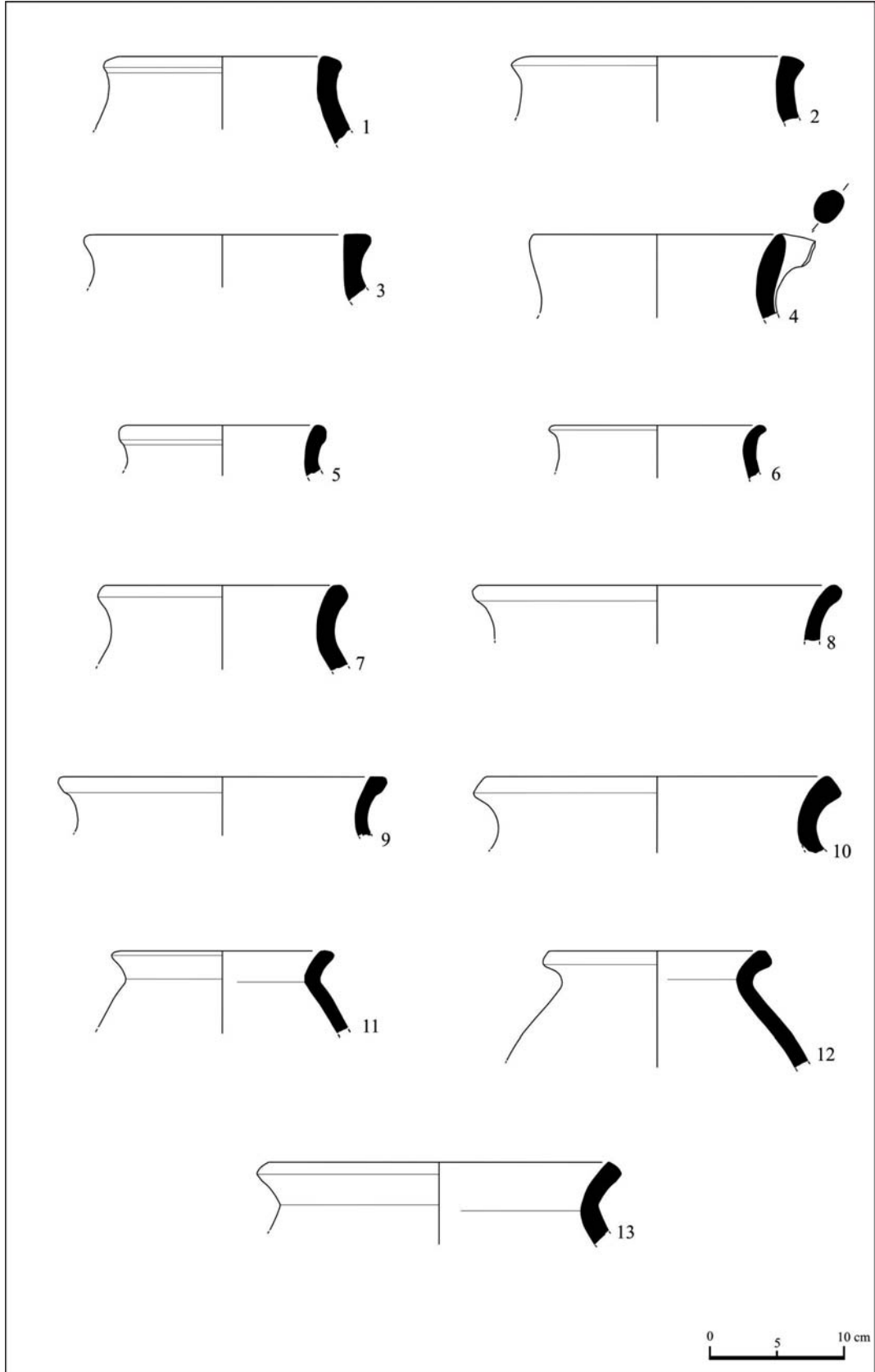
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-10	D1a	6 A	Büyükkaya	EDÇ 3	Genz 2004: taf. 24: 16.
2	B-3	D1a	6 B	Büyükkaya	EDÇ 3	Genz 2004: taf. 24: 16.
3	A-11	D1a	6 B	Büyükkaya	EDÇ 3	Genz 2004: taf. 24: 16.
4	B-7	D1a	6 A	Van/Karagündüz Kaleköy Büyükkaya	GDÇ ODÇ EDÇ 1	Kaygaz 2002: lev. 40: 2. Ökse 1988: abb. 708. Genz 2004: taf. 4: 3.
5	A-11	D1a	6 A	Büyükkaya	EDÇ 3	Genz 2004: typ. F2.
6	B-19	D1c	6 E	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 16: 12.
7	B-3	C11a	6 B			
8	B-14	C4a	6 E			
9	A-11	C10b	6 E			
10	B-7	C3a	6 B	Büyükkaya	ODÇ	Genz 2004: taf. 63: 9.
11	A-12	D1b	6 A	Malatya/Değimentepe Danalu Qiz Qal'eh Büyükkaya	ODÇ U U EDÇ 2	Ökse 1988: abb. 380. Kroll 1976a: abb. 9: 17. Kroll 1976a: abb. 19: 8. Genz 2004: taf. 16: 9.
12	B-10	C4a	6 E	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 13: 5.
13	B-13	C10c	6 B	Van/Karagündüz	GDÇ	Kaygaz 2002: lev. 41: 1.
14	B-11	C10a	6 B			
15	B-11	C10b	6 A	Kilise Tepe 2. Çengiler Tepe Büyükkaya	800-300 800-600 EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 176: 5. Sagona ve Sagona 2004: fig. 192: 9. Genz 2004: taf. 14: 1.
16	A-17	C6b	6 A			
17	A-19	C9b	6 B			
18	B-18	C9b	6 E	Uzup Tepe	U	Kroll 1976a: abb. 16: 12.
19	B-12	C9c	6 B	Van/Karagündüz Livar Qal'eh Siah Qal'eh Gavur	GDÇ U U 6. yy.	Kaygaz 2002: lev. 38: 9 Kroll 1976a: abb. 23: 7. Kroll 1976a: abb. 11: 3. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 3: 4.

Resim 16: Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.

Katalog 17.

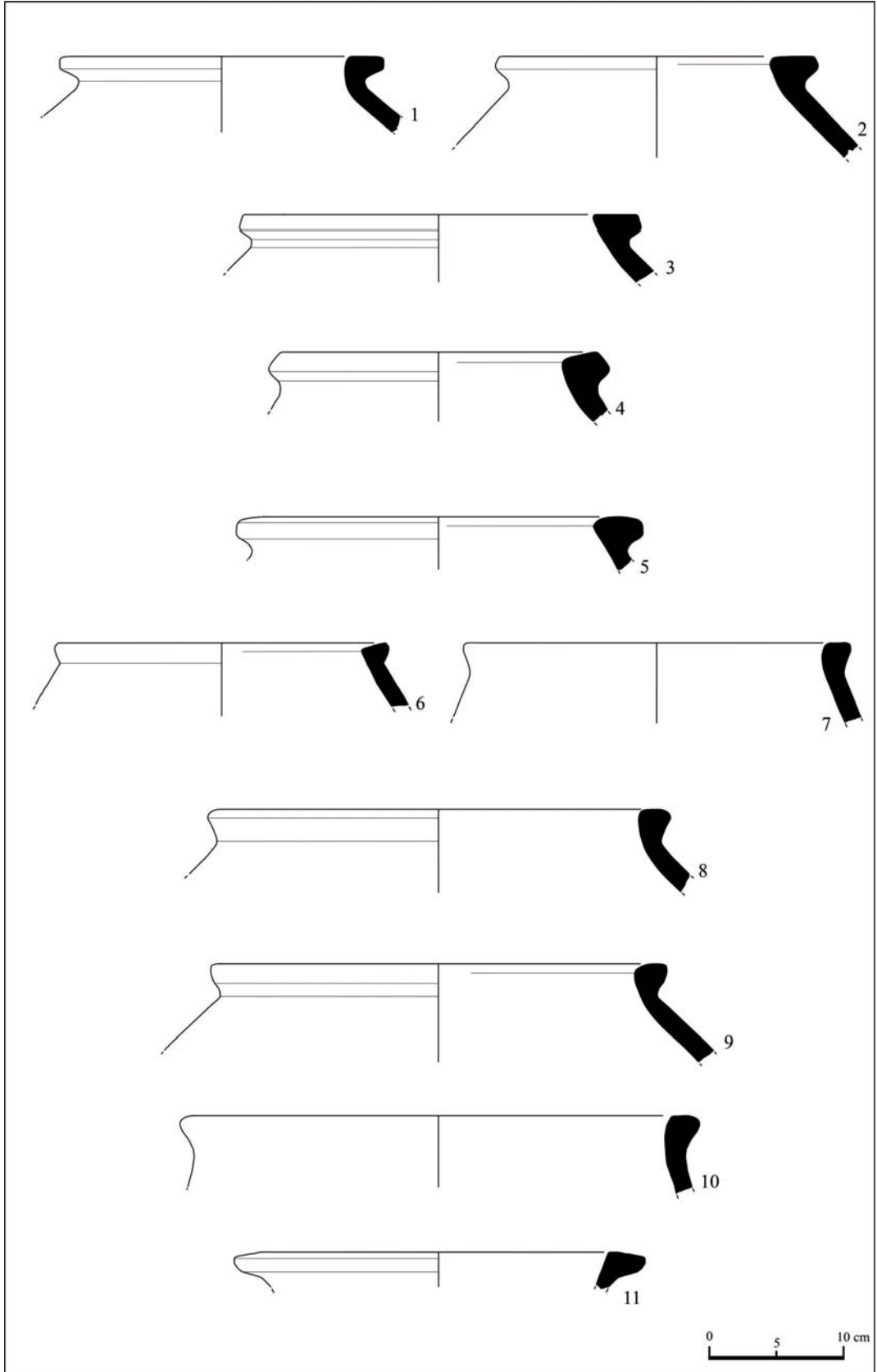
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	A-11	C14b	6 A			
2	B-11	C14b	6 A			
3	A-19	C14c	6 B	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 13: 5.
4	B-18	E1b	6 E	Büyükkaya	ODÇ	Genz 2004: taf. 64: 7.
5	A-11	C13e	6 A	Danalu	U	Kroll 1976a: abb. 9: 16.
6	B-11	C 13d	4 A	Van/Karagündüz	GDÇ	Sevin et al. 1999: res. 12: 13.
7	B-18	C7a	6 A	Aşaghy Qurul Uşnaviyeh Büyüktepe Şemsiyetepe	U U 8.-7. yy. ODÇ	Kroll 1976a: abb. 17: 12. Kroll 1976a: abb. 38: 8. Sagona v.d. 1992: fig. 6:8. Ökse 1988: abb. 350
8	A-18	C7a	6 A	Aksaçlı Büyükkaya Bingöl/Samantepe Çorbulaq	1000-300 EDÇ 1 8.-7. yy. 6. yy.	Sagona and Sagona 2004: fig. 114: 8. Genz 2004: taf. 4: 1. Sevin 1989: res. 24: 5. Kleiss ve Kroll 1976: abb. 1: 21.
9	A-12	C13a	6 D			
10	A-19	C8a	6 A	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 12: 5; 13:11.
11	A-11	C8b	6 A	Malatya/Değirmentepe Büyükkaya	ODÇ ODÇ	Ökse 1988: abb. 362. Genz 2004: taf.57: 7.
12	A-11	C8a	6 A	Van/Karagündüz Büyükkaya Malatya/Değirmentepe	GDÇ EDÇ 2 ODÇ	Kaygaz 2002: lev. 37: 2. Genz 2004: taf.12: 5. Ökse 1988: abb. 363.
13	B-11	C8b	6 B	Aşaghy Qurul	U	Kroll 1976a: abb. 17: 11.

Resim 17: Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.

Katalog 18.

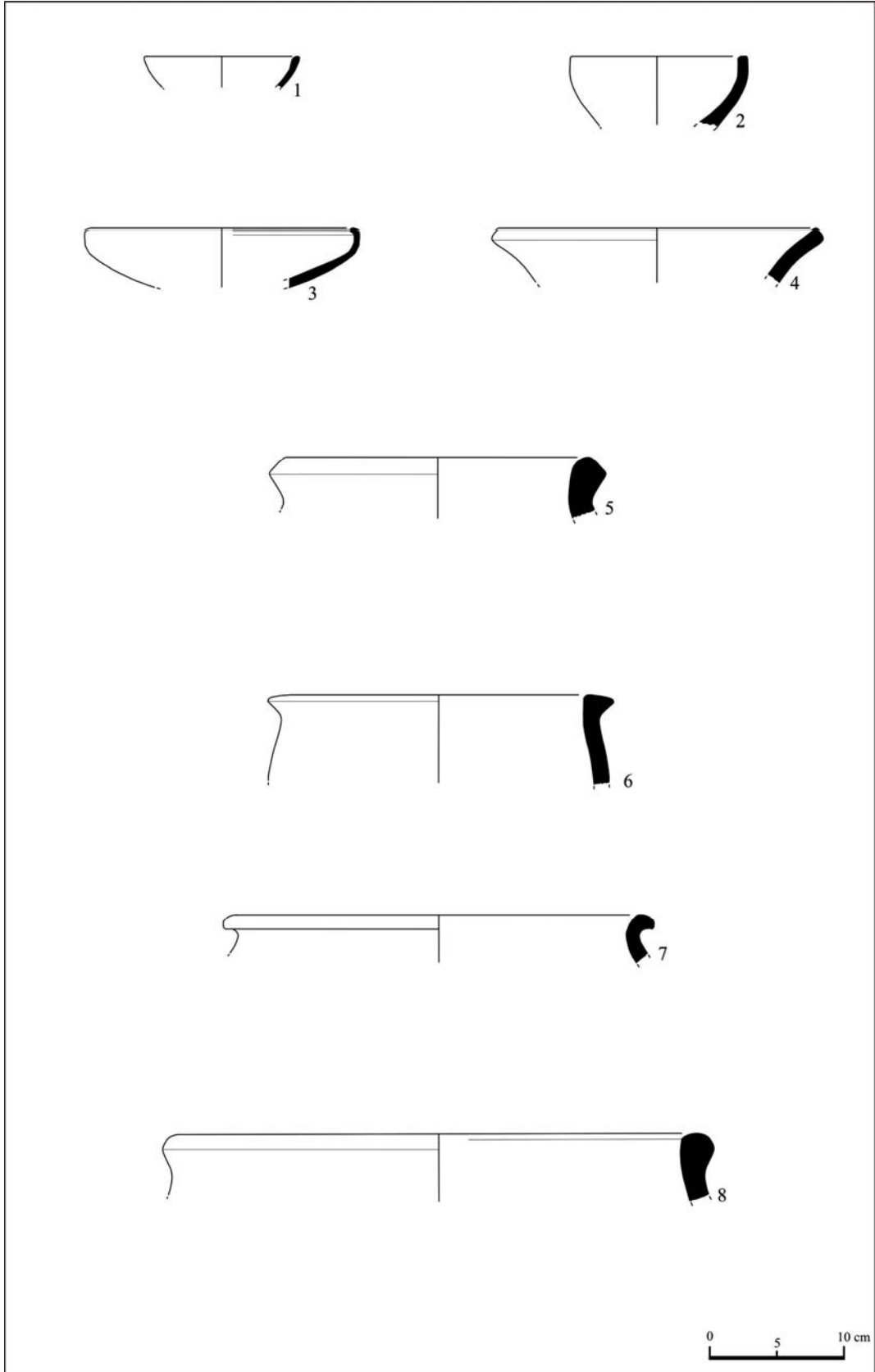
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-3	F1f	6 B	Büyükkaya	ODÇ	Genz 2004: taf. 71: 6.
2	B-12	F1e	6 E	Çengiler Tepe Büyükkaya	900-300 ODÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 192: 11. Genz 2004: taf. 59: 5.
3	B-11	F1e	6 D	Çimentepe Büyükkaya	800-300 ODÇ H3	Sagona ve Sagona 2004: fig. 161: 3. Genz 2004: taf. 71: 1, 5.
4	B-3	F1d	6 B			
5	A-12	F1b	6 D	Karaçayır Mevkii 1 Çengiler Tepe	800-300 900-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 148: 11. Sagona ve Sagona 2004: fig. 192: 12.
6	A-11	F2c	6 B	Büyükkaya	EDÇ 2	Genz 2004: taf. 11: 10.
7	B-6	F3b	6 B	Büyüktepe Höyük Kızkalesi Büyükkaya	900-300 600-200 EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 145: 1. Sagona ve Sagona 2004: fig. 183: 2. Genz 2004: taf. 13: 10.
8	B-12	F2b	6 A	Kilise Tepe 2. Büyükkaya	500-300 EDÇ 1-3	Sagona ve Sagona 2004: fig. 176: 4. Genz 2004: typ. D7.
9	B-11	F2b	6 E			
10	A-11	F3b	6 E	Mezarlık Tepe Dedecik Büyükkaya	800-600 800-300 EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 111: 9. Sagona ve Sagona 2004: fig. 155: 5. Genz 2004: taf. 13: 10.
11	A-11	F5a	6 D			

Resim 18: Kırmızı hamurlu ve astarlı seramikler.

Katalog 19.

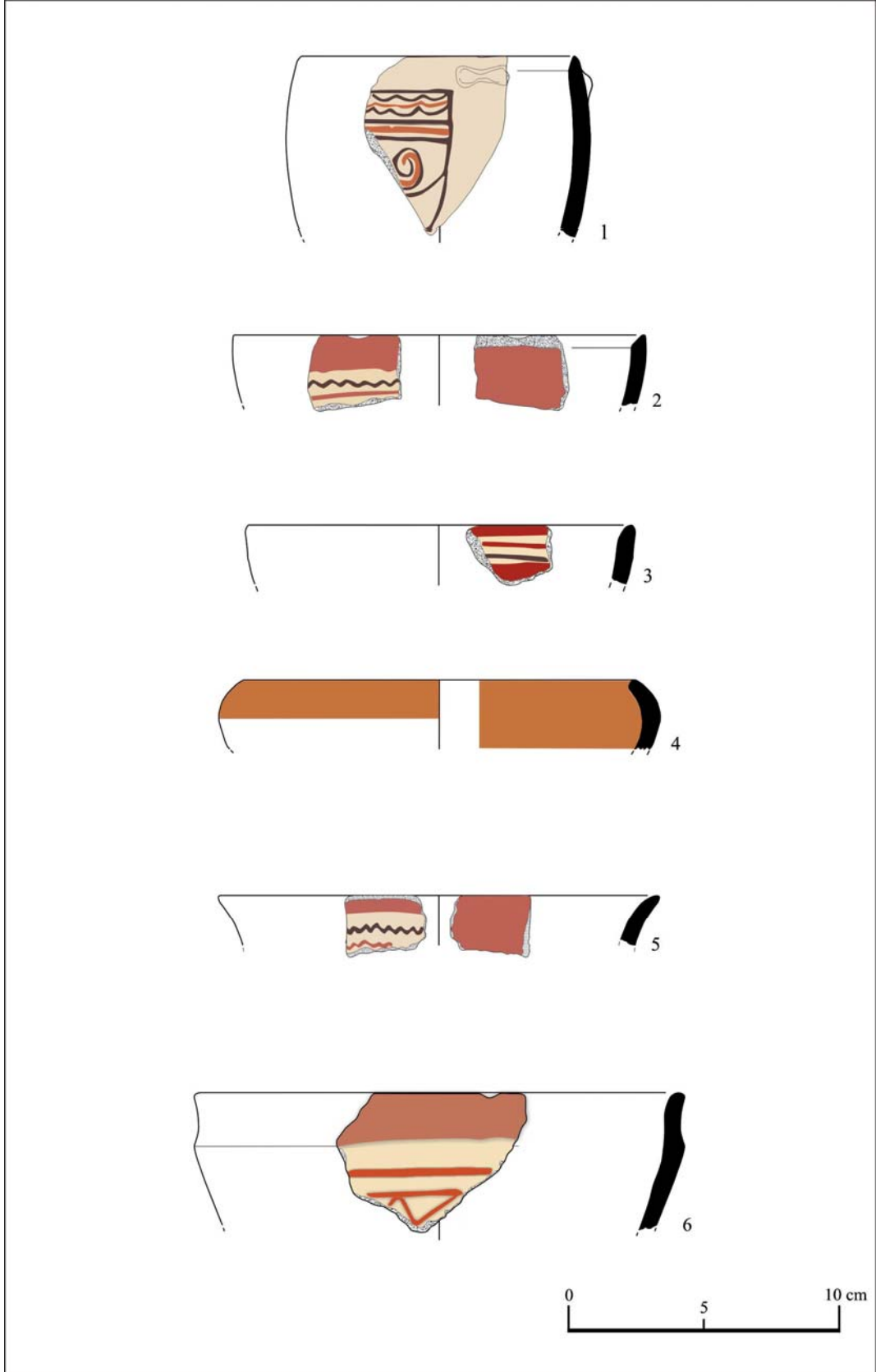
No	K	Tip No	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	A-11	A 1c	7 E	Büyükaya	ODÇ	Genz 2004: taf. 38: 6.
2	A-19	B 3b	7 A			
3	B-12	A 5b	7 A			
4	B-11	B 10b	7 A			
5	B-19	C 10b	7 E			
6	A-12	C 16b	7 E			
7	A-12	C 3b	7 A	Qal'eh Oghlu Büyükaya Van/Karagündüz	U EDÇ 2 GDÇ	Kroll 1976a: abb. 14: 29. Genz 2004: taf.12: 5. Sevin 1998: lev. 4:1.
8	A-19	F 3a	7 A	Çay ıyolu Tepe 4. Büyükaya	900-300 EDÇ 2	Sagona ve Sagona 2004: fig. 142: 4. Genz 2004: taf. 13: 4.

Resim 19: Kırmızı hamurlu ince krem astarlı seramikler.

Katalog 20.

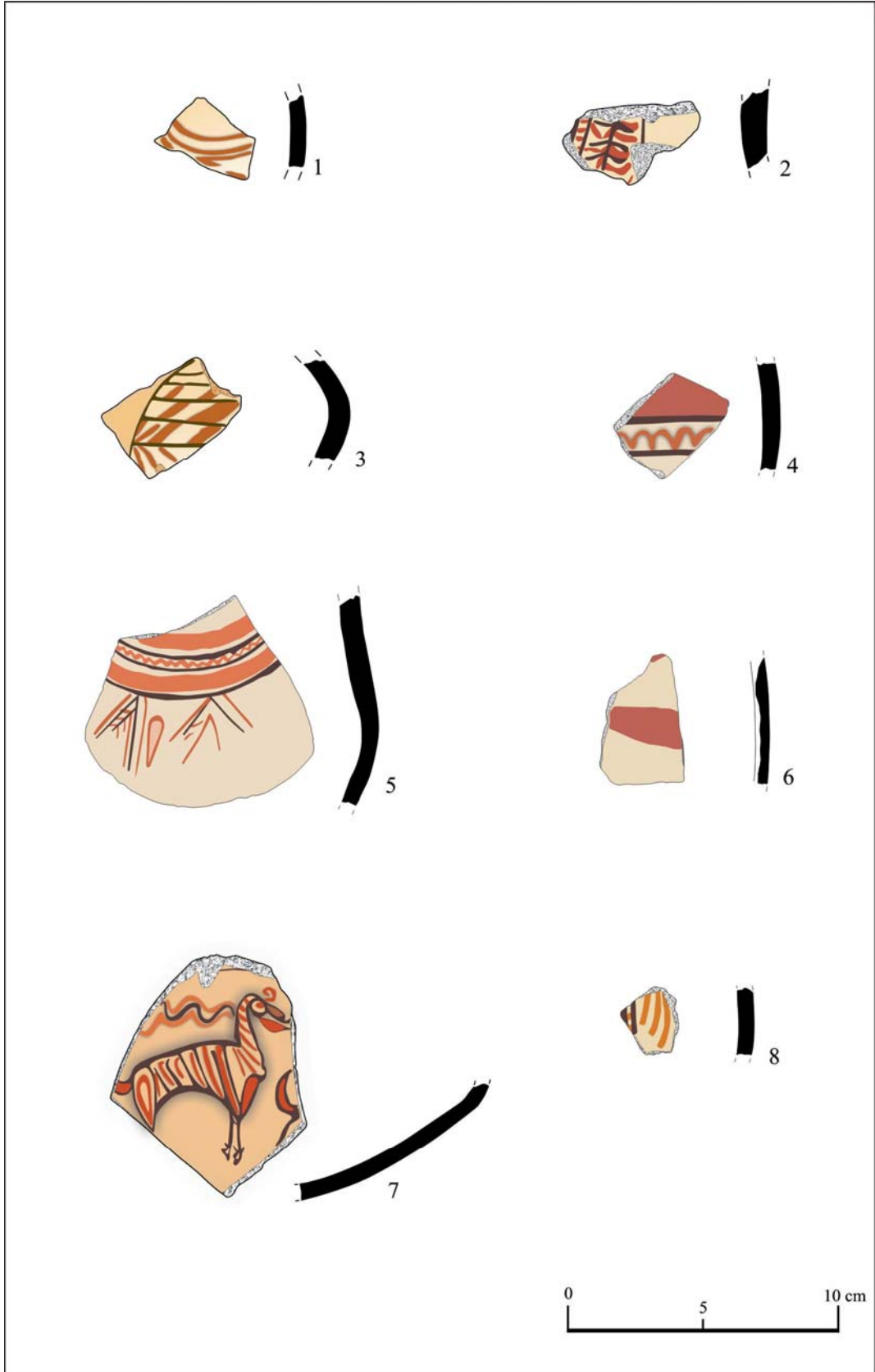
No	K	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B-12	11B			
2	B-17	11B	Büyüktepe Höyük Çengiler Tepe Van/Karagündüz	400-275 400-275 GDÇ	Sagona ve Sagona 2004: fig. 144: 11. Sagona ve Sagona 2004: fig. 192: 4. Sevinç d. 2000: çiz. 3: 6, 7.
3	B-18	11B	Karataş Mevkii	800-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 146: 11.
4	A-11	11A			
5	B-12	11B	Van-Karagündüz	GDÇ	Sevinç d. 2000: çiz. 3: 7
6	B-11	11B	Karlarboğazı Tepe	600-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 183: 8.

Resim 20: Boya bezemeli ince yapım seramikler.

Katalog 21.

No.	K	Mal No	Merkez	Tarihleme M.Ö.	Karşılaştırma
1	B15	11B			
2	B-14	11B			
3	B15	11B			
4	A11	11B			
5	A11	11B			
6	A11	11A	Çay ıy olu Tepe 3	500-300	Sagona ve Sagona 2004: fig. 139: 4.
7	B11	11B			
8	B10	11B			

Resim 21: Boya bezemeli ince yapım seramikler.